

ISSN 0235 - 3490

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЙ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.
ХРОНІКА.

• 4 • 1994

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від періодності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, рецензії.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, рецензии.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, М. І. ГЛАДКИХ,
В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
В. І. КАДЕСЬ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), О. П. МОЦЯ,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
В. М. ЦИГИЛИК, С. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 18.12.94. Підписано до друку
23.03.95. Формат 70×108¹/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00.
Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12.
Тираж 1000 прим.

Оригінал-макет виготовлений центром
комп'ютерного макетування КАС.

АТ «Кодр». 1995. З. 5—1048.
252067, Київ-67, вул. Виборгська, 84.

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу

Редактори Л. В. Фраймович, О. В. Кравченко
Художній редактор М. В. Русєва

АРХЕОЛОГІЯ

• 4 • 1994

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЙ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.
Видається щоквартально
«Київська Академія Євробізнесу»
Київ

ЗМІСТ

- 3 Інституту археології НАН України 60 років
- Статті
- 5 КОСН В. Ю. Гірськокримська культура (до проблеми культурно-історичної типології фінального палеоліту).
- 19 МИХАЙЛОВА Н. Р. Походження і розвиток інституту «шаманів» у суспільстві мисливців на оленя.
- 30 ПІДВІОР Й. Культури пізнього Трипілля та лайчастого посуду на Волині.
- 48 ПАНЬКОВ С. В. Стародавня чорка металургія на території південного заходу Східної Європи (до концепції розвитку).
- 60 СКИБА Л. Є. До проблеми відтворення світогляду населення зарубинецької культури Середньої Наддніпрянщини.
- 69 МАКСИМОВ С. В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III—І тис. до н. е.
- Публікації археологічних матеріалів
- 84 ЯКОВЛЄВА Л. А. Символіка поховань пізнього палеоліту Східної Європи та Сибіру.
- 98 ПЛЕШИВЕНКО А. Г., РАССАМАКІН Ю. Я. Про одну з груп енеолітичних поховань Дніпровського Лівобережжя.
- 107 ПОТЕХІНА І. Д. До питання про антропологічний склад енеолітичного населення України (за матеріалами доярських підкурганних поховань).
- 117 ШРАМКО Б. А. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська.
- 134 МАЙКО В. В. Про походження гончарих горщиців волинецького типу.

Пам'ять археології

146 МОВІНА Т. Г. Олег Кандиба (Ольжич) (1907--1944) -- археолог

Нові відкриття і знахідки

148 БЕРЕЗАНСЬКА С. С., ЛОБАЙ Б. І. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Піденному Бузі (попереднє повідомлення)

Вітаємо ювелірів

154 До 75-річчя Анатолія Вісцаріоновича Буракова

156 Наші автори

157 Список скорочень

158 Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1994 р.

Інституту археології НАН України 60 років

Вивчення археологічних пам'яток України у дореволюційний період було пріоритетом музеїв і товариств.

1919 р. при Академії наук України було створено Комісію, що займалася укладанням археологічної карти України. За два роки її було перетворено на Археологічну комісію АН УРСР, а 1923 р. — на Археологічний комітет, на базі якого 1924 р. було створено Всеукраїнський археологічний комітет ВУАК. Цей комітет здійснював розкопки й дослідження багатьох археологічних пам'яток, а також перші багаторічні комплексні археологічні дослідження у зонах новобудов. Дослідження ВУАКу обмежувалися археологічними розкопками. Аналізу набутих матеріалів, розробці історичних проблем належної уваги тут не приділяли.

1934 р. було створено Інститут історії матеріальної культури АН УРСР, який став першою науковою археологічною установою в Україні. Були здійснені комплексні дослідження багатьох археологічних пам'яток, у тому числі палеолітичних на Десні, поселень трипільської культури, курганів доби енеоліту і бронзи, скіфського часу, античного міста Ольвії, давньоруських міст. Однак, Інститут історії матеріальної культури, поряд з польовими археологічними дослідженнями, розробляв також соціологічні проблеми, питання етнографії, історії техніки та ін.

1938 р. Інститут історії матеріальної культури АН УРСР було реорганізовано в Інститут археології АН УРСР з чітко визначенім профілем археологічної науково-дослідної установи. До складу Інституту входило три відділи — археології первісного суспільства, античного світу, феодального періоду, лабораторія археологічної технології, Ольвійський та Вишгородський археологічні заказники.

Нині Інститут археології НАН України є провідною науковою установою країни у галузі археології, що здійснює науково-дослідну та координаційну роботу, а також науково-методичний контроль експедиційних посліджень та стану археологічних пам'яток в Україні. Інститут має філіал у Криму і крім цього вісім науковик відділів (первісної археології, скіфо-античної археології, слов'янської археології, давньоруської і середньовічної археології, теорії та методики археологічних досліджень, археології Північно-Західного Причорномор'я (Одеса), археології Нижнього Побужжя (заповідник «Ольвія», с. Парутяно), охоронних археологічних досліджень, а також Археологічний музей.

В Інституті працює 120 наукових співробітників, серед них — академік НАН України, член-кореспондент НАН України, 20 докторів та 74 кандидати наук. На базі Інституту функціонують Наукова Координаційна Рада з проблемою «Археологія і стародавня історія України» (голова — академік НАНУ П. П. Толочко) та Спеціалізована Рада по захисту докторських дисертацій (голова — акацемік НАНУ П. П. Толочко).

Метою науково-дослідної роботи Інституту є всебічне вивчення археологічних пам'яток і висвітлення проблем давньої та середньовічної історії та культури України.

Пильна увага приділяється вивченням проблем первісного заселення та розселення найдавніших племен на сучасній території країни, виникнення та розвитку відтворюючих форм господарства, соціально-економічного та етнічного розвитку давнього населення України, історії та культури скіфів і сарматів, античних міст-держав Північного Причорномор'я, етнотечезу та ракнякої історії східних слов'ян, історії та культури Київської Русі та її столиці — Києва. Одним з найважливіших завдань є проведення археологічних досліджень у зонах новобудов.

Археологічні дослідження ІА НАНУ ознаменувалися важливими науковими відкриттями, що дозволили висвітлити історію та культуру населення су-

часної території України і зробити значний внесок у розвиток археологічної науки. Зокрема, крім багатьох монографій та збірок, видано фундаментальну узагальнюючу працю — тритомник «Археологія Української РСР».

Останнє десятиріччя історії Інституту відзначилося певною змікою наукових пріоритетів та напрямків провідних наукових розробок, що було об'єктивно зумовлено значним накопиченням археологічних джерел у попередні роки та наявністю численних кваліфікованих фахівців (серед них відзначимо: С. С. Березацьку, В. Д. Барана, В. Ф. Генінга, академіка НАНУ П. П. Толочку, Є. В. Максимова, члена-кореспондента НАНУ С. Д. Крижицького, В. М. Гладиліна, Є. В. Черненка та ін.). Не можна не нагадати імена й таких наших попередників, як член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков, В. Й. Довженок, О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін, академік АН УРСР П. П. Єфименко, член-кореспондент АН УРСР І. І. Артеменко, М. Я. Рудинський, В. Козловська та ін. Основні розробки були зосереджені на питаннях максимальної історизації археологічних джерел, вивчені провідних закономірностей розвитку давніх суспільств, їх економіки, соціальної структури та ідеологічних уявлень. Найважливіші наукові дослідження у цей період здійснювалися у галузях античної археології, давньої історії слов'ян та Київської Русі. Вагомим результатом цієї роботи стала фундаментальна тритомна праця «Стародавня історія України» (під редакцією академіка НАН України П. П. Толочки), де узагальнені основні досягнення вітчизняної археології у галузі вивчення закономірностей розвитку давніх суспільств та етносів, які існували на території нашої держави від появи тут предків сучаскої людини близько 1 млн. років тому і аж до середньовічних часів.

Інститутом велися й ведеться значна видавнича діяльність. Крім серій піоритетних збірників «Археологія» (24 томи, 1947—1972), «Археологічні пам'ятки УРСР» (13 томів, 1948—1963), «Краткие сообщения ИА АН УССР» (12 випусків, 1952—1962), «Археологические исследования на Украине» (4 випуски, 1967—1972), квартальника «Археологія» (64 випуски, 1971—1988), з 1989 р. виходить журнал «Археологія». Інститутом видано також близько 500 монографій та збірок, тритомник «Археологія Української РСР» (1971—1975), перероблене його видання російською мовою — 1985—1986 і «Нариси з історії України» (1957)*.

В останнє десятиріччя також значно посилилися з'язки Інституту з науковими установами не тільки країн колишнього Радянського Союзу та соціабору, але й інших — Франції, Великобританії, США, Німеччини, загомним результатом якого стало видання колективної монографії «Золото степу. Археологія України» (редактори П. П. Толочко, Р. Рольє та ін., 1992).

Накопичені матеріали значної експозиційної цінності дозволили Інституту відзначити за останні п'ять років провести кілька виставок у Німеччині, Італії, Швейцарії та Бельгії, які сприяли пропагуванню за кордоном досягнень сучасної української науки та дістали скважні відгуки громадськості цих країн.

* Більш детальні відомості про Інститут та його видання читач знайде у чи. «60 років Інституту археології НАН України» (К., 1994 р.).

СТАТТІ

ГІРСЬКОКРИМСЬКА КУЛЬТУРА (ДО ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ ФІНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ)

В. Ю. Косн

У статті розглядаються проблеми хронології, періодизації та генезису гірськоокримської культури, її проєктних етнографічних ознак, типологічної належності у середовищі пренеолітических культур півдня Європи.

За фізико-географічним становищем Кримський півострів належить до зони Великого Середземномор'я. Схожість у палеосоціальні процесах палеолітичного суспільства, що знайшло відображення у матеріальній культурі. Спільні риси у культурі палеолітичного населення півдня Європи, північної Африки та Близького Сходу лягли до основи єдиної історико-культурної чи історико-етнографічної Середземноморської області¹. Особливий інтерес викликає проблема вивчення загальних тенденцій розвитку культури цієї області, їх вплив на утворення локальних етнографічних груп населення, його типологічної належності та культурно-історичних ознак. Фінальнопалеолітичні пам'ятки гірського Криму є істотним джерелом для вивчення цієї проблеми.

За понад як сторічну історію досліджені у Криму з фінального палеоліту ("мезоліту") було вивчено серій багатошарових пам'яток, що вміщують понад 30 археологічних комплексів. Високий рівень дослідження дозволив отримати значні матеріали (житла, поховання, кам'яні та кістяні знаряддя), тобто визначити культуру давнього населення півострова як багатогранне явище. У цьому зв'язку певні пріоритети мають комплекси гірськоокримської культури, які дозволяють розглядати генезис фінального палеоліту Криму як в конкретно-історичному плані, так і з боку проблеми культурно-історичної типології.

Фундатор вивчення палеоліту Криму Г. А. Бонч-Осмоловський дійшов висновку, що фінальний палеоліт збігається з третім етапом розвитку пізнього палеоліту, представленим у Криму азіло-тарденуазькими пам'ятками². Дослідник чітко відрізняв азільські та тарденуазькі комплекси, визначивши їх як дій різні «кінцевопалеолітичні культурні стадії». С. М. Бібиков вбачав в азілі та тарденуазі різні культурні явища, але не визначив їх як конкретні соціально-економічні чи етнічні утворення³. З цією позицією збігаються точки зору О. О. Формозова⁴ та М. О. Бадера⁵, за якими фінальний палеоліт Криму проходить кілька етапів розвитку.

Нові можливості у розумінні історичного процесу у фінальному палеоліті Криму було закладено у працях М. В. Воссводського⁶. Азіло-тарденуазькі комплекси він поділив на дві культури: шан-кобинську (ранню) та мурзак-кобинську (пізню). Таким чином, перша культурна схема фінального палеоліту Криму передбачала культурні відмінності між азільськими та тарденуазькими пам'ятками. Протилежної точки зору дотримується Л. Я. Телегін,

який виділяє в Криму єдину гірсько-кримську культуру⁷. За цим дослідником, мурзак-кобинські пам'ятки наслідують шан-кобинські, комплекси пов'язані з одним населенням, отже належать до однієї культури.

Тривалий час своєрідність «тарденуазької стадії», «мурзак-кобинської культури» чи «мурзак-кобинського етапу гірсько-кримської культури» визначалась на підставі концепції «провідних комплексів». Дослідники дійшли висновку, що провідним типом геометричних мікролітів у комплексах мурзак-кобинського типу є невелика видовжена чи середніх пропорцій трапеція⁸.

Г. А. Бонч-Осмоловський побудував свої висновки на, в той час, кількісно обмежених матеріалах 2—3 шарів Шан-Коби та 2—4 шарів Фатъма-Коби. Д. Я. Телегін розглядав техніко-типологічний склад комплексу Мурзак-Коби як еталон для культури в цілому. Щодо стратиграфії Мурзак-Коби, то вона є багатошаровою стоянкою, а третій, власно тарденуазький шар поділяється на три різні за хронологією та типологією комплекси. Отже, існуюча загальна характеристика матеріалу гірсько-кримської культури не відображає культурно-історичного процесу на заключному етапі фінального палеоліту гірського Криму.

Техніко-типологічний аналіз колекцій багатошарових пам'яток Фатъма-Коба (ш. 4—2), Алімівський навіс (ш. 2—1), визначення на підставі стратиграфії і планіграфії комплексів окремих горизонтів Шан-Коби і Мурзак-Коби (ш. 3) вказує, що і комплекси не однорідні (рис. 1). Поряд зі змінами еволюційного характеру (мікролітизація, співвідношення груп знарядь), цим комплексам властиві структурно-типологічні чи фаціальні відмінні. Це явище знаходить підтвердження у середовищі тарденуазу Західної Європи, де поряд з локальними тарденуазькими культурами простежується дві групи індустрій, «лінії розвитку» чи «фасії тарденуазу». У першій групі трапеції суттєво переважають — «тарденуаз з трапеціями» чи типовий тарденуаз. У другій — трапецій мало, чи вони взагалі відсутні — «тарденуаз без трапецій» чи вістрійний тарденуаз⁹. За деякими типологічними ознаками індустрії гірсько-кримської культури відрізняються від тарденуазу Західної Європи. Однак, тут також виділяються дві структурно-типологічні групи тарденуазького технокомплексу. Вони можуть бути визначені як фатъма-кобинська індустрія (вістрійний тарденуаз) і шан-кобинська (типовий тарденуаз).

До першої групи належать: Фатъма-Коба (ш. 4), Мурзак-Коба (ш. 3/3), Шан-Коба (ш. 3/0), Фатъма-Коба (ш. 2), Мурзак-Коба (ш. 3/1), Карап-Коба. Друга група: Шан-Коба (ш. 3/1), Фатъма-Коба (ш. 3), Мурзак-Коба (ш. 3/2), Заміль-Коба I (ш. 1), Алімівський навіс (ш. 2, 1).

За стратиграфічним положенням комплекси фатъма-кобинської індустрії поділяються на ранні та пізні. До ранніх належать комплекси Мурзак-Коби (ш. 3/3) та Фатъма-Коби (ш. 4) (рис. 2, 33—60). Вони мають досить сталі характеристики.

Техніка розщеплення хременю пластинчаста, заснована на призматичних, підковічних, комічних та дъомайданчикових ядрах. Індустрія має мікролітичний вигляд. Майже всі вістря і геометричні мікроліти виготовлені на мікроцільниках. Пройдну групу знарядь становлять різні пластини з ретушаю. Скребків більше ніж різців. Домінують вироби на відщепах. Поряд з кінцевими серййно представлені напівокруглі (рис. 2, 49), кінцевобокові (рис. 2, 50), бокові та нігтеві. Кутові та ретушовані різці становлять кількісно одинакові серії. Пластинки з затупленою спинкою та вербоносні вістря поодинокі (рис. 2, 47). Характерною особливістю цієї індустрії є переважання вістер та їх типологічна різноманітність. Вістря створюють 3 групи: з ретушованою та неретушованою базами, черешкові. Переважають косі вістря. Серййно представлені фатъма-кобинські вістря (рис. 2, 33, 34). У групі вістер з ретушованою базою відзначаються азільські (рис. 2, 35, 36), капсійські (рис. 2, 41, 42) та «в'ель» мікролітичні (рис. 2, 37). Серед геометричних мікролітів домінують трапеції (рис. 2, 39, 48).

За даними стратиграфії, до пізньої групи фатъма-кобинської індустрії належать Шан-коба (ш. 3/0), Фатъма-Коба (ш. 2), Мурзак-Коба (ш. 3/1), Карап-Коба. Порівняно з ранніми комплексами вони відрізняються досить значним процентом геометричних мікролітів. Тут уже тісно пов'язані традиції

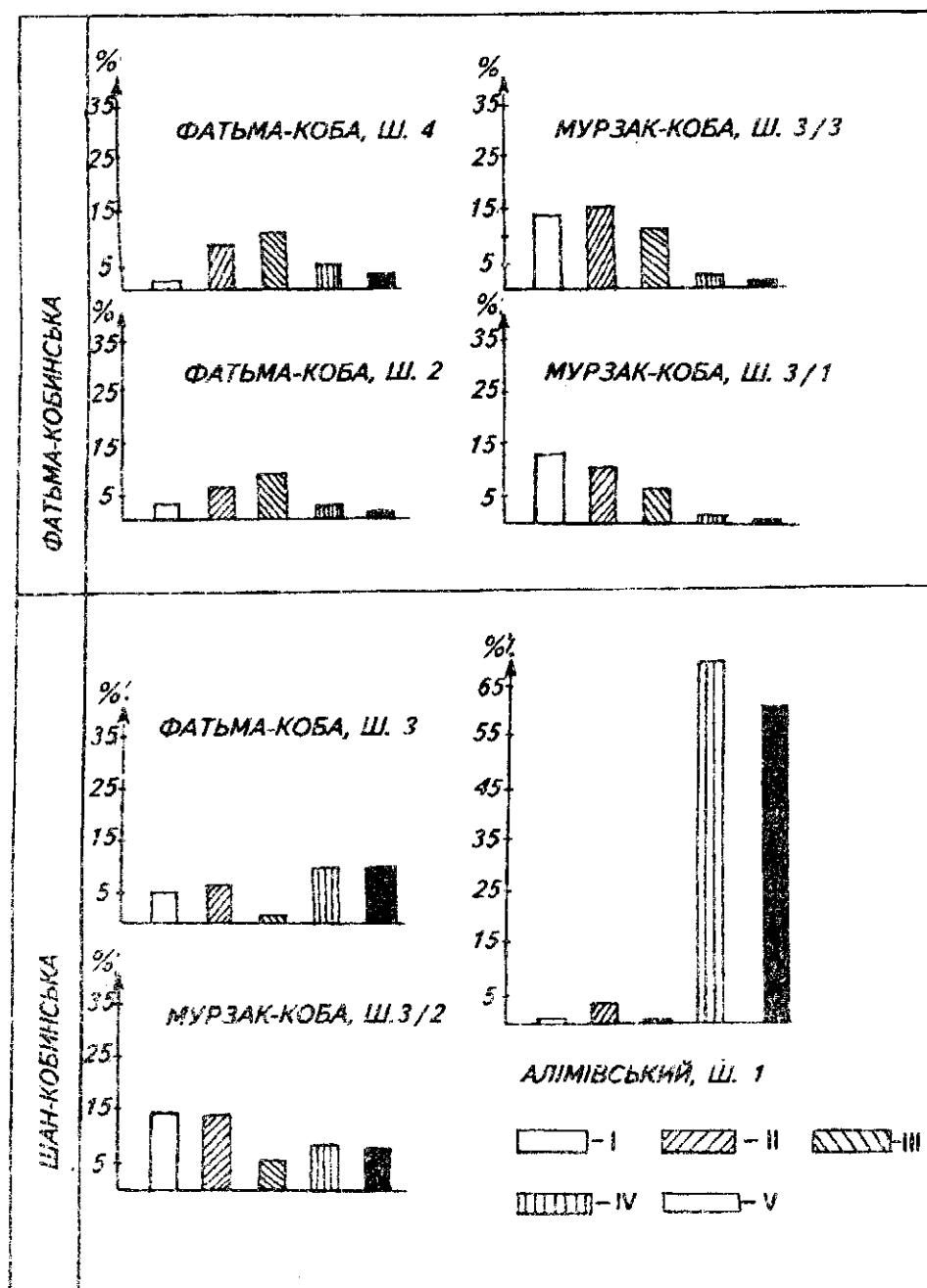

Рис. 1. Кількісне співвідношення деяких провідних груп знарядь у комплексах прескокримської культури.

«вістрійного» та «тилового» тарденуазу. Однак не виявлені в комплексах «тилового тарденуазу» деякі типи вістер з'являються знову, але як і геометричні мікроліти, мають більш мікролітичний вигляд.

Індустрія цієї групи заснована на використанні конічних та підконічних ядраць. Провідний тип заготовок — мікропластинки. Основу знарядового набору становлять пластинки з ретушшю, що частіше сформована в процесі роботи. Значення техніки різцевого сколу різко знижується. Серед різців уже значно переважають кутові (рис. 2, 17). У групі скребків домінують вироби на відшепах. Більшість напівокруглі (рис. 2, 16). Серед скребків на пластинах

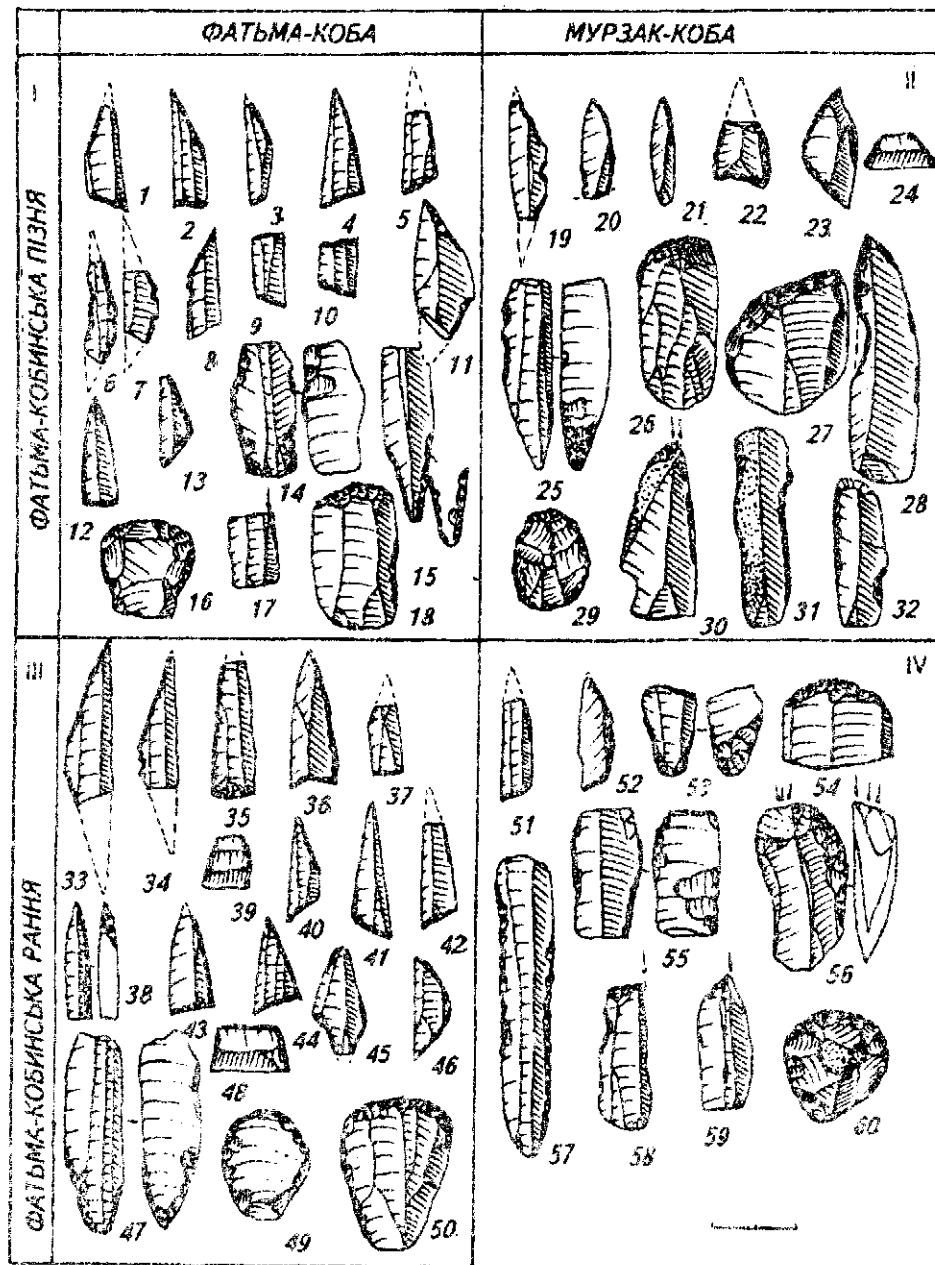

Рис. 2. Фатьма-кобинська індустрія гірськохримської культури.

домінують кінцеві на зламаних заготовках. У Фатьма-Кобі (ш. 2) наявні вже серії пластинок з затупленою спинкою та кукрекських вкладишів (рис. 2, 14).

У Щан-Кобі (ш. 3/0) вістря становлять 25%, а геометричні мікроліти — 36%. У Фатьма-Кобі вістер 7%, а геометричних мікролітів 4%. Однак за типологічним складом вістря дуже близькі. Основою цієї групи є калсійські наконечники (рис. 2, 1, 4), фатьма-кобинські (рис. 2, 6, 7, 19) та тарденузькі вістря (рис. 2, 12, 22). Останні з'являються вперше і своєрідно характеризують пізній комплекс фатьма-кобинської індустрії гірськохримської культури. У Фатьма-Кобі (ш. 2) поряд з фатьма-кобинськими вістрями та різними типами вістер з ретушованою базою виділяються поодинокі вістря

типу зарі (рис. 2, 17), сегментоподібні мікролітичні та свідерські (рис. 2, 15). Трапеції переважають. Частина трапецій має віймки на верхній базі як у типових фатьма-кобинських вістерах.

До шан-кобинської індустрії гірськокримської культури належать комплекси «типового тарденуазу»: Шан-Коба (ш. 3/1), Фатьма-Коба (ш. 3), Мурзак-Коба (ш. 3/2), Заміль-Коба I (ш. 1), Алімівський навіс (ш. 1, 2). Ця індустрія має менш складну типологічну структуру за рахунок невеликої кількості вістер, вона однорідніша ніж фатьма-кобинська. В окремий тип відносяться лише комплекси Алімівського навісу, де в тій же структурі існує своєрідна група трапецій. Індустрія може бути охарактеризована комплексом 3 шару навісу Фатьма-Коба.

Індустрія мікролітична пластинчаста, орієнтована на використання підконічних, конічних та призматичних ядрищ. Виробів на мікропластинках значно менше ніж у фатьма-кобинській індустрії. Скребків більше ніж різців (рис. 3, 38–41). Переважають скребки на відщепах — кінцеві та напівскруглі.

Геометричних мікролітів більше ніж вістер. Характерні для фатьма-кобинської індустрії типи вістер відсутні. Верболисні наконечники та кукрецькі вкладиші поодинокі (рис. 2, 30). У групі геометричних мікролітів домінують трапеції. Більшість з них — типові трапеції гребениківського типу (рис. 3, 19–21, 23, 24, 32, 33). Часто зустрічається обробка верхньої бази трапецій дрібною ретулютою та мікрорізцями (рис. 3, 23, 32).

Окремих зауважень потребує характеристика комплексів верхніх шарів Алімівського навісу. Їх визначення як тарденуазьких сьогодні вже не може визнаватися задовільним¹⁰. Комплекс другого шару стоянки має типову для шан-кобинської індустрії структуру. Техніка різцевого сколу не розвинена. Вістря відсутні. Геометричні мікроліти становлять виключно трапеції, серед яких домінує алімівський тип¹¹ (рис. 3, 15, 18). В інших комплексах ці вироби трапляються рідко. В 1 шарі кількість геометричних мікролітів досягає 69%. Більшість серед них — трапеції алімівського типу. Присутність у комплексах 2 шару невеликої серії виробів зі струганою спинкою показує на пізніший вік верхніх шарів Алімівського навісу відносно шан-кобинської індустрії гірськокримської культури. Можливо, 2 шар Алімівського навісу синхронний 2 шару Шан-Коби, де також на базі «типового» тарденуазу з'являються елементи неолітичного технокомплексу середземноморського типу. Очевидно, час існування алімівського типу індустрії пов'язаний з початком процесів неолітизації в Криму, де відзначається локальна доместикація кабана¹².

Комплекси 2 шару Шан-Коби, 1—2 шарів Алімівського навісу слід включити до складу гірськокримської культури¹³. У цьому зв'язку нагадуємо, що комплекси найпізнішого тарденуазу та його середземноморського варіанту кастельнов'єн дослідники розглядають у межах тарденуазького технокомплексу¹⁴.

Гірськокримська культура має виразний кістяний інвентар. На тлі інтеркультурних процесів у фіналнопалеолітичній Європі його розвиток має бути закономірним. Серії кістяних виробів з'являються майже в один час у різних культурних середовищах (культури ігренська, Січела Кладовей, кастельнов'єн, Мирне то ін.). Незважаючи на кістяний інвентар гірськокримської культури характеризують серії 3 шару Шан-Коби (рис. 4), 3 шару Мурзак-Коби (рис. 5). У комплексах виділяються знаряддя полювання, включаючи гарпуни, предмети «домашнього вжитку» — голки, швайки, проколки, вістря, лошила, тощо та різноманітні прикраси. Склад 2 та 3 груп в цих пам'ятках відносно сталий. Відміні стосуються знарядь полювання. Комплексу Мурзак-Коби властиві дворядні мурзак-кобинські гарпуни з рогу благородного оленя з симетричним та асиметричним розташуванням зубців (рис. 5, 1–6). У Шан-Кобі представлені одновістрійні (з однією чи двома пазами) та веретеноподібні наконечники (рис. 4, 11–13).

Відмін у складі кістяного інвентаря між окремими комплексами, що складають 3 шар Шан-Коби та Мурзак-Коби не простежується. Варіабельність

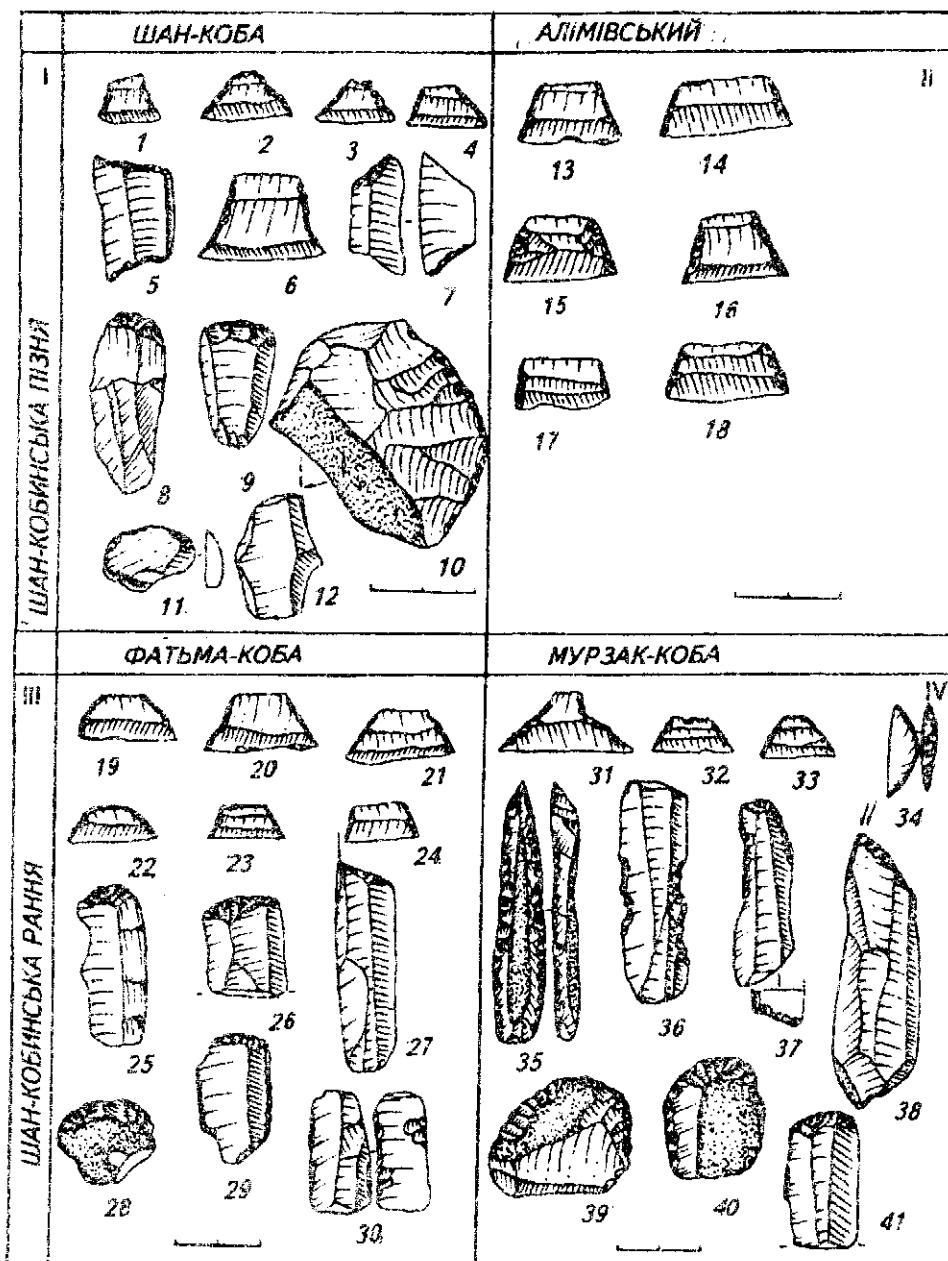

Рис. 3. Шан-кобинська індустрія греcko-кримської культури.

кістяних знарядь греcko-кримської культури є рідкісним свідоцтвом того, що на кістяному інвентарі може відображатися не тільки своєрідність окремої культури, але і відмінні у її середовищі; це пов'язано з особливостями способу життя, відносною самостійністю етнічних структур, вузькорегіональною господарською спеціалізацією.

Таким чином, не тільки крем'яний інвентар, але і кістяний вказують на неоднорідність греcko-кримської культури. Однак, коли крем'яні комплекси поділяються на дві індустрії, де кожна має чітку хронологічну позицію, то відмінні у кістяному інвентарі безпосередньо не відповідають цим варіантам. Усі пам'ятки, окрім Фатьма-Коби (ш. 4), пов'язані з однотипною структурою поселень — господарсько- побутові комплекси типу «скупчець черепашок»

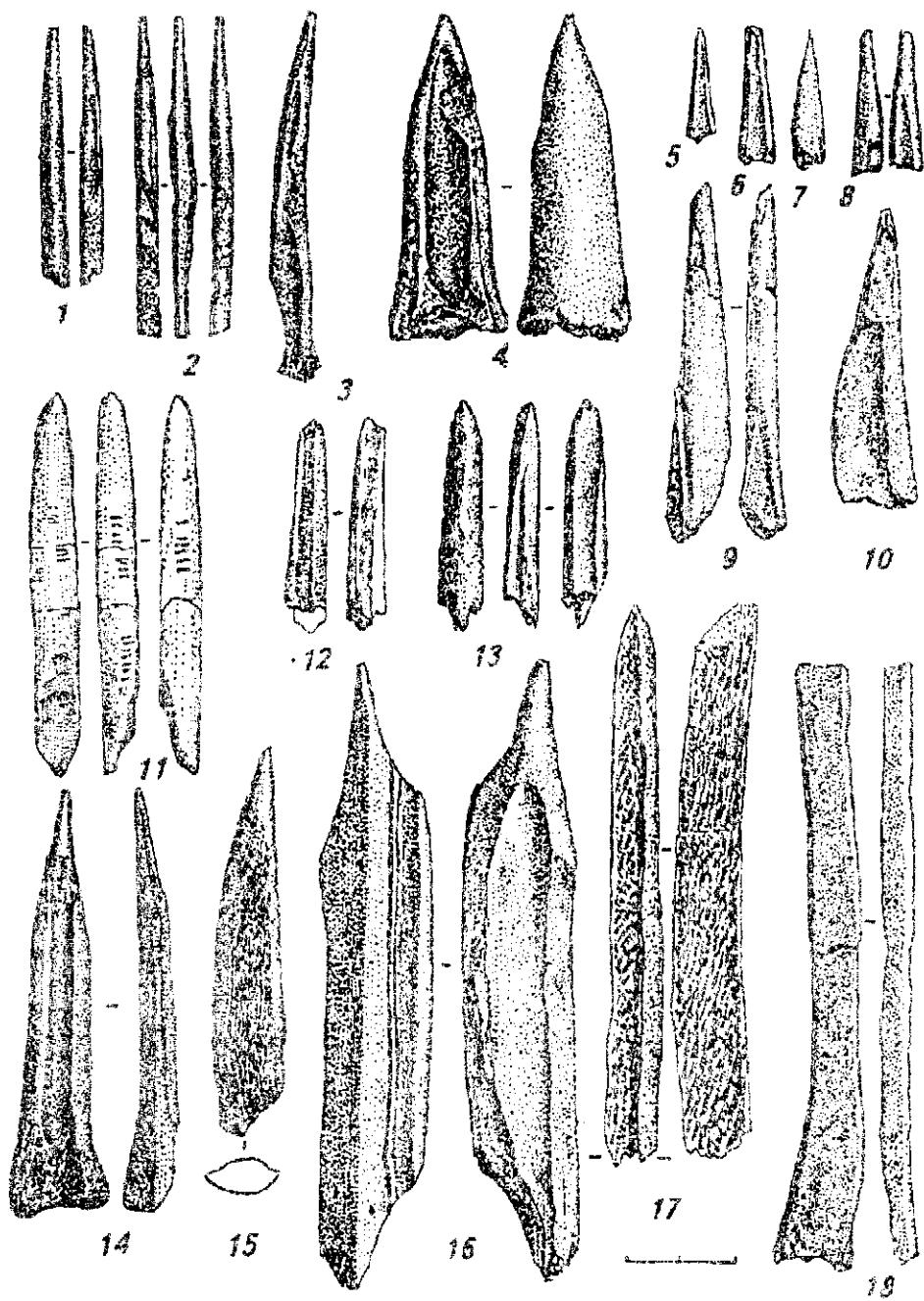

Рис. 4. Шан-Коба (п. 3). Кістяні знаряддя.

(рис. 6). Ці факти дозволяють стверджувати, що зміни у складі індустрій проходили в межах однієї культури чи одного етносу і були викликані структурними змінами вищого етнокультурного рівня.

Стратиграфічна позиція двох індустрій свідчить про феномен їх інтерстратифікації. Так, в Мурзак-Кобі нижній та верхній горизонти 3 шару належать до «вістрійного гарденузу». У Фатьма-Кобі також шар «тикового гарденузу» залягає між комплексами вістрійного типу. Щодо їх належності до однієї культури, то в Шан-Кобі та Мурзак-Кобі комплекси тикового та вістрійного

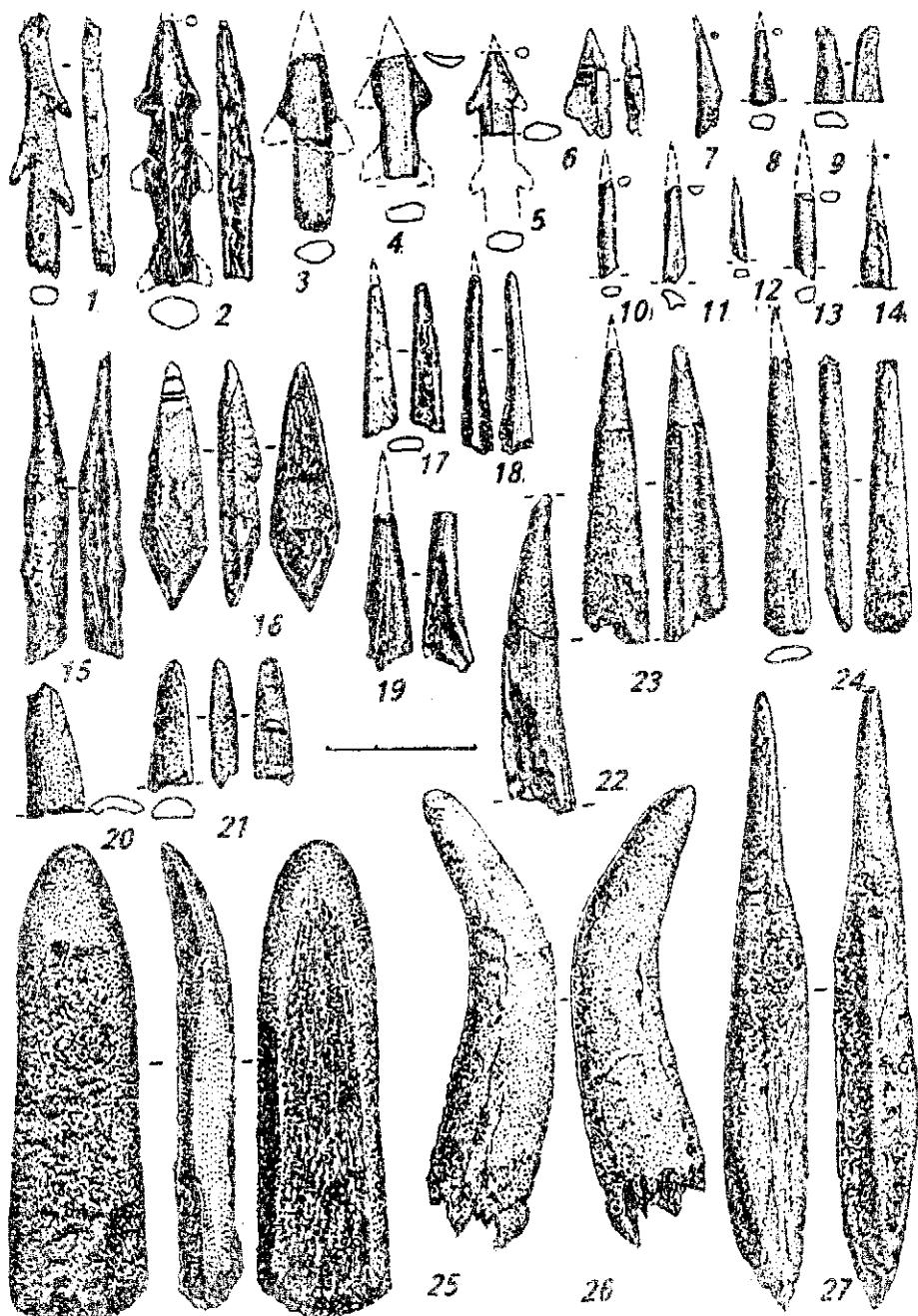

Рис. 5. Мурзак Коба (ил. 2). Кістяні знаряддя.

тарденуазу, незважаючи на різну хронологічну позицію, належать до тих самих господарсько-побутових комплексів (рис. 6).

Можна припустити, що інтерстратифікація фатьма-кобинської та шан-кобинської індустрій прескокримської культури, де пізніші вістрійні комплекси мають все значну кількість тралецій, вказує на деякі культурні впливи з боку «типового тарденуазу» Північно-Західного Причорномор'я (гребениківська культура). Проте наведені різні точки зорі про належність фатьма-кобинської та шан-кобинської індустрій до однієї чи різних культур сьогодні можуть співіснувати.

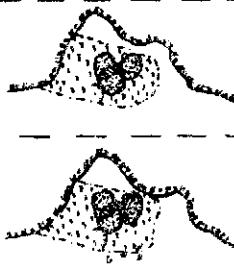
В.С	Г.К.	ФАТЬМА-КОБА	МУРЗАК-КОБА	ШАН-КОБА
Архонтик / 5500/				
Бореол / 6800-5500/				
Проборел / 8300-6800/				
		ЖИЛЮ	Г.К.	Г.К.
				

Рис. 6. Типи поселень та хронологія прсьокримської культури.

Звертає увагу, що не тільки кремнієвий та кістяний інвентар гірсьокримської культури, але і антропологічний склад її населення неоднорідний, як і не однаковий його поховальний обряд. Чоловік з середземноморськими рисами з Фатъма-Коби був похований у скорченому положенні на боцю (рис. 7, 1), а кроманьонці (чоловік та жінка) з Мурзак-Коби були поховані разом у вилежтаному стані на спині¹⁶ (рис. 7, 2). Раніше вважалось, що поховання мають загальні риси «тарденузької епохи». На підставі аналізу матеріалів розкопок, фатъма-кобинське поховання пов'язується з 4 шаром Фатъма-Коби, а мурзак-кобинське з комплексом 3/2¹⁷. Отже, фатъма-кобинське поховання належить до комплексів «вістрійного тарденузу», а мурзак-кобинське до «типового тарденузу», оскільки комплекс 3/1 залягає над камінням, що покривало похованих. За даними стратиграфії фатъма-кобинське поховання більш давнє ніж мурзак-кобинське, що знаходить підтвердження в Дніпровських могильниках Волоско-Васильівського типу, де поодинокі скорчені поховання вважаються більш ракніми та мають середземноморські антропологічні риси¹⁸. Якщо надавати рішуче значення цій групі фактів, комплекси «типового тарденузу» Криму слід пов'язувати з гребенівською культурою,

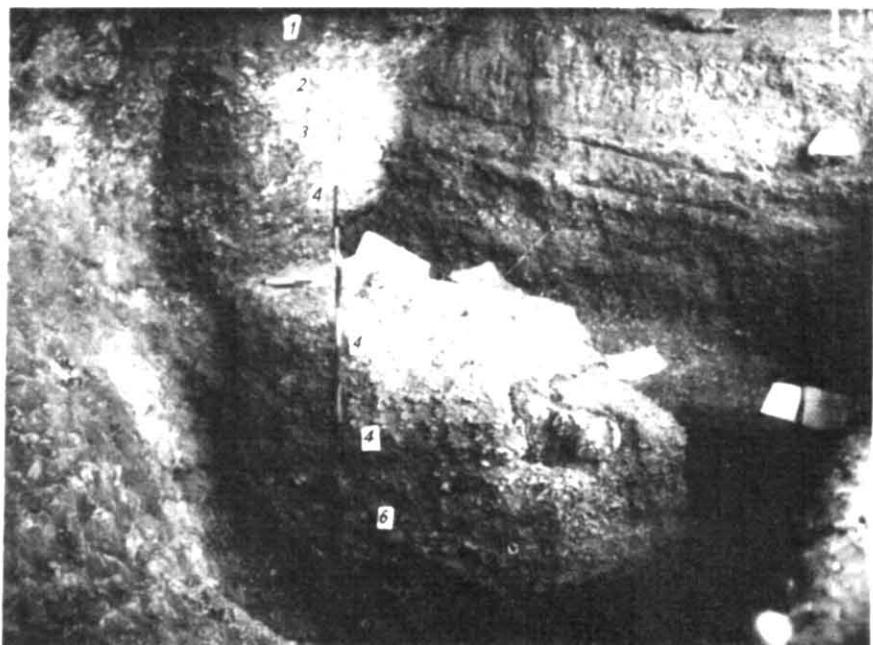

Рис. 7. Поховання гірськокримської культури: 1 — розкопки поховання у Фатьма-Кобі,

зараховуючи за її населенням антропологічні риси та похованальний обряд мурзак-кобинської групи (рис. 2; 6, 2).

Обґрунтowany на серії стоянок факт інтерстратифікації фатьма-кобинської та шан-кобинської індустрій дозволяє запропонувати періодизацію гірськокримської культури. Кореляція стратиграфічного положення комплексів у багатошарових пам'ятках та якісні зміни у їх техніко-типологічному складі свідчать, що гірськокримська культура пройшла 4 стадии розвитку.

I етап. Комплекс ранньої фатьма-кобинської індустрії — Фатьма-Коба (ш. 4), Мурзак-Коба (ш. 3/3) (рис. 2, 33—60).

II етап. Комплекс ранньої шан-кобинської індустрії — Шан-Коба (ш. 3/1), Фатьма-Коба (ш. 3), Мурзак-Коба (ш. 3/2), Заміль-Коба I (ш. 1) (рис. 3, 19—41).

III етап. Комплекс пізньої фатьма-кобинської індустрії — Фатьма-Коба (ш. 2), Мурзак-Коба (ш. 3/1), Шан-Коба (ш. 3/0), Кара-Коба (рис. 2, 1—32).

IV етап. Комплекс пізньої шан-кобинської індустрії — типовий тарденуаз з елементами кеолітичного технокомплексу — Шан-Коба (ш. 2), Алімівський касік (ш. 2, 1) (рис. 3, 1—18).

Хронологія культур фінального палеоліту гірського Криму побудована на даних аналізу стратиграфії, фауни та порівняльно-історичного методу¹⁹. Згідно хроностратиграфії пам'яток та радіовуглецевих дат з Ласпі VII, комплекси пізньої фатьма-кобинської індустрії датуються початком VII тис. (6620 ± 75 , 6810 ± 70 р. до н. е.). Виходячи з стратиграфічної позиції з шару Шан-Коби, Фатьма-Коби, Мурзак-Коби над ранніми комплексами IV етапу шан-кобинської культури та над шарами культури Шан-Коба (ш. 4), вони можуть бути датовані в межах другої половини пребореалу — початку бореалу, а стратиграфічно пізніші комплекси — кінцем бореального часу. Отже, три перших етапи гірськокримської культури датуються в межах (7500—6000 р. до н. е.), а IV етап, коли серйозно з'являються мікроліти з віджимною ретушлю неолітичних типів — (6000—5500 р. до н. е.) (рис. 6).

Особливий інтерес викликає проблема генезису гірськокримської культури. Спадкоємність між азілем та тарденуазом Криму²⁰, мурзак-кобинською та шан-кобинською культурами²¹, мурзак-кобинським та шан-кобинським етапами гірськокримської культури²² не викликала сумнівів. Універсаллю

2 — парно поховання у Мурзак-Кобі.

е оцінка еволюційного розвитку, коли сегментоподібні мікроліти поступово витісняються трапеціями. Сьогодні неможливо повністю підтвердити цю точку зору.

Культурно-історичне середовище Криму напередодні виникнення гірсько-кірмської культури мало мозаїчний вигляд. У тардігліаціалі — ранньому голоцені тут існувало 4 культури, кожна з яких мала своєрідну історію і періодизацію²³. Гірсько-кірмська культура — неоднорідне явище, отже її генезис не може бути однозначним. Зміна сегментоподібних мікролітів на трапеції — інтеркультурна закономірність, що не є універсальним показником процесів конкретно-історичного характеру. Ряд типів знарядь, що з'являються в гірсько-кірмській культурі, безпосередньо типологічно не пов'язані з індустріями шан-кобинської культури.

Культурно-історичний процес у фінальному палеоліті гірського Криму починається наприкінці дріасу II — початку алерсьоду з виникненням шан-кобинської культури. Вона мала своєрідну динаміку розвитку, що за провідними якісними показниками збігається з генезисом азіль-романельської спільноти. Шан-кобинська культура проходить 4 етапи розвитку. Останній займає першу половину пребореалу і супроводжується явищами кризи у середовищі шан-кобинської культури. У цей час завершується розвиток культури Вішеньяс та скоренської культури, виникає нове культурне явище — Шан-Коба (п. 4). Вона розвивається певний час паралельно з найпізнішими проявами шан-кобинської культури.

Утворення шан-кобинської культури і її зникнення проходить у формі культурної трансформації. У ці періоди між населенням великих областей палеолітичного світу починаються процеси взаємопроникнення. окремі громади переходят до відносно замкненого способу життя, внаслідок чого проходить процес дивергенції матеріальної культури. Поряд з цим відкриваються можливості для впровадження нових ідей і утворення інновацій у сфері виробництва. Складаються умови для формування нових етнічних структур. У середині пребореалу третя культурна трансформація в Криму пригодить до складання гірсько-кірмської культури. Її індустрії поєднують елементи ряду попередніх культурних явищ: шан-кобинської (сегментоподібні вістря, трапеції), скоренської (верболисні вістря), культури Шан-Коба (п. 4) (вістря мікрофрагменти, пілатівки з затупленою спинкою), культури Вішеньяс

(азильські вістри з ретушованою базою), та вміщують нові форми — фатьмакебинські, капсійські, тардснуазькі вістри та ін. Разом з тим, зміни проходили в межах об'єктивних інтеркультурних закономірностей еволюції технології — геометризації та мікролітизації, які в комплексах гірськокримської культури набули свого максимального розвитку. Таким чином, процеси третьої культурної трансформації в Криму іс супроводжувались зміною населення. Ця культурна трансформація призвела до зміни етнічної структури даної території.

Розвиток гірськокримської культури проходив в умовах зміни господарської діяльності населення. Важливу роль набирає збиральництво та полювання на рибу. Формується новий тип поселень — господарсько-побутові комплекси типу «скуччені черепашки» (Шан-Коба, ш. 3; Фатъма-Коба, ш. 3; Мурадзак-Коба, ш. 3). Наяність в культурних шарах спеціальних пекарських ям та скуччені черепашки *Helix* вказує на провідну роль збиральництва в умовах збіднення фауни ссавців. Таким чином, конкретні археологічні ознаки кризи мисливського господарства, запропоновані С. М. Бібиковим, простежуються саме в комплексах гірськокримської культури. Криза мисливського господарства, що супроводжується явищами кризи в економіці²⁴, та високим ступенем мікролітизації комплексів²⁵ характерна, головним чином, для гірськокримської культури, тобто ці явища простежуються в Криму лише з другої половини пребореалу. У цей час (середина VIII — середина VI тис. до н. е.) у Криму розвивається одна культура — гірськокримська. Практично ті ж самі території вже не спроможні слугувати базою для існування більше одного племені.

На IV етапі гірськокримської культури в Криму починаються процеси неолітизації. Культурно-історична стратиграфія Шан-Коби показує, що неолітичний керамічний комплекс з'являється в шарі Ia. Його структура, на відміну від шарів 2 та 3, вміщує ями, де зосереджено більшість культурних залишків, що свідчить про певні зміни в господарсько-побутовій діяльності. За характером процесів неолітизації Крим, безумовно, належить до середземноморської моделі. В загалі ці процеси поділяються на п'ять варіантів, чотири з яких характерні для Середземномор'я²⁶.

Аналіз генезису гірськокримської культури дозволяє звернутися до проблеми її культурно-історичної та типологічної належності. Сучасне розуміння історичного характеру археологічної культури у фінальному палеоліті є по-данішим розвитком концепції етнічного змісту археологічної культури, запропонованої М. В. Восходським і О. О. Формозовим²⁷. Її аналіз показує будеутися з урахуванням провідних етнографічних ознак — спільнота територія, спільна культура та спідомісттві своєї етнічності²⁸. Існування у фінальному палеоліті відмін у різні матеріальній культури дозволяє бачити в них відображення кількох структурно пов'язаних типів етнічних спільнот²⁹. Історичний зміст кожної спільноти, характер її язиків у йї середовищі змінюється залежно від рівня розвитку виробничих сил та конкретно-історичних реалій.

Більшість дослідників вбачають в археологічній культурі таку етнічну спільність як плем'я. Географічне поширення одинотипних комплексів, поєднаних позаяттям «індустрія», приблизно збігається з відмінами у відмінах в етнографії розмірах племінних територій мисливці-збирачів³⁰. Групи споріднених індустрій формують «технокомплекси». Вони можуть займати великі території, мати різну динаміку поширення. Технокомплекси відображають етнічні спільноти значно вищого рівня. Слід підкреслити, що на кожному рівні простежуються відмінні як у вигляді тієї чи іншої структури, так і формі її існування.

Шан-кобинська культура існує як синкретичне явище протягом трьох етапів розвитку. Кремнеземні комплекси становлять одну індустрію. Вони дуже схожі не тільки у структурно-типологічному піззі, але і за дрібними деталями обробки знарядь. Подібна ситуація могла скластися тільки на основі розвинених соціальних зв'язків у середовищі шан-кобинської спільноти, тобто розширеної етнічної спідомістті й членів. Навпаки, гірськокримська культура, що розвивалася в умовах кризи мисливського господарства має варіабельність з ряду етнотипічних ознак: індустрія, антропологічний склад населення, об-

ряд поховання (рис. 1—7). Отже, ця культура іншого типу ніж шан-кобинська — гетерогенна. Пояснення цьому явищу можна шукати в концепції про черівномірність розвитку суспільства в палеоліті³¹. Однак у фінальному палеоліті фактор «прогресивності» тієї чи іншої техніки має вже значно менше історичне значення. Більшість індустрій цього часу мікролітичні. Їх провідні технічні ознаки мають інтеркультурний характер. Таким чином, існування кількох типів культурних явищ у фінальному палеоліті на синхронному та діахронному рівнях пояснюється складним характером етнічних процесів цього часу.

З початком голоцену культурно-історична ситуація в Середземномор'ї набуває нового змісту. Глобальна культурна трансформація, що супроводжується змінами у палеоекологічній ситуації, приводить до утворення нових культур та етнокультурних спільнот. На відміну від спільнот часів тардгляціалу, вони географічно більш обмежені; а культури, що їх складають, розташовані вже на сусідніх територіях. На півдні Європи складаються спільноти совтеру, кукареку, Схела Кладовей та pontійського тарденузу.

Фатьма-кобинська індустрія гірськокримської культури має багато спільногого з капсійським технокомплексом, а шан-кобинська з гребениківською культурою. Очевидно, гребениківська культура входила до складу етнокультурної спільноти pontійського тарденузу. Пам'ятки цього типу розташовані у Причорноморському поясі між Дунаєм та Дніпром³². Можна стверджувати, що різні групи pontійського тарденузу мають локальні особливості. Наприклад, тарденузькі пам'ятки сходу Румунії і північного заходу Трансильванії різняться між собою³³. Локальні групи (культури) цієї спільноти мають різний генезис: Гребеники, Гіржево — від комплексів типу Леонтіївка; Царинка³⁴ — від комплексів граветтійської традиції³⁵ та від комплексів типу Атаки на Дністрі — Фрумушика³⁶. На користь різнокультурності цих пам'яток свідчать і відміни у господарській діяльності населення³⁷.

З одного боку, поява гетерогенних культур супроводжується послабленням зв'язків у середині племені, посиленням відокремленості окремих громад. З іншого, племена, що становлять спільноти, поширяються на сусідніх територіях. Остання обставина, можливо, пояснюється початком формування структур інтеграційного типу, розвитком форм етнічної свідомості на рівні співілеменності.

Зафіксовані факти співіснування на одному поселенні носіїв різних культурних традицій³⁸ також свідчить на користь закономірності появи гетерогенних культур у іренеолітичний час. Очевидно, що ранньоенеолітичні середземноморські комплекси являли собою вже спільноти інтеграційного типу, що пояснює швидку культурну трансформацію в Європі у VI—V тис. до н. е. Ненолітизація стала важливим якісним етапом формування інституту племені. Очевидно, що ці зміни мають коріння в етнокультурних процесах на півдні Європи на початку голоцену, де помітна роль належала населенню гірськокримської культури.

Примітки

¹ Занятник С. И. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // Происхождение человека и древнее расселение человечества. — ТИЭ. — М.—Л., 1951. — Т. 16. — С. 90—152.

² Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения Крымского палеолита // ТКИЧПЕ. — Л., 1934. — Вып. V. — С. 157.

³ Бабиков С. Н. Позднейший палеолит Крыма // Мат. по четв. пер. СССР. — 1950. — Вып. 2. — С. 118—126.

⁴ Формозов А. А. Периодизация мезолитических стоянок Европейской части СССР // СА. — 1954. — XXI. — С. 39.

⁵ Байдер Н. О. О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа // СА. — 1961. — № 4. — С. 9—25.

⁶ Воеводский М. В. Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК. — 1950. — Вып. 31. — С. 108.

⁷ Телегин Д. Я. Мезолит Юго-Запада СССР // Мезолит СССР. — М., 1989. — С. 106—125.

- ⁸ Телегин Д. Я. Указ. соч.— С. 109.
- ⁹ Rozoy J. G. D. Tardenoisien et Sauveterien // BSPF.— 1971.— Р. 345—374.
- ¹⁰ Столляр А. Д. Мезолитические комплексы Алимовского навеса в Крыму // КСИА АН СССР.— 1961.— Вып. 84.— С. 38—44.
- ¹¹ Коен В. Ю. Об одном типе неолитических трапеций в горном Крыму // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С. 72, 73.
- ¹² Столляр А. Д. Об одном центре одомашнивания свиньи // СА.— 1959.— № 3.— С. 3—18.
- ¹³ Бибиков С. Н. К вопросу о неолите в Крыму // КСИИМК.— 1940.— № 4.— С. 26—31.
- ¹⁴ Escalon de Fonton M. Du Paleolithique supérieur au Mesolithique dans le Midi méditerranéen // BSPF.— 1966.— LXIII.— Р. 65—180; Bisi F., Broglie A. Les bases Mesolithique du Néolithique ancien au sud des Alpes // Chipped stone industries of early farming cultures in Europe.— Warsowie, 1987.— Р. 381—421.
- ¹⁵ Kozłowski S. K. The pre-neolithic base of the early Neolithic stone industries in Europe // Chipped stone industries of the early farming cultures in Europe.— Warsowie, 1987.— Р. 9, 10.
- ¹⁶ Бонч-Осмоловский Г. А. Указ. соч.— С. 145; Дебец Г. Ф. Тарденуазский костяк из навеса Фатьма-Коба в Крыму // АЖ.— 1936.— № 2.— С. 144—165; Жиров Е. В. Костики из грота Мурзак-Коба // СА.— 1940.— № 5.— С. 179—186.
- ¹⁷ Коен В. Ю. Финальный палеолит горного Крыма.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1991.— С. 10—17.
- ¹⁸ Телегин Д. Я. Мезолитичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 212.
- ¹⁹ Коен В. Ю. Финальный палеолит...— С. 15—18.
- ²⁰ Бонч-Осмоловский Г. А. Указ. соч.— С. 148—158. Бибиков С. Н. Указ. соч.— С. 118—126.
- ²¹ Воеводский М. В. Указ. соч.— С. 108.
- ²² Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...— С. 80.
- ²³ Коен В. Ю. Финальный палеолит...— С. 10—21.
- ²⁴ Бибиков С. Н. Указ. соч.— С. 100—115.
- ²⁵ Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 30—45.
- ²⁶ Коен В. Ю. Финальный палеолит...— С. 7—11.
- ²⁷ Воеводский М. В. Указ. соч.— С. 110—119; Формозов А. А. О времени и исторических условиях сложения племенной организации // СА.— 1957.— № 1.— С. 13—21.
- ²⁸ Чубоксаров Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // СЭ.— 1967.— № 4.— С. 94—109; Генин В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— 126 с.; Бромлей Ю. В. Опыт типологии этнических общностей // СЭ.— 1972.— № 5.— С. 61—81; Шнирельман В. А. Прототипы охотников и собирателей // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.— М., 1982.— С. 83—104.
- ²⁹ Коен В. Ю. Финальный палеолит...— С. 18—21.
- ³⁰ Birdsell J. Basis Demographic Unit // Current Anthropology.— 1973.— № 4.— Р. 311—354.
- ³¹ Гладилин В. Н. Роль народонаселения в процессе взаимодействия природы и общества в каменном веке // Первобытный человек и природная среда.— М., 1974.— С. 72.
- ³² Борисковский П. И. Мезолитическая стоянка Казанка близ Кривого Рога // Насыпи древнейшей истории Евразии.— М., 1975.— С. 55—62.
- ³³ Păunescu Al. Le Tardenoisien de l'est et du sud-est de la Roumanie // Dacia.— 1987.— № 1—2.— Р. 11.
- ³⁴ Станко В. Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 26.
- ³⁵ Păunescu Al. Op. cit.— Р. 18.
- ³⁶ Черниш А. П. Мезолит Поднестровья // Археология Григориополя, Волыни и Закарпатья. Каменный век.— К., 1987.— С. 90.
- ³⁷ Gatssov I. The archaeological cultures of the late pleistocene and early holocene in Western Black sea region and their significance for the formation of the Neolithic flint industries // Origin of the Chipped Stone industries of the early farming cultures in Balkans.— Warsawa—Krakow, 1982.— Р. 111—130.
- ³⁸ Станко В. Н. Указ. соч.— С. 117—132.
- ³⁹ Шнирельман В. А. Проблема доклассового и раннеклассового этноса в зарубежной этнографии // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.— М., 1982.— С. 222.

V. Yu. Koen

ГОРНОКРЫМСКАЯ КУЛЬТУРА (К ПРОБЛЕМЕ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ТИПОЛОГИИ ФИНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛИТА)

Статья посвящена анализу материалов горнокрымской культуры — одного из ярких культурных явлений пренеолитического времени на юге Европы. По приведенным данным, эта культура развивалась в течение 4 этапов, начиная с середины пребореала до начала атлантического времени (7500—5500 л. до н. э.). Материалы горнокрымской культуры проявляют вариабельность по ряду этнографических признаков (кремневые и костяные индустрии, погребальный обряд, антропологический состав населения). В рамках горнокрымской культуры выделяется 2 индустрии: фатьма-кобинская (острийный тарденуаз) и шан-кобинская (типичный тарденуаз). Стратиграфическое положение комплексов данных индустрий свидетельствует об их интерстратификации. Неоднородный состав горнокрымской культуры позволяет определить ее как гетерогенную в рамках этнокультурной общностиPontийского тарденуаза. Возникновение гетерогенных культур рассматривается как закономерное явление в связи с изменением содержания этнокультурных процессов в пренеолитическое время на юге Европы.

V. Yu. Koen

CRIMEAN-MOUNTAIN CULTURE (CONCERNING THE PROBLEM OF CULTURE-HISTORICAL TYPOLOGY OF THE FINAL PALAEOLITHIC)

The paper is devoted to the analysis of findings of the Crimean-mountain culture, one of the bright cultural phenomena of the pre-Neolithic time in the south of Europe. The data presented show that this culture was developing for four stages beginning from the mid pre-Boreal time till the early Atlantic time (7500-5500 years B. C.). Findings of the Crimean-mountain culture demonstrate variability by some ethnographic attributes (flint and ivory industries, burial rite, anthropological composition of population). The Crimean-mountain culture embraces two industries: Phatmakobinian (the Ostriй Tardenoisean) and Shan-Kobinian (the typical Tardenoisean). The stratigraphic position of sets of the industries described demonstrates their interstratification. The inhomogeneous composition of the Crimean-mountain culture permits determining it as a heterogeneous one in the frames of the ethnocultural community of the Pontian Tardenoisean. Appearance of heterogeneous cultures is considered as a natural phenomenon resulted from changes in ethnocultural processes in the pre-Neolithic time in the south of Europe.

Одержано 12.11.91.

ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ «ШАМАНІВ» У СУСПІЛЬСТВІ МИСЛИВЦІВ НА ОЛЕНЯ

Н. Р. Михайлова

На підставі археологічних та етнографічних даних у статті здійснюється спроба реконструювати генезу інституту виконавців культових дій у суспільствах мисливців на оленя і протягом його розвиток на ранніх етапах існування культу оленя.

Вивчення ідеологічних уявлень первісних суспільств ускладнюється недосконалістю методів і нестачею безперечних матеріальних свідчень. Одним з питань, що потребує подальшого дослідження, є культ оленя, що посідає важ-

© Н. Р. МИХАЙЛОВА, 1994

ливе місце в ідеології первісних народів лісової зони Євразії. Суть цього культу полягала в шануванні священного оленя або людини-оленя. Він був прародичем людей і оленів, а також культовим героєм, що навчив людей полювати на оленів. Найважливішими елементами цього культу були тотемічні обряди, спрямовані на відтворення оленів як промислових тварин, і обряди мисливської магії, покликані забезпечити успіх у полюванні на оленя.

Деякі дослідники в своїх працях торкалися окремих аспектів цього культу. Великий внесок у вивчення пережитків культу оленя у сучасних народів Сибіру зробили етнографи А. Ф. Анісімов, Г. М. Василевич, Л. П. Потапов та ін. Вони всебічно дослідили питання шаманізму, пов'язаного з культом оленя. Однак питання походження шаманів як виконавців культових дій залишилося кез'ясованим.

Спроби реконструкції ранніх етапів культу оленя були зроблені вченими-археологами. Зокрема, А. П. Окладніков, використовуючи етнографічні матеріали народів Сибіру, інтерпретував сюжети наскальних зображень, в яких був присутній олень чи лось. Найбільшу увагу він приділив космогонічним і тотемістичним мотивам. Можна сказати, що йому вдалася спроба реконструювати елементи культу оленя-лося у неолітичного населення Сибіру і Далекого Сходу¹. Але свідоцтва зазначеного культу сягають далеко за ці хронологічні і географічні межі.

Б. О. Рибаков у монографії «Язычество древних славян» використовує численні етнографічні та археологічні прояви культу оленя в мисливському і землеробському суспільствах. У той же час автор дещо обмежує проблематику, залучаючи, головним чином, парні зображення оленів-самиць, тоді як свідоцтва цього культу набагато різноманітніші².

Культу людини-оленя присвятив свою роботу В. В. Чарнолуський. Він детально проаналізував сюжети лопарських тотемістичних міфів і зіставив їх з мотивами так званого пермського звіриного стилю. Такий метод здається нам недостатньо аргументованим і побудованим на суто формальних аналогіях³.

Таким чином, з наведеної історіографії видно, що проблема культу оленя розроблена лише частково. Багато її аспектів залишились ще невисвітленими, зокрема, питання походження цього культу.

Наша стаття присвячена одному з аспектів походження культу оленя — генезі й розвитку інституту виконавців культових дій у суспільстві мисливців на оленя.

Кілька слів про методи розв'язання цієї проблеми. Її неможливо вирішити, використовуючи тільки археологічні джерела, оскільки матеріальні свідоцтва духовної культури не завжди зберігаються. Насіть при наявності певних культових предметів чи зображень їх інтерпретація ускладнена, а отримані висновки неоднозначні.

Використання етнографічних даних також має свої складності. Навіть у найпримітивніших суспільствах ідеологічні уявлення розвиваються і підпадають під вплив більш розвинених культів.

Тому, на нашу думку, реконструкція явищ первісної духовної культури можлива лише на основі міждисциплінарного синтезу етнографічних і археологічних джерел. Найперспективнішим нам здається створення моделі явища духовної культури за допомогою порівняльно-типологічного методу і методу пережитків з використанням при цьому сучасних та історичних етнографічних матеріалів. Застосовуючи системний аналіз, можна провести екстраполяцію в давнину⁴.

Отже, щоб реконструювати первісний культ оленя, необхідно дослідити його елементи, що збереглися у вигляді пережитків у народів Євразії і Америки.

У свенків, лопарів, ноганасанів, осетинів і навіть британців зустрічаються пережитки таких обрядів, як офоріування оленів, заховання кісток і рогів у почесному місці, наслідування оленів, що спарюються, імітація оленячого полювання тощо. У міфології цих народів збереглися елементи міфів про оленя — прародича і культового героя⁵.

Загальне поширення культу оленя в багатьох народів викликано такими обставинами. Поведінка оленя як видова біологічна ознака однакова на всіх

територіях його мешкання. Вона обумовлює однакові засоби і терміни полювання на цю тварину в усіх народів. Домінуюча роль оленя в економіці цих народів відбилася і на ідеологічних уявленнях.

На підставі відомих за даними етнографії елементів культу оленя можна спробувати створити приблизну модель цього культу в суспільстві мисливців на оленя. Потім визначити матеріальні прояви культу, і, зіставивши їх з археологічними даними, з певною часткою ймовірності стверджувати про існування такого культу в ту чи іншу історичну епоху.

Центральною фігурою культу оленя був виконавець тотемістичних і магічних дій, якого в етнографічних суспільствах називають шаманом. Слід застерегти про певну умовність терміну «шаман», бо під цією вазвою розуміється досить широка категорія людей, що займаються зціленням, захариством, магією і власне «шаманством» — спілкуванням з духами. Ми в своїй роботі розглянемо тільки ту категорію шаманів, які виконували мисливсько-промислові обряди, пов’язані з культом оленя. Такі шамани називались білими і займалися камланнями, спрямованими на здобуття успіху в полюванні, на відміну від «чорних», що мали, головним чином, лікувальні функції⁶.

Отже, розглянемо основні, визначальні риси «білих» шаманів, що відбивають їхній зв’язок з культом оленя. Зовнішній вигляд шамана мав нагадувати про його споріднення з оленем. Верхній одяг — парка — шилася з оленячої шкіри. Позаду, на рівні лопаток, на парку нашивалися залізні платівки з відгалуженнями у вигляді оленячих ріжок — головна частина костюму (рис. 1, 1). Такі платівки мали тільки великі, тобто могутні шамани. Першіяно на спинку парки нашивалися справжні оленячі роги, які під час камлання робили шамана подібним до оленя⁷. Можливо, така парка є ремініценцією оленячої шкіри з рогами.

Дуже важливим атрибутом шаманського костюму була шапка, прикрашена оленячими рогами, або залізна корона з відгалуженнями у вигляді ріжок (рис. 1, 2). Така шапка символізувала особливу силу і владу шамана. Він отримував її не раніше, ніж через 6—7 років успішної кар’єри. Надягаючи їй, шаман ніби набував властивостей небесного оленя. Яскравою ілюстрацією використання оленячої шапки для перевтілення в оленя є евенкійський обряд шингкелазун, спрямований на забезпечення мисливського щастя і плодючості оленів. Під час камлань шаман у вигляді оленя піднімався у верхній світ, де зустрічався з господаркою світу (величезною самицею дикого оленя). Вона давала йому пасма шерсті, які він згодом обертав на реальних тварин.

Слід додати, що шаманська корона з оленячими рогами збереглася як рудимент навіть у тих народів, які давно перейшли до відтворюючих форм господарства — наприклад, у бурятів⁸.

Уособленням оленя — предка чи духа-помічника шамана був бубон — найважливіший атрибут шаманської діяльності. Олень був зображеній на бубоні або на держаку. Під час виготовлення бубона, який робили з шкіри певного оленя, шаман «перевтілювався» в нього і розповідав про його життя. Після цього обряду «оживлення» бубона дух-помічник шамана вселявся в нього⁹.

Отже, «білий» шаман мав зв’язок з оленем-захисником, втіленим в його бубоні, і сам періодично перевтілювався в оленя, надягаючи його шкуру і рогату шапку.

На думку деяких учених, до появи бубона шаман використовував під час камлань лук зі стрілами, тепер же бубон перейняв на себе функції і назву лука. Щодо цього є численні лінгвістичні докази. Аналіз назви бубона доводить, що в її основі є назва лука, поперечка називається словом, що означає тятиву. Магічна сила шамана ототожнювалася із стрілою. Існують численні етнографічні свідоцтва вживання лука замість бубона. Після заміни лука бубоном він зберігся серед шаманських атрибутів у вигляді моделі (як підвіска на костюм) або зображення на бубоні¹⁰.

На американському континенті серед шаманів й досі зберігся звичай використання лука як струнного інструменту для заманювання тварин. Шаман виконував такі ції на початку і в кінці подорожі в священну країну предків. Використовували лук замість бубона індіанці Південної і Північної Америки

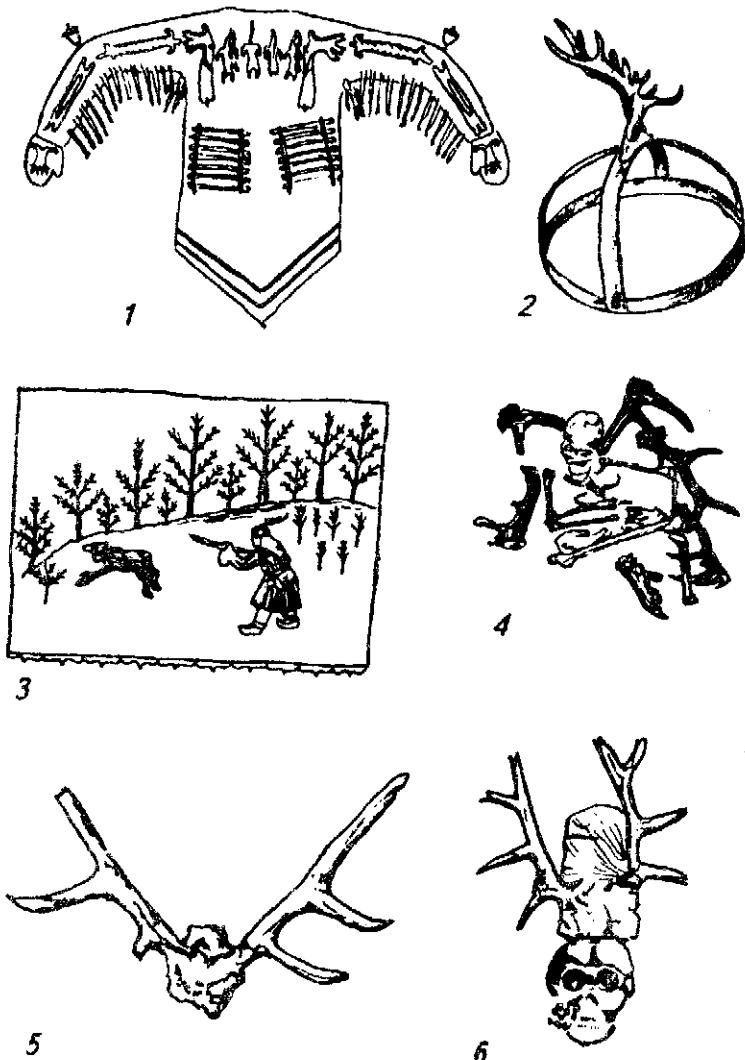

Рис. 1. 1 — парка евенкійського шамана (XX ст., Сибір), 2 — залізна корона евенкійського шамана (XX ст., Сибір), 3 — евенкійський народний малюнок (XX ст., Сибір), 4 — поховання на острові Хьодіх (Франція), 5 — мисливська «маска» зі стоянки Стар Кар (Англія), 6 — шолом з мідними оленячими рогами. Культура Адена (Північна Америка).

та бушмени¹¹. Перелічені атрибути білого шамана — лук зі стрілами, оленяча шкура і шапка з оленячими рогами — вказують на зв'язок білого шаманізму з мисливською діяльністю. У багатьох етнографічних суспільствах зафіксовано використання під час полювання шкури, знятої з верхньої частини голови оленя з рогами. Таке маскування базується на глибокому знанні фізіології та звичок оленя — його короткозорості та обережності. Мисливець спочатку усував запахи, а потім одягав шкуру і маску, інколи розмальовував собі груди білою фарбою і наслідував голосом або постукуванням гілок звуки оленя. Цей факт підтверджують численні етнографічні дані, зібрани в народів Північної Азії та Америки. Широко відомий опис полювання у тунгусів (евенків): «Они вместо шляпы на голову олены кожи надевают ... дабы оной зверь таким видом, будто они того же рода, обманывают... и дабы тайным образом ко оным приближаться, и по оным так близко стреляют, что редко не попадают»¹².

Такими ж шапками ще в XIX ст. користувалися забайкальські евенки¹³. На рисунку 1, 3 зображене сучасне полювання з маскуванням. Відомі описи

полювання в масці і в індіанців¹⁴. «Це індіанець-мисливець. Він натягнув на себе оленячу шкуру, щоб стадо підпустило його до себе. Людина-олень повільно йшов по галевині, тикаючись у землю мордою, прикрашено широкими рогами, він удавав, що скубе траву. Стадо не звертало на нього аж ніякої уваги. Ралтом злетіла стріла, і найбільший олень мертвим впав на землю»¹⁵.

Згадується такий засіб і в лопарському міфі про чоловіка-оленя Мяндаша. «Мяндаш нагадував чоловікові, як навчив його полювати на дикунів, як називав ховатися в кущах, вбиратися в ялинкові гілки і надягати на себе оленячі роги»¹⁶.

Та обставина, що основними атрибутами шамана є лук зі стрілами, рогата шапка і оленяча шкура, дає можливість припустити, що первинно роль шаманів виконували мисливці. Лише в пізніший час сформувався інститут професійних шаманів. Про це свідчить і той факт, що в деяких народів ще не відбулася диференціація шаманів у суспільстві. Наприклад, у кетів збереглися пережитки сімейних форм шаманізму, поряд з величими шаманами існували значна кількість «маленських». Шаман брав участь у промислах нарівні з іншими членами общини, причому його авторитет залежав від успіхів у полюванні¹⁷.

Таким чином, можна зробити припущення, що «блій» шаманізм, пов'язаний з оленячим промислом, виникає в суспільстві мисливців на оленя. Вірогідно, що в родовій мисливській общині певні сакральні дії з метою залучення мисливського щастя і збільшення поголів'я оленів міг виконувати кожний чоловік-мисливець. При цьому він одягався як для індивідуального полювання — в оленячу шкуру і маску і наслідував рухи оленя. Такий елемент полювання відомий не тільки у північних народів, а й у зулусів: «Перед полюванням на оленя... розпорядник полювання... ставав на коліна... удавав оленя, що пасеться»¹⁸. Виряджений у оленя мисливець просив долю про успіх, акомпануючи собі при цьому постукуванням стріли об лук.

З часом, очевидно, функції продукуючої та імітативної магії переходятять до найздібніших та найсильніших мисливців, які вирізнялися в общині. Насправді, лук і роги стають символом їхньої магічної сили.

Водночас з відокремленням шамана від інших мисливців встановлюється його зв'язок з тотемним предком — оленем. Вірогідно, що шаман узяв на себе функції спілкування з предком-захисником. Так само, як тотемний герой проникає у світ людей, перевтілюючись у людину, шаман в образі оленя проникає у світ предків¹⁹.

Оскільки предок приходив у світ людей, вступивши у шлюбні стосунки з людиною, можна припустити, що зв'язок шамана з предком-захисником та-кож носив еротичний характер.

З появою класичних форм шаманізму — одержимості, «обранства», поступово відбувається трансформація тотемного предка в духа-помічника шамана. Під час кампанії шаман зливався зі своїм духом, сприймас його думки. Культове знаряддя — лук зі стрілою набував зручнішої форми — бубона і калатала. Зображення духа-захисника прикрашає руків'я бубона.

Таким чином, можна припустити, що на ранній стадії розвитку суспільства мисливців на оленя формується категорія людей, які мали право на виконання релігійно-культурної практики, пов'язаної з відтворенням основної промислової тварини — оленя. Так звані шамани, виконуючи сакральні функції, набуваючи зооморфією вигляду, надягаючи оленячу шкуру і роги та користуючись зооморфними культовими предметами — наприклад, бубоном із зображенням оленя чи калаталом з головою лосихи. Поховання таких шаманів супроводжувались жертвоприношеннями та рогами жертвовників таарин.

Матеріальні свідоцтва існування такої категорії людей з'являються в період мезоліту на стоянках лісової зони Євразії. Це оленячі маски із стоянок Стар Кар, Хохен-Віхельн, Плау і Берлін-Бірсдорф. Виготовлялися вони з верхніх частин черепів оленів з рогами і шкурою, що зберігалася, видовблювалися зсередини для зменшення ваги та кріпились до голови ремінцями, просунутими крізь спеціально просвердлені отвори. Вірогідно, такі маски, при-

значені для полювання скрадом, використовувались і при виконанні тотемістичних містерій (рис. 1, 5).

Інша категорія археологічних джерел — мезолітичні поховання, що супроводжувались оленячими рогами. До них належать тарденуазькі поховальні комплекси на островах Тев'єк і Хьодік, поблизу узбережжя Бретоні. Комплекс Тев'єк складається з 9 індивідуальних і колективних поховань, розміщених у ямах і вкритих кам'яними плитами зі слідами ритуальних вогнищ і жертвоприношень. У подвійному похованні А були знайдені скелети чоловіка і жінки віком 25 років, а коло них — намисто з мушлів, гравірований оленячий ріг і кістяний стилет. Кістяки буди вкриті рогами благородного оленя. У похованні Д містилися скелет жінки 25 років і дитини, поруч з якими було знайдено кістяні стилети, крем'яні знаряддя і мушлі. Угорі над скелетами також лежали роги благородного оленя²⁰.

На східній Хьодік серед численних поховань, вкритих плитами із залишками багать, також відзначається поховання жінки з дитиною в супроводі опрацьованих фрагментів оленячих рогів²¹ (рис. 1, 4).

Присутність на похованнях оленячих рогів дає можливість припустити, що номерлі мали відношення до релігійно-культової практики. Спробуємо порівняти ці поховання з описом шаманської могили: «Это низенький вроде гроба голбчик из выстроганных и укрепленных в вечной мерзлоте шестью колышками досок... Перекладины украшены прекрасными ветвистыми рогами диких оленей, в знак последних поминок, как приношенис. Весь голбец сверху досок покрыт красным сукном. Сверху этого покрывала лежат камни, чтобы удержать от бурь... Рядом стоит раскрытым священный ларчик шамана...»²². В обох випадках присутні оленячі роги, сліди тризни та жертвоприношенні.

У мезолітичному поховальному комплексі Ведбек (Данія) серед 22 поховань були знайдені скелети чоловіка і жінки, покладені на пари оленячих рогів. В одній з ям був ріг благородного оленя, кістяне шило і сокира, але слідів скелету не знайшли²³.

Біля стоянки Скейтхолм (Швеція) також серед 22 поховань були виявлені аналогічні знахідки. У похованні XI містився скелет молодого дорослого чоловіка в лежачому положенні, біля гомілок і черепа якого були покладені роги благородного оленя. У похованні XV також виявлено скелет молодого чоловіка у сидячому положенні. Два роги благородного оленя містилися біля голови, один великий ріг біля ніг. Навколо черепа лежало кілька просвердлених оленячих зубів — можливо, залишки ритуального головного убору. Поряд — дві крем'яні платішки і сокира. Слід звернути увагу і на поховання XX — скелет молодої жінки, з якої навколо талії і голови лежали оліснячі зуби. Поруч з жінкою було поховано собаку, вздовж її хребта були покладені оленячий ріг, крем'яний ніж і орнаментований молот, виготовлений з рогу оленя. У комплексі Скейтхолм була також яма без слідів скелету, в якій було 3 великих оленячих роги. Очевидно, це кенотаф, так само, як і поховання XI на стоянці Ведбек²⁴. Стоянки Ведбек і Скейтхолм датуються відповідно 4100 та 6590—5470 рр. до н. е. Обидві стоянки належать до культури Ертебелле.

Отже, існування певної групи людей, що володіли правом виконання сакральних дій, пов'язаних з культом оленя в мезолітичному мисливському суспільстві, підтверджується знахідками оленячих масок і поховань з оленячими рогами.

Переходячи до характеристики неолітичних пам'яток, слід зробити уточнення. За даними палеоантропології, наприкінці палеоліту, після міграції північного оленя на північ, в області колишньої прильодовикові зони, лось залишився основною промисловістю твариною²⁵. Незважаючи на це, основні риси промислового культу оленя зберігаються. Справа в тому, що в багатьох кіноролях головні елементи культу лося, північного і благородного оленя збігаються. Більше того, у комі олень і лось називаються одним словом²⁶. Багато дослідників взаємозамінюють поняття «культ оленя» і «культ лося». Тому ми вважаємо правомірним залучити до огляду пам'яток і матеріали, пов'язані з культом лося.

Великий інтерес становлять поховання людей з так званими жезлами у формі голови лосихи. Широко відомий комплекс на Оленячому Острові (Кольський півострів), де зустрічаються такі жезли. Найвідомішим є колективне поховання 55-56-57, що складалось із чоловіка і двох жінок. Чоловічий скелет супроводжувався сланцевим ножем, іклами ведмедя, платівкою із різця бобра; на черепі і біля плеча лежали 24 різця лося, на скелеті — ще 38 таких зубів, кістки тварин і птахів, ліворуч від черепа — руків'я у формі голови лосихи. Жіночі поховання також супроводжувались кістками і зубами тварин.

Біля чоловічого скелета 153 з парного поховання лежала майстерно виготовлена голова лосихи із довгим руків'ям (рис. 2, 1, 2). У похованнях 64, 68, 80, 81, 82 були знайдені кістяні лосячі голівки невеликих розмірів. Автор розкопок Н. Н. Гуріна інтерпретує поховання з жезлами як поховання шаманів. Численні знахідки зубів тварин автор тлумачить як мисливські трофеї, які свідчать про здібності мисливця²⁷. Цей факт підтверджує думку, що в мисливському суспільстві найщасливіші мисливці були і виконавцями культової практики. З іншого боку, одяг, багато оздоблений кістками і зубами тварин, нагадує шаманську парку з численними підвісками.

Поховання, які можна порівняти з вищезгаданими, були знайдені на Оленячому Острові в Баренцевому морі. У похованні на грудях скелета знаходилося стилізоване руків'я у формі голови лосихи (рис. 2, 3). Певний інтерес становлять Т-подібні предмети з поховань 7, 8, які автор розкопок називає «колотушками від шаманського бубона» зі слідами багаторазового вживання²⁸. Такі самі Т-подібні калатала використовували шамани у фінляндських лопарів²⁹.

Зооморфні жезли у вигляді голови лося дуже поширені на території Північної та частини Східної Європи³⁰ (рис. 2, 4). Багато дослідників схиляються до думки, що жезли мали культове призначення. Б. О. Рибаков вважає, що оленеострівський жезл був частиною головного убору давнього шамана³¹. Щоб скласти чіткіше уявлення про використання жезлів, ми залучили деякі наскельні зображення людей із зооморфними предметами в руках, що трапляються у Північній Європі (рис. 2, 5). У більшості винайдів зображені люди, іноді з ознаками чоловічої статі, тримають у руках непропорційно великі дугоподібні предмети, ідентичні зооморфним жезлам. На нашу думку, таке порушення пропорцій покликано акцентувати увагу на жезлах, які мають особливе, очевидно, сакральне значення³².

Можна припустити, що жезл (або калатало) став втіленням лося-тотема, культової тварини-предка, на зразок того, як шаманський бубон втілював у собі оленя-предка. Є ще одна аналогія — евенські шамани вирізали на хінці калатала голівку безрогої самиці лося³³.

Таким чином, можна припустити, що поховання з жезлами у вигляді лосячих голів, як і поховання з оленячими рогами, могли належати категорії людей, які мали здатність спілкуватись з тотемним предком.

З переходом до відтворюючих форм господарства культ оленя не зникає, а трансформується, набуваючи нового змісту. Головною функцією культу стає забезпечення плодючості. Олень перетворюється на символ сонця, життедайної сили. Обов'язковими атрибутами оленя стають солярні знаки, зображення «дерева життя», фалічні символи³⁴.

На думку Л. Л. Залізняка, в давньому суспільстві були відомі стимулюючі властивості молодих оленячих рогів — пантіз. Це могло привести до розвитку мисливського культу оленя в культ родючості і перетворення оленячих рогів у її символ.

До епохи бронзи належить поховання у Варен-Хіл, Британія. У комплексі з трьох круглих могил на підвищенні висотою 270—300 см і діаметром 2,1 м містився жіночий скорченій кістяк. Він був вкритий вісімнадцятьма рогами благородного оленя. Біля черепа стояв багато орнаментований горщик. Оленячі роги та сліди жертовної трапези дають можливість припустити, що у Варен-Хіл також похована виконавиця певних сакральних дій. Г. Кларк пов'язує жіноче поховання з оленячими рогами з ідеєю родючості, оскільки багаторічне зростання рогів могло асоціюватись з сексуальним циклом³⁵.

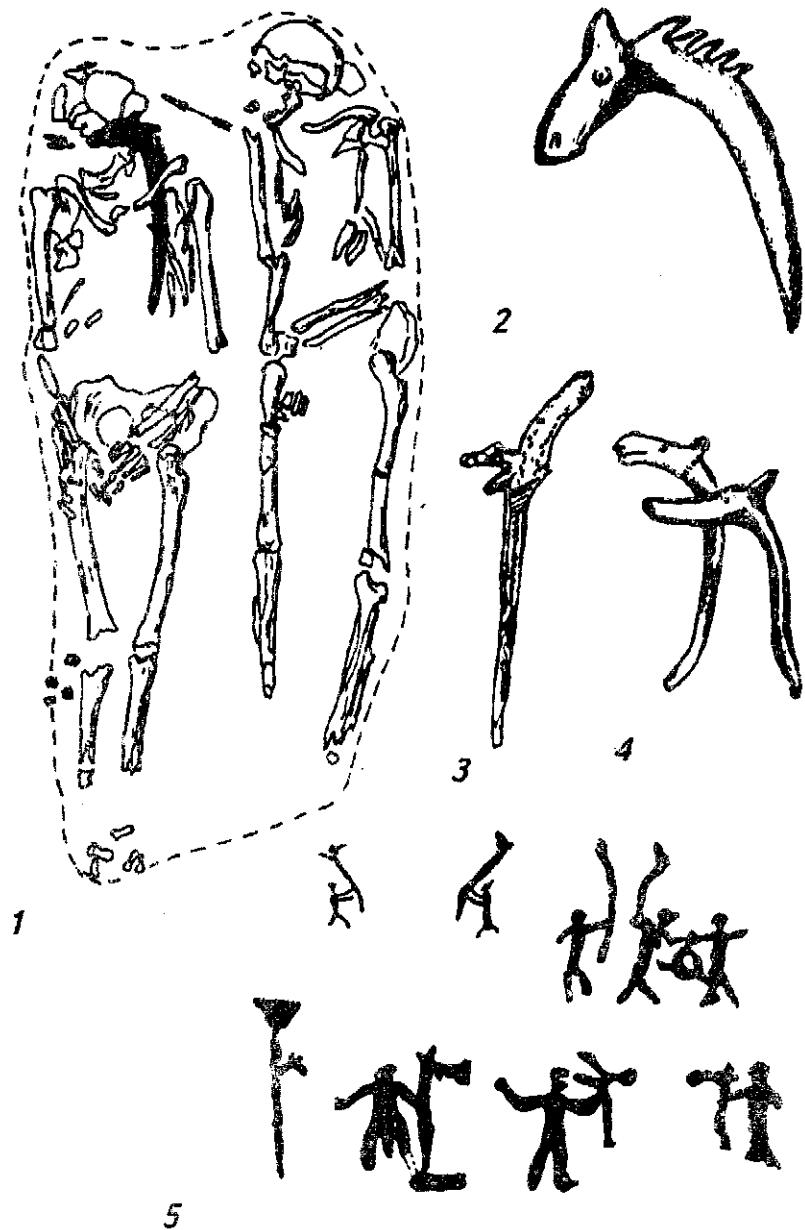

Рис. 2. 1 — поховання «шамана». Оленячий Острів (Кольський півострів, Росія), 2 — кістяка голова лосихи з поховання «шамана» (Оленячий Острів, Кольський півострів, Росія), 3 — голова лосихи з поховання (Оленячий Острів, Баренцево море, Росія), 4 — зооморфні жезли (Прибалтика), 5 — наскальні малюнки із зооморфними жезлами (Скандинавія, Росія).

Поховання з рогами благородного оленя відоме навіть у римсько-британський час. Під курганом діаметром 25 ярдів були знайдені скелети двох людей, покладених на 4 роги благородного оленя. Один з рогів мав залишки черепної кістки, інші — були скинуті³⁶.

Пережитки мисливського культу оленя збереглися не тільки в Євразії, а й на американському континенті. У долинах рік Огайо і Micicini існували залишки курганів, що належали до культур адена (500—900 рр.), Хоупвел (900—1150 рр.) і Micicini (900—1500 рр.). Ці культури характеризуються розведенням майсу, садівництвом, будівництвом осілих укріплених поселень та інтенсивною культовою діяльністю. Серед похованального інвентаря зустрі-

чаються через'яні маски (у вигляді чоловічого обличчя з рогами) і шоломи з мідними чи дерев'яними оленячими рогами. Багаті прикраси на померлих дають дослідникам підстави зробити припущення, що це — поховання «жерців»³⁷ (рис. 1, б).

Очевидно, внаслідок великого значення полювання в економіці, на американському континенті культ оленя мав такий сильний вплив на громадську свідомість, що зберігся в ідеології землеробських суспільств аж до пізніх етапів розвитку. Характерним прикладом є складна міфологія індіанців Уічолі (Мексика). Вони займаються розведенням майсу, скотарством і мисливством. Тотемістичний культ Сонячного Оленя — Старшого Брата — накладається на землеробські уявлення про Матерів Землі, Моря, Дощу, Неба і Батька-Сонця. Образ Оленя асоціюється з пейотом — різновидом кактусу, з якого видобувають психотропну речовину. Під наркотичним впливом пейоту шаман зливається з Оленем і від нього отримує інформацію богів. Під час пошукувів священих пейотів уічольські шамани камлють за допомогою луку і стріл, про що згадувалось раніше³⁸.

Отже, на підставі викладених етнографічних і археологічних фактів можна зробити такі висновки. У період фінального палеоліту-мезоліту, коли провідною галуззю економіки стає полювання на оленів, у системі тотемістичного мисливського світогляду формуються основні елементи культу оленя. Обрядність, в якій брали участь усі члени общини, включала в себе тотемічні дії, спрямовані на розмноження оленів і магічні прийоми, що сприяли приверненню мисливської удачі. Зовнішній вигляд мисливців — оленячі роги і шкура — створювали ілюзію злиття з оленем-тотемом. У міфології з'являються елементи уявлень про перевертнів, пізніше — про спільногого предка — оленя. Поступово в общині формується категорія людей (можливо, це найдібніші мисливці чи старішини), які починають керувати виконанням обрядів і в майбутньому отримують переважне право на їх проведення. Можливо, вони монополізують спілкування з оленем-предком. Доказом існування такої категорії людей в фінальному палеоліті, мезоліті і неоліті є мезолітичні оленячі маски, поховання з оленячими рогами і неолітичні з роговими «жезлами» у формі лосячих голів. Елементи культу оленя зберігаються при переході до відтворюючих форм господарства. У скотарському суспільстві (серед оленярів) виконавці промислових і тотемістичних обрядів починають займатися лікуванням, магією, а із виникненням у Сибіру шаманізму — стають шаманами. Спілкування з оленем-предком трансформується в спілкування з духом-покровителем. Однак, незважаючи на розширення функцій, зберігаються головні зовнішні ознаки мисливця — оленячі роги, шкура і лук.

У землеробському суспільстві культ оленя змінюється, акцент переноситься на сприяння родючості. Знакідки поховань людей з оленячими рогами або з оленерогами масками свідчать про те, що у виконавців сакральної діяльності (жерців та шаманів) розвинутих суспільств зберігаються атрибути оленячого культу. Відомо, що в міфології олень пов'язується з родючістю, добробутом. У середньовічній обрядовості олень постає охоронцем засіяніх по-лів, захисником молодожонів, символізує довголіття³⁹.

Примітки

¹ Окладников А. П. Неоліт и бронзовый век Прибайкалья // МИА.— 1955.— № 18.— С. 285—330

² Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 31—212.

³ Чарнолусский В. В. Легенда об олене-человеке.— М., 1965.— С. 1—137.

⁴ Залізняк Л. Л. Реконструкція первісних суспільств за їх господарсько-культурним типом // Археологія.— 1990.— № 4.— С. 3—11.

⁵ Чарнолусский В. В. Легенда.... С. 1—137; Даркевич В. П. Народная культура средневековья.— М., 1988.— С. 109; Бернштам Т. А. Следы архаических ритуалов и культов в русских молодежных играх «Щипер» и «Олень» (Опыт реконструкции) // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры.— Л., 1990.— С. 17—37.

⁶ Мазин А. И. Традиционные верования и обряды эвенков-орочонов.— Новосибирск, 1984.— С. 66, 91—99.

- ⁷ Васильевич Г. М. Ессейско-Чирингдинские эвенки // СМАЭ.— 1953.— XIII.— С. 185; Басилов В. Н. Избранные духов.— М., 1984.— С. 101.
- ⁸ Прокофьева Е. Д. Костюм селькупского шамана // СМАЭ.— 1959.— XI.— С. 370; Мазин А. И. Традиционные верования...— С. 91—96; Алексеенко Е. А. Кеты.— 1967.— С. 187; Анисимов А. Ф. Религия эвенков.— М.— Л., 1958.— С. 26—35; Галданова Г. Р. Доламаистские верования бурят.— Новосибирск, 1987.— С. 70.
- ⁹ Потапов Л. П. Обряд оживления шаманского бубна у тюркоязычных племен Алтая // ТИЭ.— 1947.— I.— С. 163—182.
- ¹⁰ Потапов Л. П. Лук и стрела в шаманстве у алтайцев // СЭ.— 1934.— 3.— С. 64—77.
- ¹¹ Furst P. The roots and continuities of Shamanism — Stones, bones and skin. Ritual and Shamanic Art.— Toronto, 1977.— С. 50.
- ¹² Древняя Российская Вивлиофика.— М., 1787.— II.— Ч. 8.— С. 407.
- ¹³ Сибирский вестник.— СПб., 182.— XX.— С. 265.
- ¹⁴ Чуковский Н. Водители фрегатов.— М., 1947.— С. 147—187.
- ¹⁵ Кребер Г. Иши в двух мирах.— М., 1970.— С. 158.
- ¹⁶ Чарнолусский В. В. Легенда....— С. 97.
- ¹⁷ Алексеенко Е. А. Шаманство у кетов // Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири.— Л., 1981.— С. 103.
- ¹⁸ Брайант А. Т. Зулусский народ до прихода европейцев.— М., 1953.— С. 330.
- ¹⁹ Петрухин В. Я. Человек и животное в мифе и ритуале: мир природы в символах мира культуры // Миры, культуры и обряды народов Зарубежной Азии.— М., 1986.— С. 9.
- ²⁰ Clark G. Excavations at Starr Carr.— Cambridge: The University Press, 1954.— Р. 169—172; Schuld E. Hohen Vieheln.— Berlin: Academie Verlag, 1969; Gramsch B. Deutsche Geschichte.— Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1982.— В. I. С. 133; Keiling H. Steinzeitlicher Jäger und Saammler in Mecklenburg.— Schwerin: Museum für Uhr — und Frühgeschichte Schwerin, 1985.— С. 34.
- ²¹ Pequart M. Teviec // Archives de l'Institut de paleontologie Humaine. M 18. p. 44; Bender B. Prehistoric Developments in the American Midcontinent and Britain, Northern France // prehistoric hunter-gatherer.— London, 1985.— Р. 22.
- ²² Хомич Л. В. Шаманы у ненцев // Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири.— Л., 1981.— С. 37.
- ²³ Albrethsen S. E. Excavation of a mesolithic Cemetery at Vedbaek, Denmark // Acta Archaeologica,— 1947.— 1.— Р. 28.
- ²⁴ Larson L. Late mesolithic Settlements and Cemeteries at Skatetholm, Southern Sweden // The mesolithic in Europe.— 1989.— Р. 373.
- ²⁵ Римантене Р. К. Художественные изделия стоянки Швяントой 3 // Памятники древнейшей истории Евразии.— М., 1975.— С. 138—143.
- ²⁶ Конаков Н. Д. Промысловый календарь в мировоззрении древних коми // Мировоззрение финно-угорских народов.— Новосибирск, 1990.— С. 112.
- ²⁷ Гурнина Н. Н. Оленеостровский могильник // МИА.— 1956.— 47.— Рис. 113, 114.
- ²⁸ Гурнина Н. Н. Памятники эпохи раннего металла на северном побережье Кольского полуострова // МИА.— 1953.— 39.— С. 378.
- ²⁹ Itkonen T. The laps of Finland // Southwestern Journal of anthropology.— 1951.— V. 7.— № 1.— Р. 62.
- ³⁰ Загорский Ф. А. Костяная и роговая скульптура из могильника Звейнеки // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР.— Л., 1983.— С. 138.
- ³¹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 66.
- ³² Helseth K. Selective depictions. A study of 3500 years of rock carvings from arctic Norway and their relationship to the Sami drum // Archaeology as long-term history.— Cambridge, 1987.— Р. 24, 25.
- ³³ Попова У. Г. Пережитки шаманизма у эвенов // Проблемы истории... — С. 96.
- ³⁴ Арешан Г. Е. Индоевропейский сюжет в мифологии населения междууречья Куры и Аракса. II тыс. до н. э. // ВДИ.— 1988.— 4.— С. 90—98.
- ³⁵ Fox C. The archaeology of the Cambridge Region.— Cambridge, 1923.— Р. 32; Clark G. Op. cit.— Р. 172.
- ³⁶ Fox C. Papers presented at the meetings of the Cambridge antiquarian Society.— Cambridge, № XV.— Р. 26.
- ³⁷ Bender B. Op. cit.— Р. 39.
- ³⁸ Негрум Х. Уичоли. Доколумбовая культура индейцев в современной Мексике // Курьер Юнеско, март 1974.— С. 17—25.

³⁹ Даркевич В. Л. Народная культура средневековья.— М., 1988.— С. 109.

⁴⁰ Ross A. Pagan Celtic Britain.— London, 1964.— Р. 176—197.

N. R. Mikhailova

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТА «ШАМАНОВ» В ОБЩЕСТВЕ ОХОТНИКОВ НА ОЛЕНИЯ

Используя археологические и этнографические материалы, автор делает попытку реконструировать одно из интереснейших явлений первобытной духовной культуры — куль оленя. Он возникает в обществе мезолитических охотников на оленя и сохраняется у некоторых этнографических народов до новейшего времени.

В основе этого культа лежит почитание оленя как прародителя и культурного героя. Важнейшими элементами культа были тотемистические обряды, направленные на воспроизведение оленя как промыслового животного, обряды охотничьей магии, призванные обеспечить охотничьью удачу. В центре исполнителей обрядов находилась фигура «шамана» — руководителя, а затем и основного исполнителя мистерий, принимавшего облик оленя.

На мезолитических памятниках Стар Кар, Хохен-Вихельн, Плау, Берлин-Бирсдорф, Тевьец, Хедик, Ведбек и Скайхольм были обнаружены оленьи маски и погребения с оленими рогами, подтверждающие наличие в обществе «шаманов». Их появление способствовало возрастшее экономическое значение оленя как главного промыслового животного, а также тотемистическое мышление первобытных охотников. Более позднее существование «шаманов» подтверждают материалы эпохи неолита (Олений Остров, Звейнеки), бронзы (Варрен Хилл), железа (Кембридж).

N. R. Mikhailova

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF «SHAMANS» INSTITUTION IN THE DEER HUNTERS' COMMUNITY

The author tries to reconstruct the deer's cult, one of the most interesting phenomena of pristine spiritual culture, using the archaeological and ethnographic findings. This ancient spiritual cultural phenomena have come into existence in the community of mesolithic deer's hunters and is kept in the memory of some ethnographic peoples till the present.

This cult stems from the worship of a deer as an ancestor and cultural hero. Main elements of the cult embraced totemistic mysteries and hunting magic ceremonies aimed to ensure success in hunting. The «shaman», a chief and main performer of ceremonies, was taking an image of a deer, decorating himself with the deer skin and antlers.

Deer masks were excavated on the mesolithic sites of Star Car, Berlin — Birsdorf, Stelmoor and some others. Burials with deer antlers are known in Teviec, Hoedic, Vedbaek and Scteiholm. All these artifacts prove existence of «shamans» in the community of mesolithic hunters. The «shamans» appeared as a result of the grown economic importance of a deer in the primitive society and totemistic thinking of ancient hunters. The artifacts of the Neolithic (Olenij Ostrov, Zveineki), Bronze (Vatten Hill), and Iron (Cambridge) Ages confirm existence of «shamans» in more developed societies.

Одержано 10.03.94.

КУЛЬТУРИ ПІЗНЬОГО ТРИПІЛЛЯ ТА ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ НА ВОЛИНІ

Й. Щібьор

У статті розглядається сучасний стан вивчення зв'язків пізнього Трипілля та культури лійчастого посуду, аналізується археологічний матеріал, що ілюструє ці зв'язки. Особлива увага приділена як відносній хронології поселень обох культур на Волині, так і абсолютній хронології цих пам'яток на підставі великого пакету радіокарбонних дат.

Проблема впливів пізньої фази Кукутені-Трипілля (КТ) на сусідню з нею з північного заходу культуру лійчастого посуду (KPL) була піднята в польській і українській археологічній літературі ще в другій половині 50-х років¹. Це явище було відзначене тоді перш за все у вигляді предметів імпорту розписної (так званої столової) кераміки КТ, виявленої серед матеріалів з поселень на східних окраїнах південно-східної групи KPL в басейні Верхнього Бугу. Звернено було також увагу на подібність залишків жител з прибудовами типу «майданчик», відкритими на поселенні в Городку Надбужному². Із збільшенням кількості знахідок, були виявлені нові аспекти цієї проблеми³, і між іншим звернено увагу на подібності в крем'яній індустрії⁴.

Пошук нових джерел, а також повніше використання старих привели до того, що ця проблема мало не набула рангу окремої теми дослідження. Існуючі праці об'ємають досить широке тематичне коло зв'язків, що вимальовуються між КТ і KPL⁵, стосуються хронології поселень⁶. Є також ранні обробки джерел⁷ і пізніші, в яких переглянуті підходи до раніших спостережень⁸, а також присвячені кремінняству⁹. Сформульовані тези, що стверджують сильні зміни, навіть асиміляцію, південно-східних окраїн KPL під впливом «трипільських» імпульсів¹⁰.

Група керамічних знахідок, що, безсумнівно, походять з кола КТ, підтверджує існування взаємоконтактів двох культурних систем (рис. 1—4). Імпортовані екземпляри кераміки зосереджуються майже виключно в західно-волинському регіоні KPL, тобто в басейні Верхнього Бугу. Вони з'являються на поселеннях разом з матеріалами KPL. Список знахідок об'ємає кілька-надцять позицій. Більшість з них зосереджується в районі агломерації поселень KPL в північно-західній частині Волинської височини (Хrubешівська улоговина і Городське пасмо). Найбільша колекція кераміки КТ походить з поселення ІС в Городку Надбужному, крім того, імпорти були знайдені на території великих поселень в Лежниці¹¹ (рис. 4) і в Зимному, районі Володимир-Волинського, де було знайдено понад 100 фрагментів посуду КТ¹². Нечисленні або поодинокі знахідки відомі з менших поселень KPL: Ромоша, Львівської обл.¹³, з поселення І в Стужизі, поселення 5 в Городку Надбужному, поселення 12 у Вербківцях, а також в Бужанці, Володимир-Волинського р-ну¹⁴. Фрагменти кераміки КТ і супутні матеріали KPL знайдено також в масиві ранньосередньовічного кургану в Гусинному поблизу Городка Надбужного. Наївність кераміки КТ зареєстровано, крім того, на поселеннях KPL в районі Львова — Тадані, Вінники і Малі Грабовичі¹⁵. Ізольованім і разом з гім висунутим икнайдалі на захід знаходженням кераміки КТ з матеріалами з висотного поселення KPL в пункті 1/40 в Камені Лукаєвським поблизу Сандомира¹⁶. Звідти походять кілька фрагментів без орнаментів. Обставини їх знахідки унеможливлюють докладнішу кваліфікацію і визначення зв'язку з якимось із локальних варіантів пізньотрипільської культури.

Прикладове значення має велика серія знахідок з поселення в пункті ІС в Городку Надбужному. Під час багаторічних досліджень було знайдено кілька сотень фрагментів посуду КТ. Більшість, 252 фрагменти (близько 0,4%

© Й. Щібьор, 1994

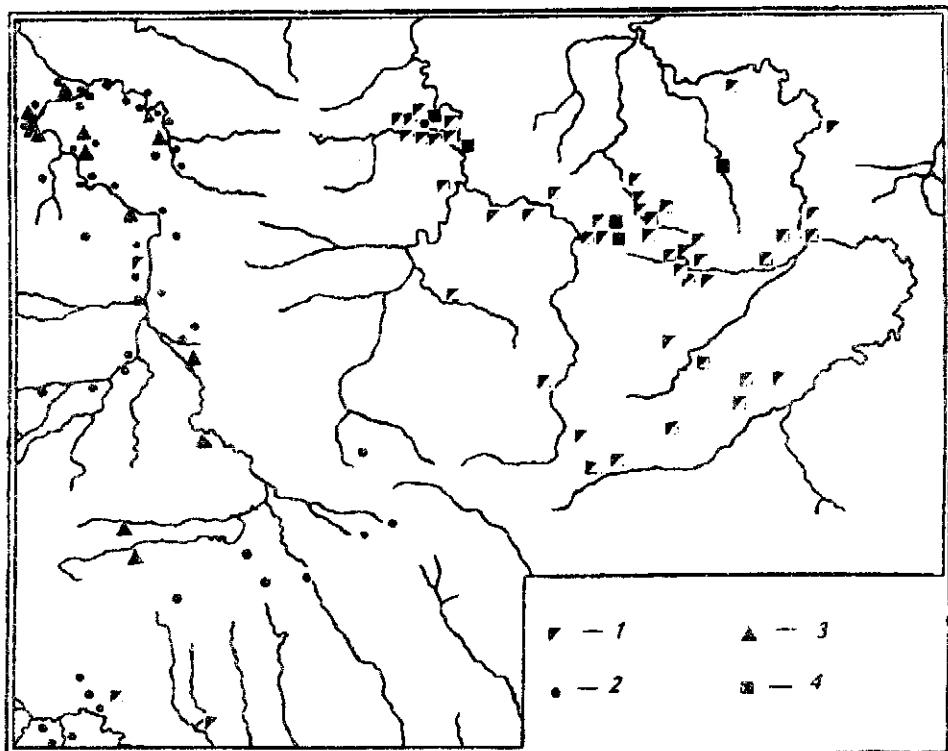

Рис. 1. Культура лійчастого посуду та трипільська культура на Волині.

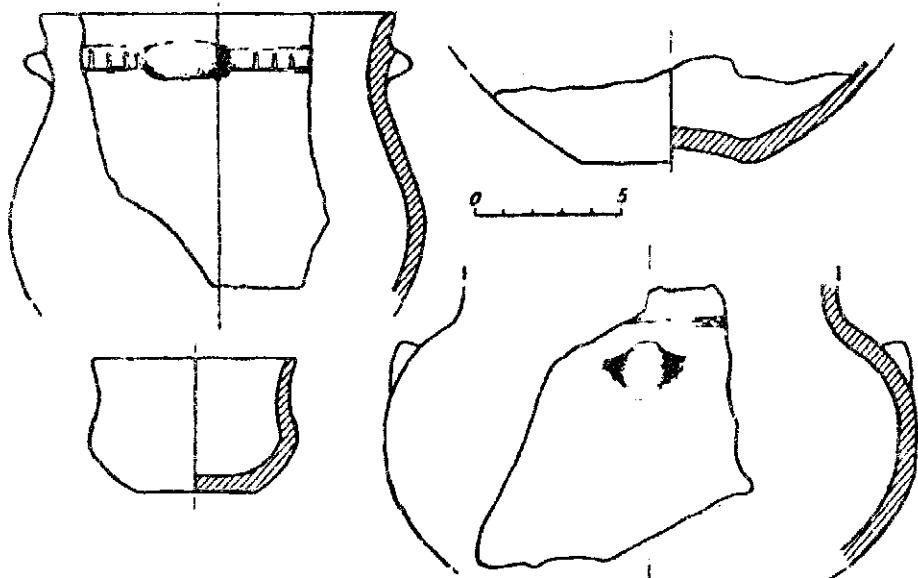

Рис. 2. Городок: посуд КПІ з розкопу ІС. Дата за С—14: CrN—16126:4565±35 років тому (3355—3325, 3230—3180, 3160—3140 років до н. е.— калібровані дати).

від усіх знахідок кераміки) с результатом досліджень К. Яжджевського 1952 р. і Й. Ковальчика 1954—1957 рр. Певна кількість кераміки КТ, опублікована лише частково, знайдена під час досліджень С. Ястшембського (1983—1985 рр.), Й. Бушевича (1987—1990 рр.), а також під час досліджень А. Коковського на могильнику римського часу (1983—1990 рр.).

В усіх випадках, коли стан знахідки давав можливість хоча б для при-

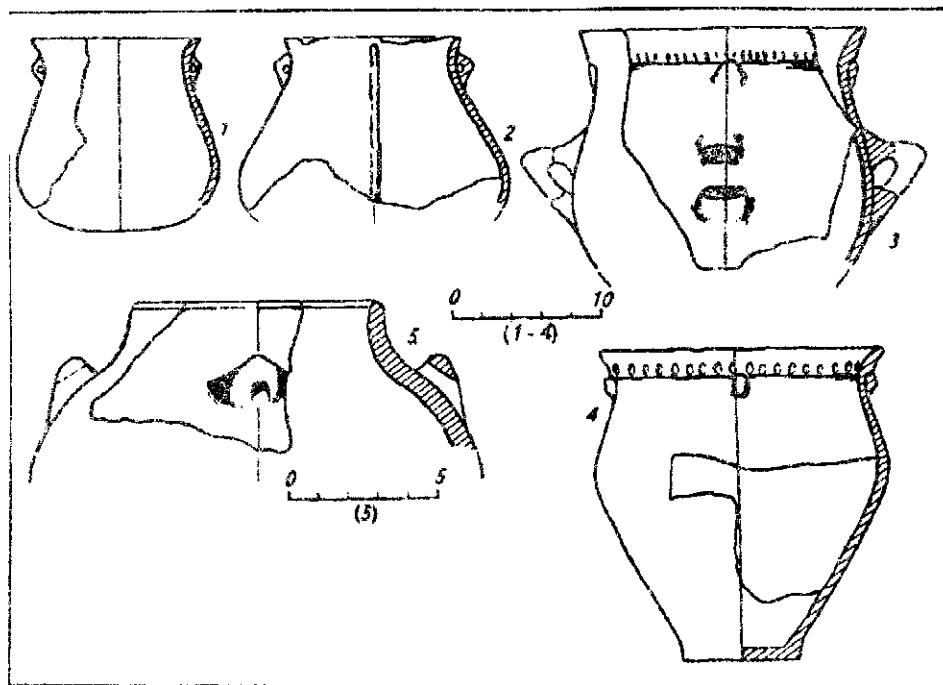

Рис. 3. Городок, розкоп ІС, зразки посуду КПЛ. Дата за С—14: 4665 ± 40 років тому (3510—3365 рр. до н. е.— калібрована дата).

блізної типологічної класифікації, підтверджується, що імпорти кераміки з Городка та інших поселень західноволинського регіону можна, безсумнівно, зараховувати до так званого загальнотрипільського комплексу матеріалів,

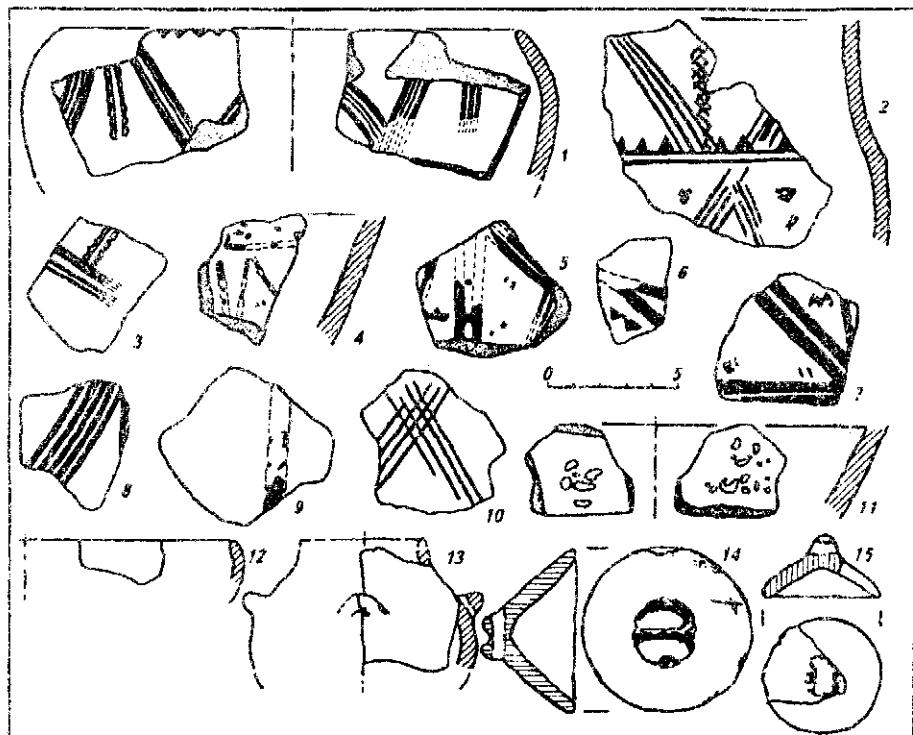

Рис. 4. Розписний посуд з поселень КПЛ: 1—3 — Лешниця, 2,4—15 — Городок, розкоп ІС.

кий був вирізний В. А. Дергачовим¹⁷. Цей комплекс складається з провідних керамічних форм, присутніх в «столовій» і «кухонній» кераміці всіх варіантів пізнього етапу КТ. Крім виразних, інколи навіть значних відмінностей між окремими комплексами, завжди виступають: «миски напівкулясті», тобто тип 1.1 і 1.2¹⁸, «амфори кулясті» (тип 1.5), амфори з вулками на максимальному розширеному тулубі (тип 1.4), посуд з високою смужкуватою шийкою (тип 1.6) а також так званий куполоподібний посуд (тип 2.10), тобто горщики з шишками в основі шийки.

Дуже бідна інформація про технологію кераміки КТ, знайденої на поселеннях КРЛ, що ускладнює визначення її походження. Відомо, наприклад, що з пункту ІС в Городку Надбужному походить як кераміка з дрібно-зернистою мінеральною домішкою (пісок — каміння щебінка, слюда), так і з домішками товчених черепашок і керамічного шамоту, а також досконало випалені фрагменти без домішок, виконані з відмуленої глини¹⁹. Можна стверджувати тільки, що застосування домішок піску і шамоту є типовим для західноволинських матеріалів типу Листвин, домішки камінного щебня і слюди переважають у кераміці східноволинських типів Городськ і Троянів, а домішки товчених черепашок домінують в кераміці типів Вихватинці і Гордінешти над Середнім Дністром і Прутом²⁰.

Також ускладненою є класифікація наліпних прикрас, бо у більшості випадків масив у розпорядженні тільки уламки посуду, що не дають підстав для реконструкції цілісності оздоблення. Мальоване декорування виконане чорною або брунатно-чорною фарбою, іноді також червоною. Найчастіше застосованим елементом є криволінійні стрічки (іноді в кутових чи метеличних системах), що складаються з 1—2 тонких ліній між двома паралельними широкими. Тонкі лінії подекуди заступаються зигзагом або смугою червоного кольору. У великій кількості зустрічаються також (іноді разом зі стрічкою) хвилясті лінії, зигзаг або перпендикулярні ділянки хвилястих ліній чи так звані вій. Відзначено також мотив косої (або прямокутної) сітки, а також заповнення частин декорованих площин червоною фарбою. Часто зустрічаються характерні трикутники, намальовані під краєм посуду, а також «саморобні» елементи — так звані мотиви птаха, що летить або такі, що изга-дують літери М і У.

Деякі з описаних елементів і оздобних частин можна віднести до матеріалів типу Жванець—Кубань—Бризени з межиріччя Прuta і Дністра, що з'явують прикмети етапу СІ і СІІ, які дають початок новій стилістиці в розписній кераміці КТ. Але виразнішими тут є аналогії з керамікою типу Вихватинці СІІ 21. Треба також відзначити, що деякі з тих елементів і «віток» (намальовані чорною або брунатною фарбою смуги з 2—3 ліній, трикутники під краєм, хвилясті лінії, а також коса сітка або так звані вій і заповнення частин смуг червоною фарбою) є дуже типовими для мальованої кераміки типу Городськ. Виступає вона — правда в незначній кількості (5—10%) — на всіх поселеннях цього типу. Крім того, декоровані таким способом миски типу 1.1 і кулясті амфори типу 1.5, характерні для пам'яток типу Городськ²², досить добре представлена серед матеріалів КТ з поселень КРЛ, переважно з Городка Надбужного, пункт ІС.

Окрему групу знахідок з Городка Надбужного становить пізньотрипільська кераміка, декорована шнуром. Між іншими вирізняються фрагменти мисок з характерним, загнутим до середини і розширеним краєм. Класифікацію багатьох інших фрагментів унеможливлює значна ступінь пошкоджень. В декоруванні зареєстровано річеві шнурові нитки і характерний мотив косої сітки (на краях мисок). Супутні до них елементи оздоблення виконані округлою і прямокутною печаткою, а також надрізами на краях. Вірогідно, це імпортні кераміки типу Городськ 23. У зв'язку з неможливістю статистичного визначення походження більшості знахідок, належало б, однак, визначити її в загальніх рисах як тип Листвин—Городськ.

У праці В. Гумінського 24 є згадка про наявність кераміки типу Усатово серед матеріалів КТ з Городка. Опубліковані фрагменти²⁵ ьюбоз'язково мають бути пов'язані з усатівськими матеріалами, а їх наявність не доводить

існування контактів західноволинського варіанту KPL зі спільнотами пізнього етапу КТ з району причорноморських степів.

Під впливом культурних імпульсів із пізньотрипільського осередку в керамічних виробах з поселень KPL у західноволинському регіоні з'явились нові риси в оздобленні і технології кераміки. Безсумнівно, з кола КТ було запозичено застосування домішок товчених черепашок, що спостерігалось в матеріалах з пукту ІС в Городку Надбужному²⁶. На жаль, докладнішої інформації про цю групу кераміки немає.

На поселеннях в Городку Надбужному і Йежниці вирізняється мальована кераміка KPL, декорування якої є простим наслідуванням кераміки КТ. Спостерігається наявність численних трипільських елементів і оздобних ниток (прості, криволінійні і кутові стрічки з вузьких і широких ліній, вигаз, хвиляста лінія, замальовані трикутники, а також «літерові» мотиви і мотиви «птаха, що летить»). Декорування такого роду виконане чорною фарбою. Зареєстровані також фрагменти посуду (між іншим, кулясті амфори і миски), розмальовані по всій поверхні червоно-буруватою фарбою. «Червонофігурне» декорування знаходить чайчисленніші аналогії — як вже вказувалось вище — у типі Вихватинці²⁷. Слід, однак, пам'ятати, що подібно мальована кераміка (амфори і миски) виступає також і в типі Городськ на Східній Волині. Також досить часто там реєструвався специфічний спосіб декорування кухонної кераміки — покриття поверхні посуду червоно-буруватим ангобом²⁸.

З волинських знахідок KPL також відомі покришки — 2 з Городка Надбужного, одна з яких розмальована по всій поверхні червоносю фарбою²⁹, а також одна, знайдена на поселенні в Зимному³⁰. Крім того форма вінecь деяких екземплярів кераміки з тих поселень вказує на застосування покришок³¹. Поява в знахідках KPL покришок генетично пов'язана з колом КТ, де ці форми присутні протягом усього періоду її розвитку³². Аналогічно належить виявляти генези «кубкових» наслідувань трипільської фігурної пластики — дві знахідки такого роду відомі з поселень в Тарапі і в Старому Добротворі³³. Вірогідно, це спостереження стосується також «кубкових» видів зооморфної пластики і зооморфних пластичних елементів у декоруванні кераміки.

Деякі дослідники переконують³⁴, що певні типи кераміки, специфічні для знахідок з поселень KPL над Верхнім Бугом (так звані бочки і ковші) або тільки випашково зустрічаються в комплексах у малопольських лісах (бочки). Однак бракус підстав (джерельних і хронологічних), щоб визначати їх як запозичення з виробів КТ етапу В/I—В/II і В/III³⁵. Такий посуд відомий також з волинських комплексів етапу С/II, наприклад, «ковші», що виступають у матеріалах типу Троїці³⁶.

Подібні стовірки виникають у випадку пропенованого «трипільського» походження деяких рис садоблення і технік декорації кераміки з Городка — інкрустація білою вспінякою масою, а також глибинних рис у системі стрічок і фестонів³⁷. Інкрустація такого роду з'являється в пізньотрипільській кераміці етапу А/I і А/II, наявність рафлення рядами, таї аванюючого розчесування виникає вже на етапі С/I.

Крім вищезгаданих застережень належить також відзначити, що певні особливості трипільської стилістики відбиваються в морфології кераміки KPL з Городка. Це виявляється через наявність глибоких мисок з відігнутим краєм і наскрізних мисок, вазоподібних і біконічних форм з виділеною шийкою, а також — крім згаданих «ковшів» — наявність посуду з наскрізними низами і чиразно виділеною, смужкою, шийкою³⁸.

«Трипільські риси» простежуються також і в кремінчасті західноволинського варіанту KPL. Здається, не підлягає сумніву, що скіфічний злам в технології і метрології кремінчаства KPL стався на рубежі IV—III тис. до н. е., тобто безпосередньо в період, що передував появі поселень цієї культури в західній частині Волинської височини³⁹. Терени в тому регіоні, зайняті поселеннями KPL, розташовані в безпосередньому сусідстві або недалік від покладів і входів на поверхню волинського крейдового кременю. Ця сировина домінує на місці поселення в Городку Надбужному, де його частка серед відкритих знахідок сягає 75%⁴⁰. На жаль, бракус докладніших даних про

структуру інвентаря з поселень у Зимному, Лежниці та інших поселень KPL на Верхньому Бузі. Найчастіше приймається точка зору, що наявність цього кременю в малопольській KPL має зв'язок з його імпортом з джерел, що залишались поза сферою KPL, в радіусі впливів КТ або культур любельсько-волинської чи Зимно-Злota⁴¹. Висунуто навіть припущення, що спільноті KPL була імпортерами кременю, що експортувався через любельсько-волинські спільноти⁴².

Надбужанські креміноносні райони залишились поза сферою поселень КТ. Навіть в районі покладів над Чорногузкою більшість поселень можна датувати етапом С/IІ і пов'язувати з етапом С/I⁴³. Здається дуже правдоподібним, що кремінь поширювався у межах сфери KPL за посередництвом західноволинських поселень цієї культури, які брали участь в його видобутку, обробці і розподілі. Не виключено, що на поселеннях проводилася основна обробка сировини, яка розходилась далі з виглядом заготовок, платівок або напівфабрикатів інструментів.

Порівняння волинських крем'яних виробів KPL і КТ вилює їх дуже велику подібність. Вона виходить далеко за межі випадкових збігів. Кремінлярство KPL і КТ, що базувалось на волинському кремені, дає виразні техніко-стилістичні подібності сколів від заготовок і напівфабрикатів, велику подібність багатьох типів інструментів⁴⁴. На думку Б. Бальцера⁴⁵ подібність кремінлярства КТ етапу С/I і С/IІ, а також KPL зводиться до: а) максимальної макролітизації відщепів та інструментів на відщепах; б) поширення сокир; в) однокового асортименту головних інструментів на відщепах (домінування рубанків); г) поширення тулих свердел; д) раціональне використання відщепів — перш за все для виготовлення серпів. Численну групу інвентаря з Городка становлять звужені і сильно звужені відщепи, а також тули свердла, оброблені косою ретушшю у вигляді жолобків і подібне виконані трикутні стрілочки. Від аналогічних форм інвентаря КТ відрізняються тільки дещо меншою технічною досконалістю ретуші. Подібні спостереження стосуються також чотиригранних сокир з престими боковими стінками і широким лезом (трапецієподібні), що у великій кількості зустрічаються серед волинських знахідок KPL.

Ретуш у вигляді жолобків з'являється у кремінлярстві КТ уже з хінця етапу В/І. Її адаптація у надбужанськім кремінлярстві KPL, а також інші змінені риси виробів (що іноді майже наслідують форми КТ) вказують на вищий рівень технології трипільського кремінлярства, а також однозначно окреслюють напрям прилізу виробів.

Точка зору, що релікти наземних будинків — «майданчики» — відкриті на західноволинських поселеннях KPL є виразом впливів і запозичень з кола КТ, утверджувалася в літературі вже досить давно⁴⁶. Об'єкти такого типу відкрито дозвіні на поселеннях в Лежниці і Зимному⁴⁷, а також в Городку Надбужному, де було виявлено релікти кількох, приблизно 8 таких об'єктів. То були руїни глиняобитих стін і підлог та випаленої глини, найчастіше двох видів, на поверхні до 30 м². В брилах глини залишилися відбитки дерев'яних елементів — жердями та плетінка, виступали також фрагменти оздоблених керамізів⁴⁸. Руїни глиняобитих стін містили керамічні знахідки та, як правило, покривали начі. Інвентар, що нас цікавить, було виділено в межах «майданчиків» під час дослідження 1987 р. (котлован З—87) — амфори з вушками, а також великий фрагмент амфори КТ із збереженими слідами малювання⁴⁹.

Крім значної розбіжності поглядів щодо стратиграфічної інтерпретації «майданчиків»⁵⁰ можна прийняти, що об'єкти, відкриті в Городку і Зимному були залишками спалених і новалених стін жителі пілатової конструкції⁵¹.

У літературі, крім того, зустрічаються згадки про відкриття цього типу конструкцій у Малопольщі — Броночіце⁵², а також на Куявах⁵³. Шукаючи генезу цього явища, треба підкреслити значну диференціацію морфологічних і геометрических рис цього роду об'єктів, що спостерігаються на більшій частині КТ. На етапі С/I на окраїнах сфері впливу КТ (тип Лукаві в Середній Наддніпрянщині, Томашівка на Середньому Бузі, Колодязі на Волині, а також Кошмоловці на Верхньому Дністрі) виникає редукція величини «майданчиків», а також зтрата деяких рис, що були раніше. Окреслюється

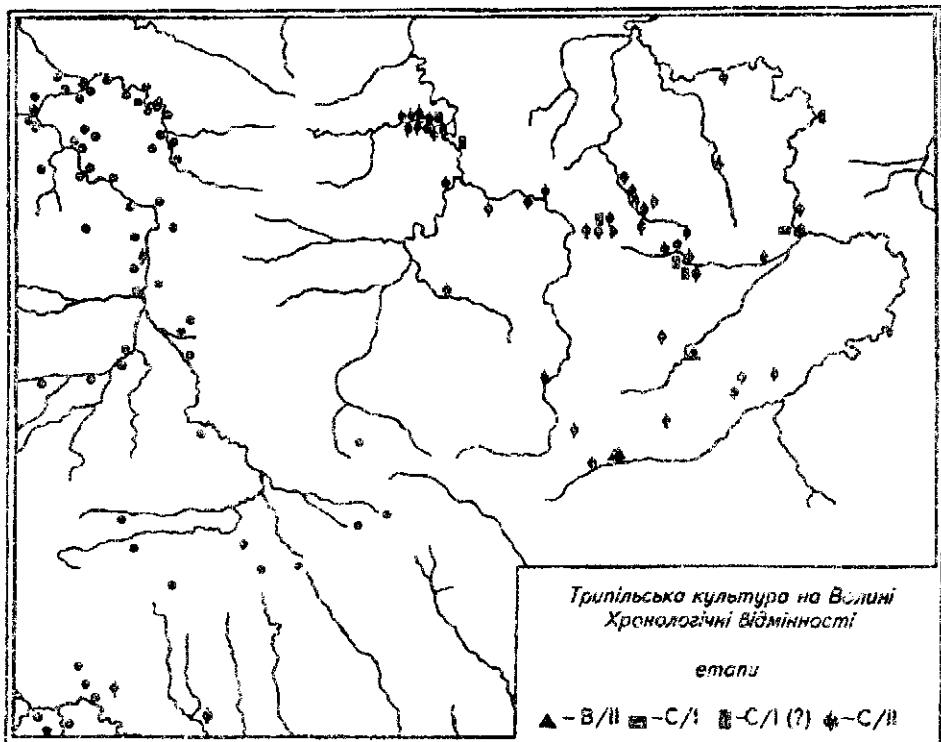

Рис. 5. Трипільська культура на Волині (етапи BІІ—СІІ).

вона назвою «зредукований майданчик»⁵⁴. На поселеннях типу Чапаївка і на частині поселень типу Лукаші майданчики зовсім відсутні, що інтерпретується як відзнака короткосічного і перехідного характеру поселення⁵⁵. Це пояснюється невеликою площею поселень, а також відсутністю майданчиків на західноволинських поселеннях типу Листвин. Разом з тим, існує значна кількість інформації про волинські майданчики з поселень етапу С/ІІ. Окремо спостерігається зникнення будинків, що залишили релікти у вигляді «майданчиків». Перяд з об'єктами, що обімають площу до 30 м², наприклад Райки⁵⁶, відзначенні невеликі однотипні руїни глинобитних стін, наприклад, Троїнів⁵⁷, Поколоч⁵⁸ і Городськ⁵⁹. Подекуди знаходять навіть нерегулярні наземні конструкції, інтерпретація яких становить велике труднощі⁶⁰. Це явище пояснюється редукцією величини і спрощенням конструкцій наземних будинків⁶¹. Одночасно відзначається, що подібно до поселень фази С/І — С/ІІ і етапу С/ІІ на Середньому Дністрі, на поселеннях типу Троянів і Городськ на Східній Волині дуже часто зустрічаються загиблені житла, так звані напівземлянки⁶².

Якщо наявність «майданчиків» на надбужанських поселеннях КРІ трактувати як «запозичення» або «інокультурний вплив» з кола КТ, то це явище могло виникнути приблизно на етапі С/ІІ, або не раніше 2800/2750 рр. до н. е.⁶³. Витоки цього явища треба шукати в середовищі типів Городськ і Троїнів. Однак, зваживши на більш ранні характеристики «майданчиків» КРІ, і їх симптоматичну наявність в інших провінціях сфери впливу цієї культури належить також розглянути можливість того, що ідея конструкцій такого роду будинків викристалізувалась в КРІ незалежно від їх наявності в КТ.

Тезу про існування в Городку Надбужному «незалежного металургійного осередку», що повстало «під безсумнівним натхненням КТ» висунув нещодавно В. Гумінський⁶⁴. Доводить це, буцімто, колекція предметів, пов'язаних з металургією міді, а також мідних виробів, відкритих на поселенні. Однак, зв'язок цих знахідок з об'єктами КРІ не підтверджено стратиграфічно. Найбільш правдоподібно вони пов'язані з ранішим поселенням Любельсько-Во-

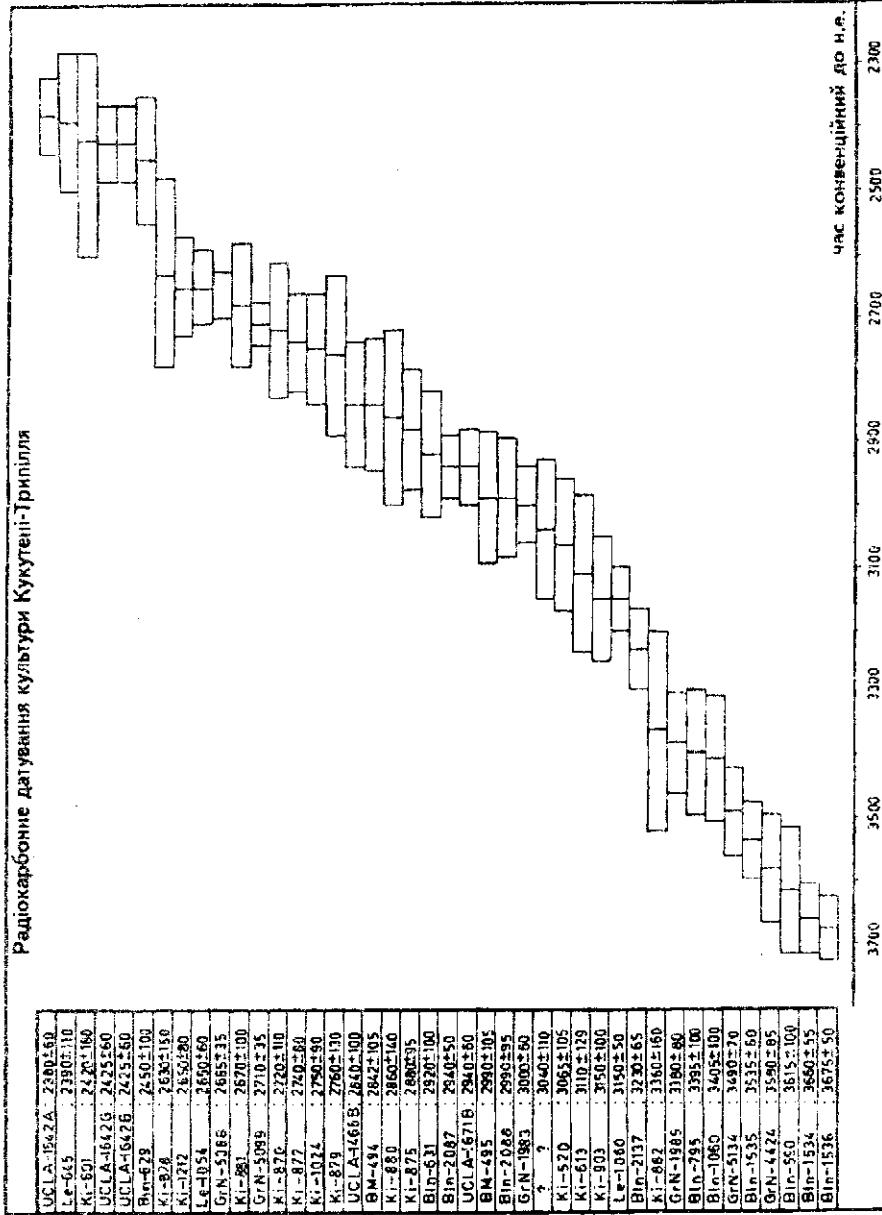

Рис. 6. Радіокарбонева хронологія Кукутен-Триполя.

линської культури. Деякі його мешканці напевне займалися, як і на поселенні Злот⁶⁴, плавленням міді і виробництвом або переробкою мідних предметів. В комплексах любельсько-волинської культури, ширше — в колі культури Тісалолгар — знаходять близькі аналогії всі предмети, інтерпретовані В. Гумінським як докази місцевої металургії KPL⁶⁵.

Сучасні знання з проблем металургії КТ етапу С/II⁶⁶ дозволяють стверджувати, що вироби з міді виступають у великій кількості тільки на етапах Усатово і Софіївка, натомість вони майже повністю відсутні у спільнотах типу Вихватинці і в так званій північній групі⁶⁷. У спільнотах з Болинської височини знахідки мідних виробів є випадковими. Найвідомішими з них є фрагмент сокира з поселення етапу В/ІІ у Бодаках і сокира з Хощі, датована етапом С/І(?)⁶⁸. Бракує доказів щодо спеціалізованої металургії міді в межах західноволинського варіанту поселень KPL. Мідні вироби могли бути вживані і в KPL, однак знахідки з Городка найбільш правдоподібно пов'язані з любельсько-волинською культурою. Теж саме стосується і трьох мідних сокир, знайдених на поселенні в Зимному⁶⁹.

Розглядаючи інші прояви інокультурних впливів, необхідно згадати про велими цікаву знахідку, якою є поховання, відкрите на поселенні KPL в Шуховіцах, пос. I, воєводство Замость. Цей об'єкт, дещо пошкоджений, являє собою скелетне поховання, покладене на боці в скорченій позі. Це поховання супроводжувалось посудом і чотиригранними сокирами з волинського кременю. Воно було віднесено, не зовсім вірно, до культури шнурової кераміки⁷⁰. Декорація, морфологія і технологія кераміки, технічно-стилістичні особливості сокири, а також сам тип поховання не знаходить, однак, аналогій у відомих наявних поховальних типах цієї культури з території Малопольщі і регіону бассейну Верхнього Дністра⁷¹. Не виключено, що ця знахідка є відображенням імпульсів, що йшли з пізньотрипільського середовища — може бути типу Листвани-Городськ.

Крім викладених вище впливів і імпульсів у зв'язках КТ—KPL належить також враховувати і зворотній вплив обох культурних систем. Існування такого напрямку змін культурних особливостей підтверджують деякі, правда досить вічисленні, виявлені до цього часу факти. Явище проникнення груп людей KPL в східні райони Волинської височини простежено вже досить давно⁷². Можна припустити, що проникнення в ці терени передувало типу Городськ і певно мало місце в хронологічних межах, що відносяться до етапів С/І. На це вказує відкриття на поселенні Ярославичі, район Млинів, кераміки KPL правдоподібно сучасної матеріалам поселення КТ етапу С/І, що там виявлено⁷³. Навіть передумова, що знахідки кераміки KPL на східноволинських поселеннях етапу С/І і С/ІІ є імпортами з басейну Верхнього Бугу на дуже змінює ситуацію, оскільки одночасно вказує на існування контактів між спільнотами обох культур.

Наявність кераміки KPL зареєстровано до цього часу на 5 волинських поселеннях КТ: Голишів, район Луцька⁷⁴; Костянець-Лиственщина, район Дубно, де на об'єкті КТ⁷⁵ знайдено фрагмент кубка з місяцеподібним вушком; Листвани—Острій Горб, район Дубно, звідки походить черніак з місяцеподібним вушком⁷⁶; Ярославичі—Берег, Млинівський р-н⁷⁷; а також Старомильськ, Здолбунівський р-н⁷⁸. Найбільш правдоподібним імпортом з кола KPL є екладини до серпа із ізвечеховського кременю, знайдений на поселенні Костянець II у Дубненському р-ні⁷⁹.

Серед знахідок із деяких поселень КТ етапу С/ІІ (Голишів, Листвани, Острій Горб, Лози) зустрічаються глиняні мініатюрки сокир, які найчастіше збереглися фрагментарно, однак можна виділити моделі типових для KPL так званих сокир з мішкоподібним обухом (наприклад, Лози⁸⁰). Наявність глиняних мініатюр сокир і мотик відзначена вже досить давно на поселеннях з Молдови: Хабашенті — етап Кукутені A3; Кукутсні етап Кукутені B1⁸¹. Мініатюри, відомі з волинських поселень етапу С/ІІ з'явились, як доводилося вже раніше, найбільш правдоподібно як свого роду «запозиченка ідеї» або є безпосередніми імпортами з KPL⁸².

Не виключено, що так само можна окреслити генезу сокир (часто наближених до згаданих зразків KPL), які є серед деяких знахідок типу Троїнів

на Східній Волині. Крім того, в літературі відзначається значна схожість між керамікою KPL і керамікою типу Лози з Верхньої Горині, датованих початком етапу С/ІІ, тобто бл. 2800/2700—2600 р. до н. е.⁸³ (рис. 7).

Найдавніші сліди поселень КТ на Волинській височині (Бодакі I і II, Шумськ) у басейні Верхньої Горині, датовані етапом В/ІІ (близько 3100/3050 рр. до н. е., пов'язують їх з групою Петрени)⁸⁴. Міграція населення КТ в район межиріччя Горині і Стиру могла бути спричинена зацікавленістю покладами волинського кременю, на що можуть вказувати креміннярські майстерні на поселеннях в Бодаках. Південно-західна частина Волинської височини і так зване Подільське Опілля були в цих межах заселені пізньотрипільськими сільництвами (рис. 4, б) (любельсько-волинська культура і так звана група Вербковиця-Костянця). Крем'яне виробництво цих спільнот будувалось на волинській сировині, експлуатованій, вірогідно, з родозища в басейні Стиру. Напевне в той час під впливом КТ настав технологічно-метричний злам в креміннярстві любельсько-волинської культури — макролітизація інвентаря і засвоєння жолобчастої ретуші⁸⁵.

Нечисленні сліди поселень КТ в межиріччі Стиру і Горині належать до етапу С/І, тобто близько 3100/3050—2800/2700 рр. до н. е.⁸⁶ (рис. 4). До цього періоду також належать поселення: Хорів, Острозький р-н, а також, правдоподібно, Костянця II, Голишів II, Гоща, Святе і Суїми⁸⁷. Міграція населення КТ почалась на тому етапі з теренів над Середнім Дніпром (тип Чапаївка і Лукані) або з районів Східної Волині, що були зайняті типом Косодяжне⁸⁸. Причиною експансії могла бути потреба у волинському кремені⁸⁹. У цьому періоді, вірогідно, близько 3000—2900 рр. до н. е., наступає зникнення пізньополгарських поселень (в основному любельсько-волинської культури), а в басейні Верхнього Бугу з'являються поселення людності KPL, які майже одночасно починають проникати на центральну і східну частини Волинської височини. Не виключено, що вже в цьому періоді могли виникнути перші контакти спільнот КТ і KPL, що однак досі не знаходить виразного підтвердження в джерелах.

До цього часу на зазначенних територіях не виділено матеріалів, типових для фаз C/І—С/ІІ. Поселення, відкриті на Волинській височині, належать до етапу С/ІІ, визначенню колись терміном «спітрипільський горизонт»⁹⁰. У цей період, близько 2800/2700 — 2400/2350 рр. до н. е.⁹¹, посилюються процеси дезінтеграції, що виражалися змінами моделей поселень і господарювання, поховального обряду, а також керамічного і креміннярського виробництва у всій сфері вінту КТ. Ці зміни посилюються під впливом асиміляційних і акультизаційних процесів, а також як прояв пристосування населення КТ до нових екологічних умов. Дають про себе знати і сильні східні впливи, з кола стилізів культур — середньосторівської та ямної⁹². В найдавнішій фазі етапу С/ІІ, близько 2800/2700 — 2600 рр. до н. е., на Східній Волині з'являється тип Троїців, а на Волинській височині, в басейні Горині, тип Лози. В молодшій фазі вирізняється тип Городськ, який охоплює територію східної частини Волинської височини, а також тип Лисгин в її західній частині⁹³. На Середньому Дністрі з'являється тип Вихватинці, що виводиться із типу Жъамець—Кубань—Бринзен, датованого етапами С/І—С/ІІ, і що існує до кінця етапу С/ІІ⁹⁴. На період, синхронний з етапом С/ІІ, припадає максимум контактів між КТ і KPL.

Підстави для визначення абсолютної і відносної хронології поселень KPL в басейні Верхнього Бугу і надалі залишаються недостатніми. До цього часу докладно не розізнані стосунки між KPL і поселеннями любельсько-волинської культури, що були перед тим на цих теренах. Бажко стверджувати, що поселенські системи обох культур співіснували в пізньому хронологічному інтервалі, чи KPL також зайняла ці райони після зникнення поселень КЛВ. Зрештою, ця проблема є актуальною також і у відношенні до краще досліджених теренів Любельської височини. Деяка стратиграфічна інформація (наприклад, з поселення в Городку Надбужному) вказує, що поселення КЛВ не передували поселенням KPL.

Подібними є дані про безвідносну хронологію KPL на цих теренах. З регіону Малопольщі ми маємо у розпорядженні серію з 53 дат C^{14} , що належать

ТРИПІЛЛЯ		КУКУТЕНІ			
ПОСЕЛЕННІ	СТАДІЇ	^{14}C	^{14}C	СТАДІЇ	ПОСЕЛЕННЯ
Городищти, листивн., городищк., Касперівка, цвіквиці, Усатово II	C/I	-2580±60 -2590±10 [2520±60] 2430±60 2490±100	-2400		
— — — — —			-2500		Городищп - Фолтешті
Усатово I, Собіївка, вихватинці I, Лозін, Трояни	C/II		-2600		
		-2630±50 [2590±50] -2640±40 -2670±90	-2665±35		
Жванець, Костеніці IV, вихватинці I, Бринзени III, Вильче-Зіоте-Вертеба	C/I-C/II		-2700		городищт, фолтешті
		-2710±35 -2770±10 [2750±80] 2760±130	-2770		
Коломийщина I, Голімбанс яр I-1, Стна 4, Варварівка XV, Майданецьке, Чалтаївка, Лукаш	C/I		-2800		B 3
		-2800±90 [2827±95] -2805±42 -2803±95	-2900		Вадя лупула

Рис. 7. Синхроністична таблиця Кукутені—Трипілля.

практично до цілого періоду осілої і культурної активності KPL (рис. 8). З них 9 дат охоплюють вік об'єктів з поселення в Городку Надбужному. Спираючись на ці дані, приймається, що так звана класична фаза південно-східної групи (або малопольської) обіймає період близько 3100 — 2700/2500 рр. до н. е.⁹⁵. Цим же періодом датується також існування поселення в Городку Надбужному⁹⁶.

Датування поселень KPL в Городку періодом близько 3100 р. до н. е. викликає, однак, певні заперечення. Підставою всіх датувань Городка до цього часу є дата KN—243: 3100 ± 160 до н. е.⁹⁷. На жаль, це помилкова дата, яка залишилась незміненою: вірно визначений вік передатованого зразка дає KN—1,243 : 2870 ± 40 до н. е.⁹⁸. Застереження викликають також дві інші старі дати для ями № 2/83 в Городку: Gd—2163; 3080 ± 90 до н. е. і Gd—2160: 3060 ± 110 до н. е.⁹⁹. Ці дати не визначають дійсного віку об'єкту (первинного седименту в придонній партії), але належать шахті у верхній частині, що містить у собі змішані матеріали любельсько-волинської культури, KPL і КТ етапу С/ІІ¹⁰⁰. Найбільш правдоподібною датою є та, що була визначена з проби вугілля, виділеної у верхніх шарах ями, пов'язаної з активністю населення любельсько-волинської культури. Крім того, вони відповідають стисло визначеному віку спільнот КЛВ з північно-східної частини Любельської височини із поселення 7 в Лісі Стоцькім: Gd—1724: 3400 ± 60 ; Gd—1723: 3080 ± 50 ; Gd—2205: 3070 ± 110 ; Gd—2204: 3040 ± 100 ¹⁰¹ і із поселення № 6 у Вовольниці-Загужинській: Lod—178: 3118 ± 210 до н. е.¹⁰², що також деякими дослідниками трактуються як дати для КЛВ¹⁰³.

Доині не вироблено підстав для періодизації поселень KPL в західно-волинському регіоні. Бракує також точного хронологічного поділу матеріалів з Городка. Попередню пропозицію щодо вирізняння двох фаз розвитку поселення в Городку, оперту на диференціацію кераміки, представив С. Ястржебський¹⁰⁴. Давніша фаза відповідала матеріалам так званої класичної фази малопольської групи, молодші фази вирізняються інтенсивними впливами КТ етапу С/І.

Підсумовуючи викладене, належить ствердити, що доині немає безпосередніх даних, що дозволяють відносити початки поселень KPL в зоні басейну Верхнього Бугу (охоплений раніше інтенсивним заселенням КЛВ) в часі перед 2900 р. до н. е. Зважаючи на вибіркові нублікації матеріалів з поселень KPL на цьому терені, а також з огляду на брак достатніх даних про абсолютну хронологію внутрішньорегіональної диференціації спільнот, поки що не можна визначити підстави хронології і періодизації. Зазначається тільки можливість накреслення загальної схеми поділу поселень в Городку.

Серія із семи надійних дат C^{14} визначає період функціонування поселення KPL: 2830 ± 90 — 2615 ± 35 до н. е. Серед них дві визначають вік спільнот, в яких виявлені імпорти кераміки КТ етапу С/І: яма 15а — GrN—16124: 2715 ± 40 р. до н. е. (3510—3365 рр. до н. е.); скупчення XIV — GrN — 16126: 2615 ± 35 до н. е. (3365—3325, 3230—3180, 3160—3140 рр. до н. е.). Можливе і більше звуження періодизації поселення в Городку. Фаза Городок I скоплювала період поселень КЛВ, тобто близько 3300—3000/2900 рр. до н. е., фаза Городок II — бл. 2900—2750/2700 рр. до н. е.— відповідала класичній фазі малопольської групи KPL, наприклад, Смелова і фаза БрІІ—БрІІІ поселення в Броночицях¹⁰⁵, натомість фаза Городок III, бл. 2750/2700—2500/2400 рр. до н. е. відповідає фазам БрІV—БрV поселення в Броночицях. Фазу Городок III вирізняють сильні імпульси з кола КТ, що спричинили зміни, які трактуються навіть як швидка асиміляція¹⁰⁶. Цей процес частково вілпсідає пізніший, а частково паралельний «баденізації» поселень KPL на лесах південної Малопольщі (Броночиці, Ксьонжніце Вельке).

Підбиваючи підсумки, треба відзначити, що ця праця щанде є реєстром, що визначає проблеми і напрямки дослідження, які вимагають конкретизації, а не вичерпує проблематику взагалі. Виходячи з цього, можна зробити такі висновки:

1. Перші інокультурні імпульси, що вийшли з кола КТ в північно-західному напрямку, вплинули на північнополгарське середовище (КЛВ) в західній частині Волинської височини. Запозичення культурних особливостей КТ

Радіокарбонне датування південно-

3200 5000

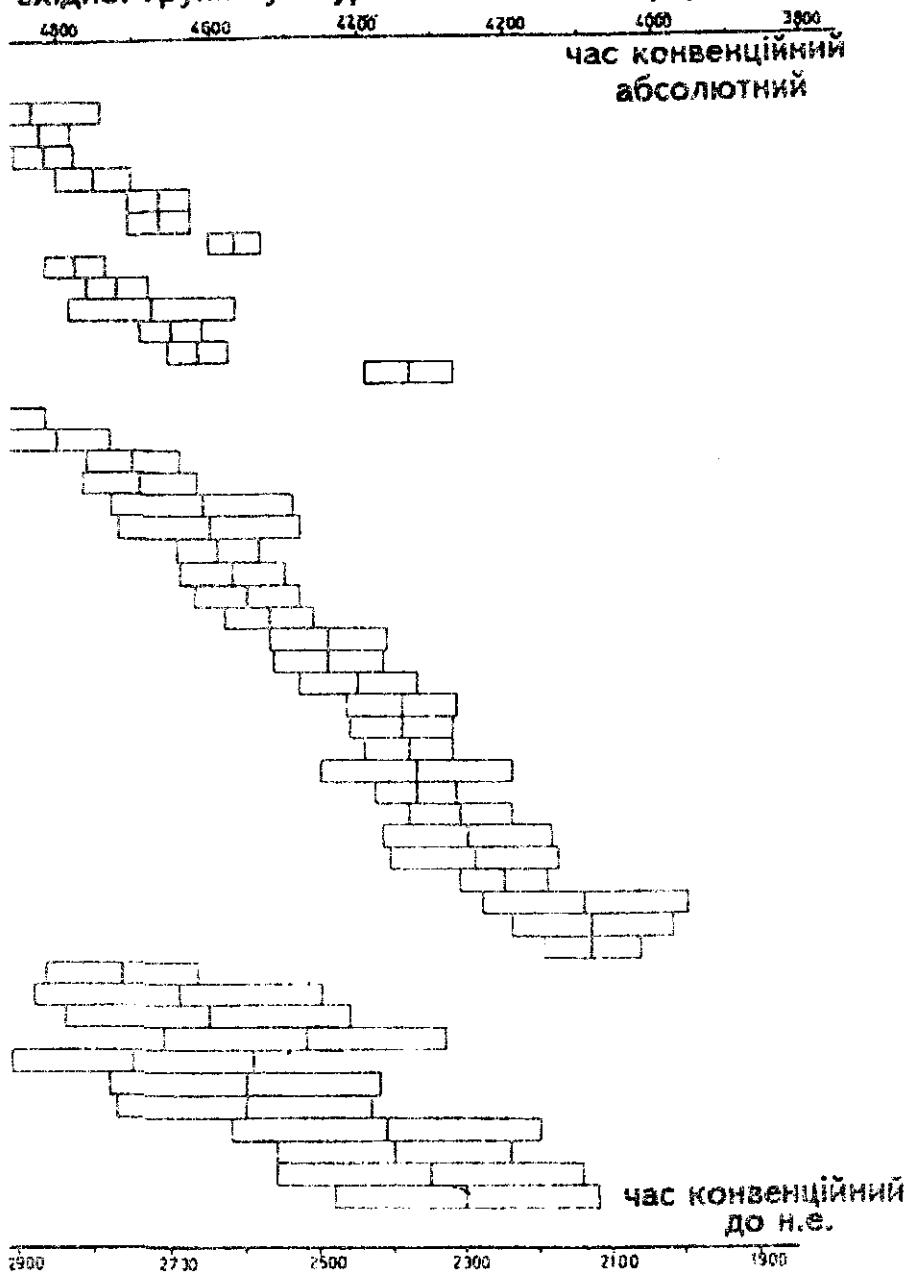
Гродек Надбужний	Gd-2163 : 5030±90 BP / 3080±90 BC	
	Gd-2160 : 5010±110 BP / 3060±110 BC	
	Gd-2441 : 4930±90 BP / 2880±90 BC	
	KN-1243 : 4820±40 BP / 2670±40 BC	
	GrN-16123 : 4815±40 BP / 2665±40 BC	
	Gd-1918 : 4750±50 BP / 2800±50 BC	
	GrN-16124 : 4655±40 BP / 2715±40 BC	
	GrN-16125 : 4665±40 BP / 2715±40 BC	
	GrN-16126 : 4565±35 BP / 2615±35 BC	
	GrN-5087 : 4775±40 BP / 2825±40 BC	
Смалов	GrN-5030 : 4720±40 BP / 2770±40 BC	
	M-566-502 : 4675±110 BP / 2725±110 BC	
	GrN-5036 : 4650±40 BP / 2700±40 BC	
	GrN-5086 : 4615±40 BP / 2665±40 BC	
	Ny-3739 : 4330±60 BP / 2380±60 BC	
	DIC-719 : 5060±110 BP / 3110±110 BC	
	DIC-362 : 4940±125 BP / 2990±125 BC	
	DIC-542 : 4800±70 BP / 2650±70 BC	
	DIC-2265 : 4700±60 BP / 2750±60 BC	
	DIC-718 : 4590±75 BP / 2740±75 BC	
Б р о н о ч н е	DIC-716 : 4610±120 BP / 2660±120 BC	
	DIC-380 : 4590±120 BP / 2650±120 BC	
	DIC-2266 : 4590±55 BP / 2640±55 BC	
	DIC-1798 : 4570±70 BP / 2620±70 BC	
	DIC-1796 : 4550±70 BP / 2600±70 BC	
	DIC-363 : 4520±60 BP / 2570±60 BC	
	DIC-712 : 4440±80 BP / 2490±80 BC	
	DIC-1791 : 4440±75 BP / 2490±75 BC	
	DIC-541 : 4400±80 BP / 2450±80 BC	
	DIC-1739 : 4340±75 BP / 2390±75 BC	
BrIV	DIC-1797 : 4340±70 BP / 2390±70 BC	
	DIC-1736 : 4330±60 BP / 2380±60 BC	
	DIC-543 : 4320±130 BP / 2370±130 BC	
	DIC-577 : 4320±55 BP / 2370±55 BC	
	DIC-1794 : 4260±70 BP / 2310±70 BC	
	DIC-973 : 4250±115 BP / 2200±115 BC	
	DIC-361 : 4240±115 BP / 2250±115 BC	
	DIC-978 : 4200±60 BP / 2250±60 BC	
	DIC-1795 : 4090±140 BP / 2140±140 BC	
	DIC-1792 : 4080±110 BP / 2130±110 BC	
Кіедж- Віедж	DIC-1740 : 4080±65 BP / 2130±65 BC	
	Brn-327 : 4715±100 BP / 2765±100 BC	
	M-2323 : 4640±190 BP / 2690±190 BC	
	M-2322 : 4600±190 BP / 2650±190 BC	
СТРИЖОВІЦЕ	M-2371 : 4470±190 BP / 2520±190 BC	
	Lod-251 : 4700±160 BP / 2750±160 BC	
	Lod-252 : 4550±150 BP / 2600±150 BC	
	Lod-246 : 4550±170 BP / 2600±170 BC	
	Lod-53 : 4360±210 BP / 2410±210 BC	
	Lod-248 : 4350±160 BP / 2400±160 BC	
	Lod-250 : 4330±210 BP / 2350±210 BC	
	Lod-62 : 4250±180 BP / 2300±180 BC	
	Gd-6384 : 5050±100 BP / 3100±100 BC	

Rис. 8. Радіосвітлаєща кристалогія південно-західної групи KPL.

етапів В/І і В/ІІ (блізько 3300—3000 рр. до н. е.) викликало технологічні зміни в кремініарстві КЛВ (макролітизація, жолобкова ретуш). Це явище поширяється на всю область, зайняту КЛВ, тобто Малопільщу.

2. Найбільш правдоподібно, що в період дезінтеграції і зникнення поселень КЛВ в басейні Верхнього Бугу, з'являється KPL. Це відбувається в період, що відповідає етапові С/І КТ (блізько 2900 р. до н. е.). Зареєстровані сліди інфільтрації сільності KPL в східному напрямку, на середню і східну частини Волинської височини. В цей час людність KPL починає експлуатацію кадбужанських вихідів волинського кременю, а також монополізує його обробку і поширення на захід від Бугу.

-східної групи культури ліччастого посуду

3. Початки взаємосбігу культурних рис між КТ і KPL, вірогідніше належать до кінця етапу С/I і до фази С/I—С/II; цей процес посилюється на етапі С/II. Здається, що інкультурні імпульси, абсорбовані KPL, походили з території Середнього Дністра, із середовища типу Вихватинці¹⁰⁷. Там знаходиться найточніші аналоги імпортів кераміки КТ, відкриті на поселеннях KPL¹⁰⁸. Як результат цих впливів, з'явилися місцеві «кубкові» наслідування кераміки КТ, що відповідають стилістиці типу Вихватинців. Деякі знахідки підтверджують також існування за'язків з середовищем волинського типу Городськ — взагалі: Листвян — Городськ, датованім молодшою фазою етапу С/II¹⁰⁹. Паралельно, не пізніше, ніж на початку етапу С/II, зазначаються

зміни у кремінному виробництві KPL, спричинені безсумнівною асиміляцією технологічних і типологічних зразків з кремінярства КТ. Можливо також, що в цьому ж періоді спільноти KPL адаптували «трипільські» форми будівництва, на що вказує наявність майданчиків на надбужанських поселеннях.

4. Зв'язки і контакти обох культурних систем, що характеризуються подібною економікою і зближеною поселенською моделлю і до того ж супроводжуються інтенсивними змінами культурних особливостей, ініціювали акультураційні процеси в їх прикордонній зоні. Це явище, що якісно (а частково і хронологічно) відповідає «баденізації» KPL в південній Малополії, засвідчує зміни в межах виробництва KPL, що обумовлені вище. Analogічні зміни, які під впливом KPL правдоподібно розпочалися в пізньотрипільському середовищі, тільки частково розберліши в джерельних матеріалах.

5. На наявному етапі знайомства з проблематикою (перш за все, джерельними матеріалами з Волині) важко оцінити ступінь інтенсивності акультураційних процесів. Бракує даних, щоб оцінити правдоподібність виникнення синкретичних «кубково-спітрипільських» угруповань.

6. Розлад поселенських систем KPL і КТ молодшої фази етапу С/ІІ (а також гіпотетичних «кубково-епітрипільських» угруповань) відбувся, правдоподібно, в період, що трактується як кінцева фаза етапу С/ІІ, паралельно з появою на Волині культури кулястих амфор, а також культури панурової кераміки в басейні Верхнього Дністра, тобто близько 2400/2350 рр. до н. е.

Примітки

¹ Kowalczyk J. Osada kultury pucharów lejkowych w miejsc. Grodek Nadbużny, pow. Hrubieszów, w świetle badań w 1954 roku // Wiadomości Archeologiczne. — 1956. — T. 23-1. — S. 23—48; Jazdzewski K. Uwagi ogólne o osadzie neolitycznej w Grodku Nadbużnym w powiecie hrubieszowskim (stanowisko 1C) // Archeologia Polski. — 1958. — T. 2-2. — S. 279—284; Zajączkowski J. M. Do питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою // МДАПВ. — 1959. — Вип. 2. — С. 54—72.

² Kowalczyk J. Osada kultury... — S. 23—48; Kowalczyk J. A Settlement of the Funnel Beaker Culture at Grodek Nadbużny in the Hrubieszów District // Archaeologia Polona. — 1982. — T. 5. — S. 111—120; Puklewski T. Osada kultury pucharów lejkowych w Grodku Nadbużnym, pow. Hrubieszów (stanowisko 1C) // Archeologia Polski. — 1958. — T. 2-2. — S. 287—326.

³ Kowalczyk J. Początki neolitu na ziemiach polskich // Wiadomości Archeologiczne. — 1969. — T. 34-1. — S. 1—69.

⁴ Баньковський К. В. О методах изучения домостроительства трипольской культуры // МАСН. — 1976. — Т. 8. — С. 36—49.

⁵ Тимко В. С., Маркевич Н. И. Новые данные о западных связях позднего Триполья // СА. — 1974. — № 3. — С. 150—163; Эбенович В. Г. Позднее Триполье и его связи с культурами Прикарпатья и Малопольши // Acta Archaeologica Carpathika. — Krakow, 1976. — Т. 16. — С. 21—56.

⁶ Jastrzebski S. Uwagi o chronologii i periodyzacji kultury Cucuteni—Trypole // Archeologia Polski. — 1983. — T. 28-1. — S. 99—136; Jastrzebski S. Stosunki kulturowe na Wyżynie Wołyńskiej w I połowie III tysiąclecia BC. — Lublin, 1983 (rozprawa dr., maszynopis); Jastrzebski S. Stosunki kulturowe na Wyżynie Wołyńskiej w I połowie III tysiąclecia BC. Archeologiczne Listy. Lublin, 1984. — № 3; Jastrzebski S. Kultura Cucuteni—Trypole i jej osadnictwo na Wyżynie Wołyńskiej. — Lublin, 1989; Мозесова Т. Г. Взаємодіяносні Трипілья—Кукутень з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія. — 1985. — № 51. — С. 22—31.

⁷ Jastrzebski S. Imports of the Trypole Culture Pottery in the South-Eastern Group of the Funnel Beaker Culture // Kokowski A. Mémoires Archéologiques. — Lublin, 1985. — S. 71—92; Gumiński W. Grodek Nadbużny, osada kultury pucharów lejkowych. — Wrocław, 1989.

⁸ Kowalczyk J. Das Problem der südostlichen Einflüsse in der Trichter-becherkultur // Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, 1981. — Bd. 63. — S. 135—137.

⁹ Balcer B. Wyniki badań nad krzemieniarstwem kultury pucharów lejkowych na ziemiach Polski // Kultura pucharów lejkowych w Polsce. — Poznań, 1981. — S. 59—70; Balcer B. Zagadnienie związków między kulturą pucharów lejkowych a kulturą trypolską na podstawie materiałów krzemiennych // Kultura pucharów lejkowych w Polsce. — Poznań, 1981. — S. 81—92; Balcer B. Wytwarzanie narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski. — Wrocław, 1983. — S. 195—207; 267—271.

¹⁰ Kosko A. Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju nizowych społeczeństw kultury pucharów lejkowych. Grupa małowska. — Poznań, 1981. — S. 96—122; Kosko A. The Migration of Steppe and Forest-Steppe Communities into Central Europe // The Journal of Indo-European Studies, 1990. — Vol. 5. — No. 4. — P. 309—329.

¹¹ Jastrzebski S. Imports of the Trypole... — S. 73.— Ryc. 6.

¹² Захарук Ю. М. До питання... ; Эбенович В. Г. Позднее Триполье... — С. 44.

- ¹³ Пелешчин М. А. Культура лійчастого посуду // Археологія Української РСР.— К., 1971.— С. 231—240.
- ¹⁴ Jastrzebski S. Imports of the Trypole...— S. 74.
- ¹⁵ Jastrzebski S. Imports of the Trypole...— S. 74; Захарук Ю. М. До питання... — С. 54.
- ¹⁶ Kempisty E. Odkrycie ceramiki kultury trypolskiej na zachód od Wisły // Wiadomosci Archeologiczne, 1968.— Т. 33-3, 4.— S. 377—380.
- ¹⁷ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья.— Кишинев, 1980.
- ¹⁸ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья.— Рис. 8.— Табл. 8.
- ¹⁹ Gumiński W. Grodek Nadbużny...— S. 39.
- ²⁰ Дергачев В. А. Выхватинский могильник.— Кишинев, 1978; Jastrzebski S. Kultura Cucuteni-Trypole...— S. 51—69.
- ²¹ Збенович В. Г. Позднее Триполье...; Дергачев В. А. Выхватинский могильник...; Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья...
- ²² Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья.—
- ²³ Jastrzebski S. Imports...— Rys. 5; Gumiński W. Grodek Nadbużny...— S. 97.— Ryc. 55.
- ²⁴ Gumiński W. Grodek Nadbużny...— S. 99, 100.
- ²⁵ Ibid.— Ryc. 53c, 55k.
- ²⁶ Ibid.— S. 39.
- ²⁷ Дергачев В. А. Выхватинский могильник...
- ²⁸ Шмаглій М. М. Кераміка поселень городського типу // Археологія.— 1961.— № 13.— С. 20—37; Шмаглій М. М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія, 1966.— № 20.— С. 15—37.
- ²⁹ Gumiński W. Grodek Nadbużny...— Ryc. 63f. 9.
- ³⁰ Захарук Ю. М. До питання...— Рис. 5.
- ³¹ Jastrzebski S. Imports...— S. 81.
- ³² Захарук Ю. М. Указ. соч.— С. 63; Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— М., 1981.— С. 163—320 (с. 292).
- ³³ Jastrzebski S. Kultura Cucuteni-Trypole...— S. 113.
- ³⁴ Gumiński W. Grodek Nadbużny...— S. 95.
- ³⁵ Ibid.— S. 95.
- ³⁶ Шмаглій М. М. Городсько-волинський...; Шмаглій М. М. Пам'ятки городського типу // Персона археологія.— К., 1971.— С. 205—210; Збенович В. Г. Позднее Триполье...
- ³⁷ Gumiński W. Grodek Nadbużny...— S. 96.
- ³⁸ Ibid.— Ryc. 22—25, 37f.
- ³⁹ Balcer B. Wytwórczość...— S. 293.
- ⁴⁰ Gumiński W. Grodek Nadbużny...— Tabl. 15.
- ⁴¹ Черныш Е. К. Энеолит...— С. 256, 257.
- ⁴² Burchard B. Kultura pucharów lejkowatych w Małopolsce zachodniej // Kultura pucharow Lejkowatych w Polsce.— Poznań, 1981.— S. 221—236 (S. 228); Balcer B. Wuniki...— S. 72; Balcer B. Zagadnienia...— S. 87; Balcer B. Wytwórczość...— S. 129, 130, 183.
- ⁴³ Jastrzebski S. Kultura...— S. 87.
- ⁴⁴ Balcer B. Wytwórczość...— S. 267, Grav. 51.— Tabl. 54.
- ⁴⁵ Ibid.— S. 270.
- ⁴⁶ Kowalczyk J. Osada kultury...; Jazdewski K. Uwagi ogólne...; Захарук Ю. М. До питання...; Kosko A. Udział południowo...; Jastrzebski S. Imports of the Trypole...
- ⁴⁷ Пелешчин В. А. Розкопки поселення культури лійчастого посуду біля с. Зимне, Волинської області у 1960—1961 рр. // МДАУВ.— 1964.— Т. 5.— С. 18—27; С. 19—23.— Рис. 1, 14; С. 146, 147.— Рис. 1.
- ⁴⁸ Gumiński W. Grodek Nadbużny...— S. 23—26; Ryc. 6, 7.
- ⁴⁹ Buszowicz J. Sprawozdanie z badań osady neolitycznej w Grodku Nadbużnym stan. 1C // Sprawozdanie z badań terenowych w województwie Zamojskim w 1988 roku.— Zamość, 1988.— S. 14—18.— Ryc. 1, 1—4; 6.
- ⁵⁰ Зиньковський К. В. О методах...
- ⁵¹ Gumiński W. Grodek Nadbużny...— S. 23—26.
- ⁵² Kruck J., Milisauskas S. Chronology of Funer Beaker, Budenilke and Lublin-Volynian Settlement of Bronowice, Poland // Germania, Bd. 59—1.— S. 1—19.

- ⁵³ Kosko A. Udział południowo-...; Jastrzebski S. Rec.: Kosko A. Udział południowo-... // Archeologia Polski, 1984.— T. 29-1.— S. 176—184.
- ⁵⁴ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья.— С. 37.
- ⁵⁵ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.
- ⁵⁶ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА, 1949.— № 10.
- ⁵⁷ Шмаглий Н. М. О планировке позднетрипольских поселений Восточной Волыни // КСИА.— 1960.— № 20.
- ⁵⁸ Макаревич И. Л. Трипольське поселення біля с. Павлочі // АП.— Т. 4.— С. 96—102.
- ⁵⁹ Пасек Т. С. Периодизация трипольских...
- ⁶⁰ Зильковский К. В. О методах изучения...
- ⁶¹ Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 34.
- ⁶² Пасек Т. С. Периодизация трипольских...; Шмаглий Н. М. О планировке...
- ⁶³ Jastrzebski S. Uwagi o chronologii...; Jastrzebski S. Kultura Cucuteni-Trypole...; Tellegin D. Я. Радіокарбонне і археомагнітне датування трипольської культури // Археологія, 1985.— № 52.— С. 10—22.
- ⁶⁴ Dziekonski T. Metalurgia miedzi na osadzie Kultury ceramiki wstępowej malowanej w Złotej, pow. Sandomierz, oraz proba ustalenia pochodzenia przepabianego tam surowca // Studia z Dziejów Czerniaw i Hutańca.— Wrocław, 1952.— T. 7.— S. 7—120.
- ⁶⁵ Jastrzebski S. Uwagi o chronologii...— Ryc. 89, a—l.
- ⁶⁶ Черных Е. Н. О древнейших очагах металлообработки Юго-Запада СССР // КСИА, 1970.— № 123.— С. 23—31; Рындина Н. В. Медный импорт развитого Триполья // КСИА, 1970.— № 123.— С. 15—22; Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы.— М., 1971.
- ⁶⁷ Черных Е. Н. О древнейших очагах...; Збеноевич В. Г. Пам'ятки усатівського типу // Нервіна археологія.— К., 1971.— С. 187—193; Черных Е. К. Энеоліт Правобережної...
- ⁶⁸ Jastrzebski S. Kultura Cucuteni-Trypole...— S. 106.
- ⁶⁹ Пелешин М. А. Культура лійчастого посуду...— С. 248.
- ⁷⁰ Kokowski A., Komor W. Neolithique et la periode romaine aux environs de Hrubczow, Pologne de l'est // Inventaria Archaeologica PL, 1985, fasc. LIV, pl. 333.
- ⁷¹ Machnik I. Studia nad kulturą cekamiki sznurowej.— Wrocław, 1966; Machnik I. Ze studiów nad kulturą cekamiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestra // Acta Archaeologica Carpathica, 1979.— T. 19.— S. 51—70; Machnik I. Kraj Kultury cekamiki sznurowej // Praehistoria ziem polskich.— Wrocław, 1979, t. II (Neolith), s. 337—408; Machnik I., Seibert J. Die Chronologie der Scherbe-rammikultur (SchK) in Südostpolen // Ch. Strahm(ed.). Die Chronologie der Regionalen Gruppen.— Akten des Symposiums, Praha — Štýřín, 1—6.10. 1990, Freiburg, 1991, S. 45—54; Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians.— Londyn, 1968.
- ⁷² Захарук Ю. М. До питання...— Рис. 6; Sulimirski T. Corded Ware... — Ryc. 20, 5, 2; S. 318, рис. 4.
- ⁷³ Jastrzebski S. Kultura Cucuteni-Trypole...— S. 109.
- ⁷⁴ Ibid.— S. 118.
- ⁷⁵ Ibid.— S. 120.
- ⁷⁶ Черных Е. К. Энеоліт Правобережної...— Табл. XCVII, 4.
- ⁷⁷ Jastrzebski S. Kultura Cucuteni-Trypole...— S. 125.
- ⁷⁸ Ibid.— S. 130.
- ⁷⁹ Ibid.— Табл. VIII, 2.
- ⁸⁰ Ibid.— Табл. XV, 17.
- ⁸¹ Dumitrescu H. Diferite obiecte // Revista monografie arheologica.— Bucureşti, 1954.— S. 469.
- ⁸² Захарук Ю. М. До питання...— С. 66; Шмаглий Н. М. Пам'ятки городицького типу...— С. 209.
- ⁸³ Дергачев В. А. Памятники позднего...; Черных Е. К. Энеоліт...; Jastrzebski S. Kultura Cucuteni-Trypole...
- ⁸⁴ Mosiak T. Г. Петренська регіональна група трипольської культури // Археологія, 1984.— № 45.— С. 10—23.
- ⁸⁵ Черных Е. К. Энеоліт...; Jastrzebski S. Kultura Cucuteni-Trypole...
- ⁸⁶ Jastrzebski S. Uwagi o chronologii...; Jastrzebski S. Kultura Cucuteni-Trypole... Tellegin D. Я. Радіокарбонне і археомагнітне...
- ⁸⁷ Jastrzebski S. Kultura Cucuteni-Trypole...— S. 87.

- ⁸³ Круц В. А. Позднетрипольские...; Kosko A. Udział południowo-...;
- ⁸⁹ Jastrzebski S. Kultura Cucuteni-Trypole... — S. 109.
- ⁹⁰ Ibid.
- ⁹¹ Ibid; Толєзін Д. Я. Радіокарбонне і археомагнітне...
- ⁹² Круц В. А. Позднетрипольские памятники...; Kosko A. Udział południowo-...; Kosko A. On the research of the beginning of the parallel Developmentstafles of the Cultural Systems of the Boundary of the Eastern and Western Europe // Kokowski A. (ed.), *Memories Archaeologiques*. — Lublin, 1985, S. 37—49; Kosko A. The Migration of Steppe and Forest-Steppe Comunities into Central Europe // The Journal of Indo-European Studies, 1990. — Vol. 5. — x 4. — S. 309—329.
- ⁹³ Збенович В. Г. Позднее Триполье...;
- ⁹⁴ Дергачев В. А. Памятники позднего...
- ⁹⁵ Kruck I., Milisauskas S. Chronology of Funerary...; Kruck I., Milisauskas S. Chronologia absolutna osadnictwa neolitycznego z Bronocic, woj. Kieleckie // Archeologia Polski, 1983. — T. 28—2. — S. 257—320; Kruck I., Milisauskas S. Radiokarbon Dating of Neolithic Assemblages from Bronocice // Complexes dates à l'aide de la méthode ¹⁴C. Przegląd Archeologiczny, 1990. — T. 37, S. 195—228; Jastrzebski S. Funnel Beaker Culture, Lesser Poland Group. Grodek nad Bugiem, gmina Hrubieszów, woj. Lubelskie, Site 1C, Settlement // Complexes dates à l'aide de la méthode ¹⁴C. Przegląd Archeologiczny, 1989, t. 36, S. 239—244.
- ⁹⁶ Wiślanski T. Kształtowanie się miejscowych kultur rolniczo-gospodarczych. Pierwsza kultury pucharów Lejkowatych // Prahistoria ziemi polskich, 1979. — T. II. Neolit, Wrocław. — S. 165—260; Wiślanski T. Wczesny etap rozwoju kultury pucharów Lejkowatych w dorzeczu Odry i Wisły // Studia Archeologiczne, 1985. — T. 13, s. 39—53; Jastrzebski S. Funnel Beaker...
- ⁹⁷ Kosko A. Dwa zespoły neolityczne datowane radiowęglom // Wiadomości Archeologiczne, 1968. — T. 33—34. — S. 368—374 (S. 368).
- ⁹⁸ Breunig P. ¹⁴C-Chronologie des vorderasiatischen, sudost - und mitteleuropäischen Neolithikums. — Köln-Wien, 1987.
- ⁹⁹ Jastrzebski S. Funnel Beaker...
- ¹⁰⁰ Ibid. — Ryc. 1.
- ¹⁰¹ Kurzatowska U. Archeologiczne zespoły z chronologią radiowęglową na terenie Polski: MA-thesis. — Lublin, 1985. — S. 60.
- ¹⁰² Ibid. — S. 40.
- ¹⁰³ Kadrow S. Faza rzeszowska grupy malickiej cyklu Lendziesko-polyarskiego // Acta Archaeologica Carpatica. — Krynica, 1988. — T. 27. — S. 5—29 (S. 26).
- ¹⁰⁴ Gumiński W. Grodek Nadolużny...; Jastrzebski S. Stosunki kulturowe... — S. 2.
- ¹⁰⁵ Kruck I., Milisauskas S. Chronologia absolutna...; Kruck I., Milisauskas S. Radiokarbon Dating...
- ¹⁰⁶ Kosko A. Udział południowo-... S. 118.
- ¹⁰⁷ Мовши Т. Г. Средний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 206—223; Мовши Т. Г. Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 223—263; Мовши Т. Г. Взаимовідношення Трипілья...
- ¹⁰⁸ Дергачев В. А. Выхвачинский могильник... — С. 51, 58—69.
- ¹⁰⁹ Шмаков М. М. Керамика поселень городского типа // Археология. — 1961. — №13. — С. 20—37; Шмаков М. М. Городско-волинский...; Збенович В. Г. Позднее Триполье...

И. Шибир

КУЛЬТУРЫ ПОЗДНЕГО ТРИПОЛЬЯ И ВОРОНКОВИДНЫХ СОСУДОВ НА ВОЛЫНИ

В статье рассмотрены вопросы, связанные с взаимоотношениями культуры воронковидных сосудов (кубков) — KPL с Трипольской культурой (TK) на Волынской возвышенности. Многочисленные находки — в том числе расписной керамики Выхвачинского типа, подражаний ей, интуровой керамики городского типа, сходство кремневого инвентаря, связанное с технологическим превосходством трипольской кремневой индустрии, под подражания приемам трипольского доместроительства («пловцадкам») в среде KPL определено свидетельствуют об инфильтрации населения — носителей KPL на Восток. Появление памятников такого типа датируется концом IV — началом III тыс. до н. е. (по радиоуглеродной хронологии). Результатом этих процессов могло быть формирование смешанных культурных типов на базе KPL, TK и, возможно, Люблинско-Волынской культуры.

LATE TRIPOLIAN CULTURE AND FUNNELLED BEAKER CULTURE IN VOLYN.

The paper contains a critical recapitulation of the current knowledge of the problems concerning the borderland of funnelled beaker culture (FBC) and late Tripolian culture (TC) in west territories of the Volynian Upland. Numerous findings, including painted pottery of Vykhvatinisy type, its imitations, cord-decorated pottery of Gorodsk type, likeness of flint assemblages as a result of the higher technological level of the Tripolian flint industry, imitation of methods of the Tripolian house-building (objects of «pioshchadka» type) in FBC confirm unambiguously infiltration of the FBC communities eastwards. Relics of this type are dated the late 4th and early 3d millennium B. C. (^{14}C chronology). These processes have led, probably, to formation of mixed cultural types on the basis of FBC, TC and, apparently, Lublin-Vphyrian culture.

Содержание 12.10.93.

СТАРОДАВНЯ ЧОРНА МЕТАЛУРГІЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОГО ЗАХОДУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (ДО КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ)

С. В. Паньков

У статті, на підставі вивчення пам'яток стародавнього залізодобування розглядається розвиток чорної металургії на території півдня Росії, України та Молдови з найдавніших часів до середини XIII ст.

Поняття «стародавня чорна металургія» визначає той період в історії техніки, коли основним способом добування заліза був так званий сиродутний або архітічний спосіб, що дозволяє обходитися без проміжної стадії отримання чавуну та його подальшої переробки.

Нині можна виділити кілька послідовних етапів у розвитку стародавньої металургії заліза на території півдня європейської частини Росії, України та Молдови: а) період спакування сиродутного способу отримання заліза; б) кімерійський; в) скіфський; г) племені рубежу та першої половини I тис. н. е.; д) ранньослов'янський; е) давньоруський. Підставою до їх виділення є умови соціально-економічного та культурно-історичного розвитку місцевого населення та особливості розвитку техніки та технології сиродутного способу залізодобування.

Археологічні дослідження пам'яток доби середньої — пізньої бронзи показують, що оволодіння способом добування заліза та його використання на території Східної Європи було самостійним, незалежним від передньоазіатського регіону та забезпечувалося попереднім досвідом отримання і обробки кольорових металів. Один з осередків оволодіння технікою і технологією залізодобування розташовувався на території півдня європейської частини Росії і України¹.

Як відомо, з трипільських часів більша частина східноєвропейського лісостепу була заселена землеробськими племенами, що створювало сприятливі умови для розвитку металургії і металообробки. Перші сліди добування заліза і перші вироби з нього фіксуються тут уже в пам'ятках зрубної культур: залізні влаки та шило² (населення на території сучасного Воронежа), залізне шило та прут³ (на південь від Воронежа, на території Грем'ачинського р-ну

разом з керамікою зрубної культури), залізне шило сабатигівського етапу зрубної культури з поселення Ташлик — I, дослідженого в Арбузинському р-ні Миколаївської області, біметалеві та суцільнозалізні кинджали, що походять з пам'яток білоозерського етапу зрубної культури⁴ та ін. Такі знахідки безсумнівно свідчать про те, що металурги племен зрубної культури були знайомі з технікою добування заліза та виготовлення з нього нескладних речей, але високорозвинута міднобронзова індустрія та кінський рівень техніки добування заліза і його ковалівської обробки були однією з причин, які не дозволяли зрубним племенам «переступити» поріг залізного віку.

Наприкінці II тис. до н. е. історичні обставини у лісостеповій та степовій зонах Східної Європи досить раптово змінюються. Ці зміни відбилися і на розвитку місцевої металургії та металообробки. У цей час у пам'ятках культур зазначеного регіону металу стає значно менше і для доби пізньої бронзи дослідники констатують занепад кольорової металургії та металообробки⁵. Очевидно, це було наслідком труднощів з надходженням у зазначені райони кольорового металу, що примушувало місцеве населення шукати заміну знарядям з бронзи. Замінити їх повинне було залізо і тому в таких культурах рубежу II — I тис. до н. е. як бондарихінська, лебедівська та білогрудівська ми спостерігаємо подальший поступальний розвиток чорної металургії. Вирізником цього розвитку було, по-перше, виникнення майстерень, спеціалізованих лише на виробництві заліза та предметів з нього⁶, а по-друге, збільшення кількості зафіксованих для цього часу залізних знарядь. Але наявний дефіцит як кольорового так і чорного металу, нерозвиненість способів добування і обробки заліза приводили до такої ситуації, коли для виготовлення знарядь праці населення доби пізньої бронзи повинно було широко використовувати кістку, ріг, кремінь та камінь. Це відзначається як у лісостеповій, так і в степовій зонах Східної Європи. Як показує аналіз залишків сиродутних горнів рубежу II — I тис. до н. е. техніка і технологія добування заліза у цей час базувалася на тих званих ямних горнах багаторазового використання без шлаковипуску. За конструкцією ці горни являли викопані в ґрунті неглибокі і невеликі за діаметром ями, в деяких випадках вимощені піжною. Розкопки пам'яток стародавньої чорної металургії на території Середньої і Західної Європи (зачучинські сюди і Британські острови) свідчать, що ямні горни багаторазового використання без шлаковипуску були характерні для залізодобування племен кінця бронзового і самого початку залізного віку, практично, повсюдно⁷. Технологія отримання заліза при їх експлуатації полягала в тому, що до горнів завантажували шахту (суміш руди та деревного вугілля у визначеній краторій) і за діємогою потужного дуття досягали температури, що дозволяла відмовувати скиди заліза (блізько 1250 °С). По зазиченні прязаху відмовлені частки з таких горнів не випускалися. Йому надавали масивністю застігнати, після чого вимали, злізняючи робочий об'єм горну для нової порції руди та вугілля. Технічна надогорінськість горнів ямного типу багаторазового використання без шлаковипуску визначалася, перш за все, невеликим робочим об'ємом, що приводило до позначеної продуктивності — декілька сотень грамів заліза за один виробничий цикл. Можливо, це й було однією з причин іншою племен, що переходили до залізного віку, так званою біметалізму у виготовлені знарядь країн та східної. На території південного заходу Східної Європи цей біметалізм (що визначається по ступенях виробництвом речей, частини яких виготовляли з різних металів, окрім сплавів залізними сплавами) за функціональними властивостями зразків знарядь праці та сировини, вироблених як з бронзи, так і заліза) був максимум набіль у кімерійських племенах, які на загальну руку вже стійко «підійшли» до доби заліза.

Кімерійський період в історії місцевих племен відрізняється якісними змінами не стільки в металургії, скільки в обробці заліза. При виснаженні голубих руд цього етапу, на нашу думку, важливо усвідомити ступінь взаємоз'язку у господарському та виробничому розвитках регіонів скідаєвогорійського етапу і лісостепу, де у VIII — першій половині VII ст. до н. е. металеві, відповідно, кімерійські та племена чорноліської культур.

Сучасна історіографія, визначає роль степовиків-кімерійців у станов-

леникі та розвитку залізного віку Східної Європи, відзначає, що вони були головним фактором історії і культурного прогресу свого часу, бо раніше інших народів опинилися у безпосередніх контактах з провідними цивілізаціями Східного Середземномор'я, першими з широкою вихідною метою оволоділи залізом і були виробниками вивершеного залізного озброєння, яке передбачалося навколоїпніми племенами⁸. Але за допомогою археологічних досліджень з'ясовується, що отанування та відкриття способу залізодобування на території Східної Європи відбулося значно раніше виходу кімерійців на історичну арену. З іншого боку, залишки найдавнішого залізодобування та й переважну кількість стародавніх залізних виробів ми знаходимо у лісовій та лісостеповій зонах⁹, тоді як у степовій, зокрема, у Північному Причорномор'ї, практично, до початку грецької колонізації сліди місцевого виробництва заліза відсутні. Незважаючи на те, що перші залізні вироби у Північному Причорномор'ї з'являються, головним чином, на білозерському етапі зрубної культури, стверджувати, що й залізо, з якого вони були виготовлені, здобуто тут, важко з кількох причин. Перша з них полягає в тому, що у зв'язку з природними умовами північнопричорноморські племена не мали навичок у добуванні металу з руди, як кольорового так і чорного. Сирвіза, на якій базувалися місцеві ливарні майстерні, була завезеною з Північного Кавказу та Приуралля¹⁰ і тому спрощений спосіб добування заліза не міг бути сприйнятим у Північному Причорномор'ї самостійно. По-друге, руди, що містяться в межах Великого Криворізького Басейну, який об'єднує залізорудні форми Українського кристалічного плато, важкоплавкі і знаходяться на значних глибинах. Використання їх вимагало досить високого рівня розвитку техніки і технології залізодобування та гірничої справи. Як видно, необхідно припустити, що і перші залізні вироби у Північному Причорномор'ї (чи принаймні, метал з якого вони виголені) були завезеними. Джерелом їх надходження, швидше за все, були лісостепові райони, де зафіковані залишки залізодобування ще ранньозрубного часу.

Інша ситуація спостерігається в місцевостях де мешкали племена чорноліської культури. Тут у розвитку металургії заліза дійсно відбуваються якісні зрушения. Вони виявляються як у знахідках шлаків на городищах, що стідчить про місцеве залізовиробництво, так і у збільшенні кількості залізних речей та їх асортименту. У цей же час відбувається і нове піднесення бронзоварного виробництва, яке дозволяє стверджувати, що у чорноліських, як і у кімерійських племенах, біметалізм все ще не був подоланий. Таким чином, визначаючи головні риси кімерійського етапу в історії стародавньої чорної металургії на території південного закоду Східної Європи, необхідно підкреслити, що степові кілеки, незважаючи на їх культурні з'язки, значної ролі в розвитку техніки і технології залізодобування не відіграли. Але це зовсім не виключає розвитку у кімерійців власної залізообробки, започаткованої ще в період пізньої бронзи. Як показує аналіз кімерійських залізних виробів, майстерність їх ковалів була спрямована на виготовлення викорисаного, як на той час, зброяння, яке б за якостями перевернувало бронзове. Виходячи з того, що для його виготовлення використовували не лише залізо, але й сталі¹¹, не застежки було вирішено. Заслугою кімерійців у становленні доби заліза на території Східної Європи було те, що засвоївши належні обробки заліза і сталі, які значком мірою сприяли введенню до практики конкурентоспроможної матеріалу, який за якостями перевернував камінь, кістку, ріг і бронзу. Знайомство лісостепового населення із зразками виробів кімерійських ковалів стимулювало місцеву металургію заліза, скрізь яка база якої була значно ширшею, ажіж база міднебронзової промисловості і це багато в чому докотило усунення з виробництва бронзових знарядь і остаточну пореконку до доби заліза. Але, виходячи з того, що у передскіфський час дефіцит заліза все ще не був подоланий, для його добування використовувалися, очевидно, такими ж примітивними та низькотехнологічними гористими, які й вело до існування біметалізму у виробництві знарядь праці і обробки. Процес подавлення дефіциту заліза та біметалізму у виробництві практично завершився лише у скіфський час.

Важчимна рам'яточ чорної металургії скіфського часу, залишки металур-

гійних горнів, відкритих на городищах Кам'янське, Шарпівське¹² дозволяє вважати, що у скіфській техніці заливання з'являється принципово новий тип металургійного горна — наземна стаціонарна сиродутна піч зі шлаковипуском. Опорядження сиродутного горна шлаковипуском було дійсно революційною подією у техніці давнього заливання. Практичне значення цього технічного рішення полягало в тому, що звільнюючи в процесі плавлення робочий об'єм горна від накопиченого шлаку, майстер-металург міг здійснювати кілька додаткових заливань суміші руди і вугілля і, таким чином, при збереженні відносно невеликого об'єму печі, в десятки разів (порівняно з попереднім типом горнів) збільшити вихід металу. Саме впровадження в скіфський час у металургійну техніку сиродутною горну зі шлаковипуском не лише ліквідувало дефіцит заліза і дозволило усунуть з виробництва знайдій праці і заброшені інші види сировини, але й на ціле тисячоліття визначило шляхи розвитку місцевої східноєвропейської чорної металургії.

Рубіж та перша половина I тис. н. е. були одним з найважливіших етапів у соціально-економічному та культурно-історичному розвитку Східної Європи. Значення цього етапу, перш за все, полягає у початку формування східнослов'янської етнічної спільноти, яке проходило на тлі бурхливого розвитку продуктивних сил, виявившись, зокрема, в значному збільшенні обсягів виробництва заліза.

Картографування пам'яток чорної металургії цього часу дозволяє виділити кілька єї осередків, що свідчить про певну територіальну специалізацію наслідком, в ремісничої діяльності, і можливо, про процес становлення постійно-відмінних зализоробник центрів, продукція яких була спрямована не лише на задоволення потреб найближчої околії. На території лісостепової зони особливо відзначити концентрацію пам'яток з залишками заливання в районі м. Умані Черкаської області (17 пунктів пізньозарубинецького та черняхівського часів); на території Закарпатської області (5 пунктів, пов'язаних з діяльністю закарпатської групи латенської культури), у Середньому Подніпров'ї (12 пунктів зарубинецької, черняхівської та київської культур); Східній Волині (Скітомирський) (7 пунктів пізньозарубинецького та черняхівського часів); лісостепової Молдови (13 пунктів, пов'язаних, головним чином, з діяльністю племен черняхівської культури). Кілька пам'яток із залишками заливання відомі на цей час і на території степової зони, але відсоток їх у загальній кількості, настільки незначний, що не дозволяє вважати лісостепові племена головними виробниками заліза і на рубежі I тис. н. е.¹³.

Залишки металургійних, зализоробних горнів, зайдені на поселеннях латенської, зарубинецької, ліпницької, черняхівської та інших культур, навколо яких є зазичений території, дозволяють більш-менш вичерпно охарактеризувати технічну базу східноєвропейської чорної металургії кінця I тис. до н. е. — першої половини I тис. н. е. За своїми конструктивними особливостями сиродутні горни цього часу можна поділити на смілі багаторазового використання без шлаковипуску (Синяця), що були варіантом розкиду на найдавнішого типу сиродутної печі¹⁴, стаціонарні зі шлаковипуском (Ольвія, Підгірцівська Гора, Ремезівці, Іванківці, Лопатіна та ін.)¹⁵ і ямні одноразового використання без шлаковипуску (Новоклинове, Умань, Житомир)¹⁶. Перший тип горна мав дуже обмежене використання і, ймовірно, являв собою переважно літнє у розвитку техніки металургії заліза. Стапіонарні наземні чи затислені у ґрунт почі з шлаковипуском (подальший розвиток скіфських сиродутних горнів) і ямні горни одноразового використання без шлаковипуску, характерні з західно- і середньоєвропейської теж які чорної металургії були основними типами сиродутних горнів, які експлуатувалися металургами рубежу I тис. н. е.

У розвитку металургії заліза, як галузі ремісничого виробництва, зазвичай період характерний, перш за все, оформленням центрів товарного виробництва заліза типу Новоклинове — Свентокишин, що свідчить не лише про відокремлення чорної металургії від кочальської справи, а також і про відокремлення її від інших видів господарської діяльності (скотарства, землеробства). Назви цих таких центрів, як Новоклиновський, Уманський, Житомирський.

мире́вський дозволяє припустити і існування найцініших економічних з'язків східноєвропейських племен з населенням Середньої Європи останнього періоду латенскої культури і населенням, що увійшло до складу європейської провінційно-умісної системи¹⁷. З крахом цієї системи, ліквідацією усталених торговельно-обмінних зв'язків і ринків збуту припиняють свою діяльність і центри товарного виробництва заліза типу Новоклиссе-Саситеконис. Східноєвропейські металургії відмовляються від використання східнослов'янських горнів без шлаковипуску ефективних, як видно, лише при великомасивному залізодобуванні, застосованому на певних організаційних засадах. З середини I тис. н. е. в техніці східноєвропейської чорної металургії остаточно утверджується стаціонарний тип горнів зі шлаковипуском. Післяльшим розвиток залізодобування, що базувалося на експлуатації стаціонарних горнів з шлаковипуском ми спостерігаємо, переважно, за матеріалами, отриманими з розкопок пам'яток племен ранньослов'янського та давньоруського часів.

Новий етап в історії стародавньої чорної металургії на території зазначеного регіону, який в цілому ми визначаємо як ранньослов'янський, можна співвіднести з побутуванням у V – VII ст. племен пе́ньківської, колочинської, а в VI – VIII і X ст. – волинцевської, роменської та салтівської культур. Причому, якщо етнічний зміст пе́ньківської, колочинської, волинцевської, роменської культур співвідноситься зі слов'янами, то салтівсько-маяцької – з аланами та болгарами. Таким чином, у розвитку металургії заліза на зазначеній території в другій половині I тис. н. е. починося спостерігаються два основних напрямки, що визначаються різними технологічними традиціями.

Археологічні дослідження пам'яток східних слов'ян другої половиною I тис. н. е. дозволяють стверджувати, що розвиток їх продуктивних сил проходить керівномірно і неоднозначно. З точки зору стану киробництва і порівняння його з періодом побутування племен зарубинецької і черняхівської культур, у другій половині I тис. н. е. досить якою спостерігається період деяного застою, чи жадіття регресу, що очолюється, приблизно, третиною хетського та горівського піднесення, якій завершилося об'єднанням південноруських і північноруських земель та утворенням давньоруської держави з центром у Києві. Регрес був, як видно, викликаний порушенням усталених творческо-обмінних зв'язків і руйнуванням римського економічного рижу, який засучив до своєї обріті нахильні варварські племена, пружкову не лише порубіжні, але і віддалені. Цілі східні слов'яни вже обернулись до смислу культурного вигнду в бік його примітивізації, так і наявним «заторгованням» киробництва (зокрема заліза), спрощенням його форм, що виявилось у «збереженні» дійніх традицічного киробництва до «хатньої промисловості».

Спірчастій діяльністі, починаючи з киробництвом заліза скорідтиком способом у ранніх слов'янах зникають залізників, металургійних горнів та інших знарядь, що місцями в культурних пізрах поселень і горищ, зокрім наблизу с. Курган Азак Сумської області (зарізані валиків відмінність шлаків)¹⁸, с. Бессідівка у верхів'ях р. Сули (залізний шлак, фрагменти шлакованої кераміки)¹⁹, с. Волинцевське Сумської області (на городищі і селищі скандальні скліні шлаки, скрудні горни, що підійшли собою висотою до 0,5 м яви, викинені глиною). Горни мали наземну шахту, стоянка стін якої становила близько 0,15 м і передбачала їхні слугування для збору викинутої залізни. Досить добре збережені горни були знайдені на таких відомих поселенських рамках слов'ян, як Семенки, Самчиці, Григорівка, Ранків-І²⁰. Аналіз цих та інших залізників залізодобування дозволяє зробити висновок, що у слов'янських племен другої половини I тис. н. е. експлуатувалися три типи скорідтикових горнів – наземні шахти викинобиті з шлаковипуском, які з шлаковипуском та передгорновою якою і ямкі без шлаковипуску з використанням кераміки в конструкції та збереженням стін від контакту з різотилінними шлаками. Слід також відзначити, що поряд з цими досить традиційними металургійними пристроями, у спорудженні жилинок стаціонарних горнів з'являється і нові елементи. Зокрема, у слов'янському північному південному регіоні в Молдові був дослідений скорідтиковий горн,

шахту якого виклали з каменю (глина використовувалася як цементуючий елемент)²². Такий устрій наземних шахт робив горні довготривалими, а звідси і продуктивнішими. В іншому випадку (поселення Ско) глинисті горні розташовувались у спеціально викопаних ямах, стіни яких вимащувалися вогнетривкою глиною. Шахтам горні називали конусоподібної форми, а їх колотики знаходилися на рівні денної поверхні²³. Очевидно, це робили з метою покращення теплоізоляційних якостей глиняних стінок горнів, що погоджувало досягнення та утримання необхідної для відливання заліза температури. Таким чином, незажаючи на те, що в певний період економічні умови були несприятливими для розробки масштабного добування заліза, спроби майстрів-металургів у галузі подали югоудосконалення конструкцій спротивних горнів з метою підвищення їх продуктивності нереконнують в тому, що скільких слов'янська металургія зберігала свої потенційні можливості, реалізовані в споку їснування першої феодальної держави східних слов'ян — Київської Русі. Підтвердженням цього є функціонування напередодні утворення Кіеворуської держави таких масштабних центрів слов'янського залізодобування як Григорівка.

Друга технологічна традиція в розвитку старої металургії заліза в визначеній час пов'язана з відомістю славянського племені салтівської культури. Залишки їх залізодобування були зафіксовані, зокрема, у с. Верхній Бікчин та поблизу м. Вовчанська Харківської області, м. Ралуйки на р. Оскол, Заломенському, Афоїському та деяких інших селигах, розташованих у Білгородській області. Найцікавішими з них є залишки металургії заліза, досліджені поблизу сіл Ютанове та Єздочне Білгородської області. Вони дозволяють реконструювати металургійні горні, які салтівські майстри використовували для добування заліза. Горн, розкопаний поблизу с. Ютанове, за типом належить до ямних горнів зі шлаковипуском. У конструктивному плані він являв собою яму глибиною до 1 м, де була розташована так звана глиняна колба, іде, власне, відбувається процес відновлення заліза. Дуття до горну здійснювалося крізь два пробитих під нахилом в ґрунті повітродувних каналі, що виходили до середньої частини «колби». Простір між її зовнішніми глиняними стінками та земляними стінами ями був заповнений піском, що слугував для термоізоляції. Виступ розтопленого шлаку здійснювався крізь шлаковипуск по спідньому котловану-шлакозбирача. Завантаження горну шиктою проходило через верхню частину — колотник «колби»²⁴. Викотячи з разміру, робочий об'єм цього горну становив близько $0,07 \text{ м}^3$, що дозволяло отримувати понад 3 кг спиродутного заліза за одну «лавку»²⁵.

Металургійний комплекс поблизу с. Єздочне складався з металургійного горні та споруд, призначених для збереження та вихвату руди, збереження деревного вугілля та його виготовлення. Спиродутний горн також являв собою яму, де розташувалася глиняна «колба». З двох протилежних боків, на рівні ціпчик «колбі» знаходилися отвори для сонел. Простір між стінками ями та «колби» був заповнений піском. Горн був обладнаний передгорногою ямою, куди сікав розтоплений шлак²⁶. Таким чином, браковуючи ці добре збережені лам'яtkи, а також те, що глиняні «колби» у зруйнованому стані були знайдені ще на 25 лам'яtkах салтівської культури, можна вважати, що тут металургійного горну, конструкція якого наводилася, був присвідним у салтівській металургії заліза. Він був унікальним явищем у техніці давньої чорної металургії, бо подібні пристрії для отримання спиродутного заліза не були до цього часу зафіксовані в інших культурах і регіонах. Пшуки аналогій салтівським горнам, стискени деякими дослідниками, не знаються нам здалими. Очевидно, ці аналогії і не будуть знайдені, бо тут металургійного горну, який використовували салтівські майстри, є одним з напрямків у розвитку металургійної техніки, в основу якої був покладений примітивний ямний горн. Вище ми вже доводили, що ямні горні багаторазового використання без шлаковипуску були тим типом металургійного пристрою, з якого почалася розвиток залізодобування не лише в Східній, але й у Середній та Західній Європі. Подальше удосконалення металургійної техніки мало шляхом збільшення робочого об'єму ямних горнів та підвищення ізоляції земляних стін горнових ям від контакту з розплавленими шлаками, що збільшувало

терміа функціонування горну. Одним із способів такої ізоляції було використання в конструкції металургійних горнів глиняних посудин, встановлених до горнової зами, де відбувався процес плавлення руди і відновлення заліза²⁷. Збільшення робочих об'ємів горнів, обладнання їх шлаковипуском і зміни в системі дуття, що відбулися у скіфський час, привели до появи цілої серії нових продуктивніших наземних та поглиблених металургійних горнів. Але, незважаючи на це, традиція використання кераміки в залізодобуванні зберігалася тричілий час. Такі залишки ми спостерігаємо в кам'ятах зарубинецької культури, доби ранніх слов'ян і Київської Русі і, нарешті, за етнографічними матеріалами, у XVIII — XIX ст.²⁸ Більше того, ця традиція була настільки вільмозна, що в деяких випадках наземні шахти горнів, їх колодник, виготовляли у вигляді відтягнутого вінчика посудини з дуже виразною чимкою, іноді зовні създобленої наліпами²⁹. Глиняні «колбичі» салтівські горні та своїми морфологічними ознаками нагадують плоскодовні посудини з високим горлом, воронкоподібним віччиком і розвинутими ніжками. Вони дуже схожі на високогорлі салтівські глечики³⁰. Виходячи з цього, можна припустити, що салтівські металургійні горні були модернізацією примітивного ямного горну, у конструкції якого застосовувалася кераміка. Збільшення об'єму цього горна, обладнання його шлаковипуском і каматами для дуття примусило салтівських металургів відмовитися від «натуральної» кераміки, але не завадило зберегти традицію виготовлення робочого об'єму печі — «колбі» у вигляді посудини. Таким чином, можна вважати, що салтівський металургійний горн був стаціонарним ямним горном зі шлаковипуском. І якщо шукати йому аналогії, то слід взяти до уваги розвиток ямних горнів з використанням кераміки як конструктивного елементу. Порівняльний аналіз металургійної техніки, яку застосовували племена, що мешкали на території південного заходу Східної Європи, вказує на використання у слов'янських культурах традиційних для цього регіону залізоробних пристрій (шахтні та ямні горні з шлаковипуском, найдавніший тип ямного горна з використанням в конструкції кераміки), тоді як поширення аланських племен — косів салтівської культури у лісостеповій зоні, збагатило місцеву чорну металургію новим типом скродутної печі. Можливо цей тип металургійного горна мав деякі переваги перед традиційними (зокрема, піщана футеровка, яка покращувала теплоізоляційні якості; інтенсивніше дуття двома міхамкі, що прискорювало процес плавлення руди та відновлення заліза), але складності у спорудженні такого горна, його продуктивність, яка не перевищувала звичайну, були причиною того, що така конструкція не була запозичена сусідніми племенами і з кінцем салтівської культури її використання припинилось.

Як і в галузі техніки залізодобування, у другій половині I тис. н. е. у різноетнічних племенах, що мешкали на зазначеній території спостерігається різниця і в організації виробництва заліза. Перш за все, ця різниця полягає в тому, що у слов'янських племенах залишки металургії заліза фіксуються (за винятком двох спеціалізованих центрів — Гайворонського та Григорівського), головним чином, в місцях їх перебування, тобто на селищах і городищах, тоді як у салтівців металургійне виробництво було винесене за їх межі і здійснювалося на спеціально організованіх для цього центрах, де поряд з металодобуванням концентрувалися випал деревного вугілля, руди та їх подрібнення. Безсумнівно, все це є свідченням значно вищого рівня розвитку спеціалізації у металургійному виробництві, коли металургія відокремлюється від металообробки. У найближчих сусідів салтівців — слов'ян державного періоду таке відокремлення за переважною більшістю матеріалів, поки не спостерігається.

Західним етапом у розвитку данської чорної металургії на території південного заходу Східної Європи був давньоруський, який обмежується IX — XIII ст. Його нижня хронологічна межа визначається початком формування давньоруської державності, а верхня — розгромом лівдецько-руських князівств сріздом татаро-монголів та занесенням Києва як центру давньоруської держави. В інших місцевостях, що не були безпосередньо під татаро-монгольською навалою, цей етап тривав майже до кінця тих часів, коли залізо от-

римували скрідутним способом (з середини XVII ст. в Росії починається доменне виробництво, що характеризується переробленням чавуну в залізо і сталь). Порівняльний аналіз давньоруських скрідутних горнів³¹ із залишками печами іспереднього періоду свідчить, що техніка і технологія добування заліза в південноруських землях IX — XIII ст. досягли високого ступеня досконалості, що виявляється, перш за все, у значному збільшенні робочого об'єму горну, а це надавало можливості значно збільшити його продуктивність. За конструктивними та технічними можливостями давньоруські скрідутні горни мало поступалися тим, що використовувалися в XVI, XVII і навіть у XVIII ст. в Росії та інших європейських країнах. Помітні зрушения відбуваються і в галузі розвитку чорної металургії як ремісничої діяльності. На перший погляд рівень соціально-економічного розвитку населення південно-руських князівств IX — XIII ст., розвинуті внутрішні та зовнішні економічні зв'язки, диференціація і спеціалізація в ремісничому і, зокрема, металообробному виробництві повинні були призвести до того, що залізодобування відокремиться від залізообробки і сконцентрується, як вважають дослідники, в руках сільських мешканців³². За цією схемою міста були централізовані ковальською обробкою заліза, виробленого у сільських місцевостях і завезеного до міст у достатній кількості. Але, чи відповідає схема дійсній організації металургійного та металообробного виробництва у південноруських князівствах дозволяють висвітлити археологічні дані. Вони свідчать, що залишки залізодобування фіксуються як у містах, городищах, так і на селищах. Зокрема, ці залишки були знайдені в культурних шарах найбільших на свій час міст-столиць південно-руських князівств (зокрема, Києві, Чернігові, Галичі)³³, населених пунктів, що входили до їх складу (Білгороді, Пліснеську, Городську, Любечі, Вишгороді, Войні, Звенигороді, Колодяжні, Райках, Ленківцях) та деяких неукріплених селищах³⁴. Вони дозволяють стверджувати, що будь-якого перебіжного зв'язку залізодобування з сільською околовицю не спостерігається. Навпаки, за винятком такого досить раннього Григорівського центру, найбільш масштабні залишки залізодобування розташовуються, звичайно, на території міст і городищ і не лише «рядових», але й великих політичних і культурних центрів Давньої Русі.

Дослідники, які подають точку зору на те, що в Давній Русі металургія заліза була сконцентрована, переважно, в сільській околіні, а ковальська справа в містах, вкажають знайдені в Києві, Галичі, Чернігові та залишки горнів проявом не залізоробного, а ковальського виробництва. З цього треба висновок — металодобувна справа в Давній Русі була сільським промислом і зберегла общинний характер. Але шлаки, знайдені в культурних шарах вищезгаданих міст віднесені лише до ковальських кемас підстав. За свою структурою вони є типовими металургійними шлаками, а залишки горнів теж мають відповідні характеристики, що безсумнівно свідчить про існування металургійного заліза у переліку ремісничих професій мешканців цих міст. Між іншим, теж саме ми спостерігаємо у Москві, де навіть у XIV — XV ст. існували садиби ремісників металургів-ковалів, до складу яких входили житлові та господарські будови, металургійні горни³⁵. Інше питання — чому за масштабами було залізодобування в цих містах? На нашу думку воно було не частількою значним, щоб задовільняти необхідні потреби в салі. Як видно, ці потреби задоволялися великими центрами, що спеціалізувалися за виробництвом чорного металу.

Існування на території південно-руських земель передмонгольського часу великих центрів через металургійне відображення категорія залишків, виявлених в деяких містах і городищах, які входили до складу князівств. До них, в першу чергу, слід віднести центр залізодобування, зафіксований в Пліснеську, Вишгороді, Городську та Ленківцях. До того ж, складається враження, що найбільш інтенсивне залізодобування проводилося на території міст і городищ, які входили до захисної системи південноруських князівств. Це може пояснюватися, з одного боку, звичайми потребами в металі, а з іншого — торговельною діяльністю мешканців давньоруського порубіжжя. Як видно, торікля залізом відігравала тут не останню роль.

Таким чином, аналіз лам'яків, пов'язаних з чорною металургією, пока-

зус, що давньоруське залізодобування не було справою, переважно, ніселення сільської округи. Навпаки, в південноруських землях воно здійснювалося, головним чином, міськими ремісниками. Присутність ям для випалу руди у Вишгороді свідчить про те, що в деяких випадках і підготовка руди до плавки (подрібнення, промивання, сушіння, випал) здійснювалась у міських межах. Концентрація залізодобування в містах і на городищах вимагає свого пояснення, але його існування свідчить на користь того, що за часів Давньої Русі чорна металургія як галузь ремісничого виробництва була, практично, відокремлена від землеробства. Величезна, порівняно з попереднім часом, кількість залізних криць (наприклад, у матеріалах Райковецького городища їх зафіксувано близько 50), знайдених у культурних шарах південноруських пам'яток, їх стандартизація за вагою і розміром дозволяє вважати, що залізодобування IX—XII ст. було також відокремлене від козацької спризи і набуло явного товарного характеру. Про досить розвинену організацію давньоруської чорної металургії свідчить рівень її спеціалізації, який сприяв відокремленню таких самостійних галузей виробництва, як рудодобування, випалювання вугілля, металодобування та металообробка. Все це не дозволяє погодитися з висновком, що в південноруських землях чорна металургія була переважно сільським промислом і зберігала общинний характер. Безсумнівно, металургія заліза в Давній Русі домонгольського часу, від рівня якої залежав рівень давньоруської промисловості взагалі, відповідала загальним умовам соціально-економічного розвитку ранньофеодальної держави східних слов'ян.

Таким чином, починаючи з моменту спанування сиродутного способу залізодобування і до середини XII ст. чорна металургія на зазначеній території пройшла довгий шлях у своєму розвитку. Удесконалювання її відбувалося постійно, як технічне, так і організаційне. Досягнення в розвитку металургії заліза збігалися, супроводжували, а іноді і були одною з причин значних зрушень у соціально-економічному і культурному житті місцевого населення. Зокрема, використання кімерійськими майстрами сталі для виготовлення збрії визначило переваги (з умовах кризи мідно-бронзової індустрії) заліза при виробництві знарядь праці, що, в свою чергу, за досить невеликий термін дозволило створити конструкцію продуктивного сиродутного горну і ліквідувати дефіцит заліза. У скіфський час металургія і металообробка заліза стає пропідінми галузями ремісничого виробництва. На території кочовреної скіфських племен з'являються великі, як на той час, ремісничі центри, де здійснювалося добування та обробка чорного металу. Їх існування не може не свідчити про ускладнення господарської структури суспільства другої половини I тис. до н. е., усталення територіальної спеціалізації і відповідно, початок складання загального економічного ринку, що об'єднував різностійні племена, які до того ж мешкали в різних фізико-географіческих зонах, і кінцевував їх культурні особливості. Саме металургія заліза, розвиток якої у зазначеному регіоні відбувався на території лісостепу і була спільною з найзаживішими панок, що пов'язувала степові і лісостепові скіфсько-европейські племена. Цей зв'язок простежується і в пізнії часи, за доби існування племен зарубинецької і черняхівської культур.

Вторгнення сарматів у Північне Причорномор'я, криза і розпад Великої Скіфії, хоча і привели до змін у культурному вигляді лісостепових племен, але не зменшили їх значення як головних виробників заліза на території південно-східної Європи і не підірвали потенціал скіфо-европейської чорної металургії. За археологічними даними, на рубежі та в першій половині I тис. н. е. зарубинецькі, а пізніше черняхівські племена не лише не знили нестачу заліза, але й організовували його товарне виробництво. Стимулом для такого якісного стрибка в розвитку продуктивних сил лісостепового населення було, очевидно, складання провінційно-римської економічної та політическої системи, що була значним споживачем «варварського» заліза і, відповідно, стимулювала його виробництво. Центри товарного виробництва заліза римського часу, що розташовувалися на території сучасної України поблизу Житомира і Умані, за обсягами продукції порівняні лише з таким масштабним центром, як Свентокшиський у Польщі, є свідченням того, що і східно-

європейські племена були залучені до орбіти римського економічного ринку. Але поширенням атак чорної металургії у племен черняхівської культури, що мешкали в лісостеповій зоні і, практично, їх повна відсутність у черняхівців, які мешкали в Північному Причорномор'ї, дозволяє стверджувати, що у другій чверті I тис. н. е. економічні зв'язки, зокрема, засновані на торгівлі чи обміні заліза і залізних виробів, між населенням двох географічних зон були відновлені і, таким чином, створені умови до складання внутрішнього економічного ринку. Цей процес було перервано у середині I тис. н. е. поздіми, відомими в історії під назвою «великого переселення народів». У третій чверті I тис. н. е., незважаючи на досліди, що все ще тривали в галузі удосконалення сиродутного способу залізодобування, у розвитку місцевої чорної металургії спостерігається деякий занепад, виразником якого було зупинення загальних обсягів добування заліза і зникнення центрів його товарного виробництва. Цей занепад було подолано наприкінці VIII — початку IX ст. Складання ранньофеодальної держави східних слов'ян, високий рівень їх соціально-економічного, політичного та культурного потенціалу знову створили сприятливі умови для розвитку стародавньої чорної металургії. Потреби давньоруської промисловості, землеробства, військової справи в залізі цілком задовільнялися впливом організації великих залізоробочих центрів, де експлуатувалися високопродуктивні сиродутні горни, що дозволяли, на думку дослідників, отримувати метал, який за якостями не поступався зварюваному залізу XI-X ст.

Підсумовуючи вищевикладене, відзначимо, що наведена схема розвитку давньої чорної металургії на території зазначеного регіону, природне, не є істинно у кінцевій інстанції. Вона базується на даних, відомих на сьогодні і відповідає ступеню їх вивченості і усвідомлення. Тому різні етапи в історії залізодобування висвітлені по-різому. Очевидно, з конкретичністю нових даних до цієї схеми будуть висвітліти необхідні доповнення і коригування, що є звичайним при вивченні будь-якої галузі стародавнього виробництва на тривалому хронологічному етапі.

Примітки

² Драганко Б. А. Появление и освоение железа в Восточной Европе // Из истории борьбы КПСС за воспроизведение социалистической и создание коммунистического общества в СССР.— Харьков, 1965.— Вып. 4.— С. 219, 220; Паньков С. В. Пытания походження чорної металургії у Східній Європі // Археологія.— 1985.— № 49.— С. 1—13.

³ Валукинський Н. М. Матеріали к археологічній карті території п. Воронежа // СА.— 1968.— № 10.— С. 281—304.

⁴ Москаленко А. Ю. Памятники эпохи бронзы из верхнем и среднем Дону // КСКА АН УССР.— 1952.— № 43.— С. 105—116.

⁵ Бабичевський Г. А., Небодако Д. П., Паньков С. В. История чорной металургии и металлообработки на территории УССР ОН в. до н. э.— III в. н. э.)— К., 1983.— С. 15.

⁶ Пережемська С. С. Стародавня Україна в епоху бронзи.— К., 1982.— 197 с.

⁷ Татаринов С. И. Железоделательный горн бондаркинской культуры // СА.— 1980.— № 3.— С. 280—283.

⁸ Паньков С. В. Пытания походження чорної металургії у Східній Європі.— С. 5—12.

⁹ Теренофф А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 20.

¹⁰ Лясков А. М. О североархізімському очагі металлообробки в епоху бронзи // Нові матеріали з епохи бронзи півдня східноєвропейської частини СССР.— К., 1967.— С. 143—178.

¹¹ Шрамко С. А., Фомін Л. І., Сорочев Л. А. Начальний етап обробки жалюї в Восточної Європі (дослідження періоду) // СА.— 1977.— № 1.— С. 57—74.

¹² Граков В. И. Камськое городище на Днепре // МИА.— 1984.— № 30.— С. 118; Сібрійськ / Узбекська експедиція // АІУ УРСР.— 1949.— Т. 2.— С. 90, 91.

¹³ Паньков С. В. Чорна металургія племен лісостепової зони Восточної Європи в кінці I тис. до н. е.— початку II тис. н. е. // Автореф. дисс.... канд. ист. наук.— К., 1986.— 18 с.

- ¹⁴ Кронотеих В. В., Наганетян В. Е. Новый центр железоделательного производства III — IV вв. н. э. в бассейне Южного Буга // СА.— 1976.— № 3.— С. 317 — 324.
- ¹⁵ Більшик В. І., Паньков С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж // МИА.— 1969.— № 160.— С. 51 — 71; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.— С. 114; Циганлик В. М. Население Беркняго Поднестров'я первых столетий нашей эры. — К., 1976.— С. 33; Гоголев В. И. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье // КСИИМК.— 1932.— Вып. 48.— С. 146 — 152.
- ¹⁶ Паньков С. П. О развитии чёрной металлургии на территории Украины в конце I тысячелетия до н. э.— первой половине I тысячелетия н. э. // СА.— 1982.— № 4.— С. 201 — 213.
- ¹⁷ Більшик В. І., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В. История чёрной металлургии и металлообработки на территории УССР.— С. 54 — 74.
- ¹⁸ Сухобоков О. В. Поселение середины I тыс. н. е. близ с. Курган Азак в верхнем течении Сулы // Археологические исследования на Украине в 1968 г.— К., 1971.— С. 229 — 233.
- ¹⁹ Махно Є. В. Розкопки на поселеннях першої половини I тис. н. е. в верхній течії Сули // АП УРСР.— 1955.— Т. V.— С. 77 — 85.
- ²⁰ Березовець Д. Т. Дослідження слав'янських пам'яток на Сеймі в 1949 — 1950 рр. // АП УРСР.— 1955.— Т. V.— С. 46 — 66.
- ²¹ Хадемок І. І. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА.— 1963.— Вып. 108.— С. 320 — 350; Більшик В. І. Залізодавильни горки середини I тис. н. е. за Швидченку Бузі // Археологія.— 1963.— № 15.— С. 123 — 144; Артемюков М. П. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952 — 1953 гг. // КСИИМК.— 1955.— Вып. 59.— С. 100 — 117; Баран Я. В. Раннеславянский железоплавильный комплекс UK — УЦІ въ на поселении Рашково-І // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981.— С. 12 — 20.
- ²² Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА.— 1960.— Вып. 89.— С. 205, 206, 280.
- ²³ Тельнов Н. П. Изучение славянской культуры в Молдавии в конце 70-х и 80-х годы // Днестровско-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э.— К., 1987.— С. 53 — 67.
- ²⁴ Афганцев Г. Е., Николаенко А. Г. О салтовском типе сырьедутного горна // СА.— 1982.— № 2.— С. 174.
- ²⁵ Методику визначення продуктивності давніх сырьедутних горнів див.: Небошко Д. В., Паньков С. П. О масштабах производства железа на Лютежском центре чёрной металлургии первой четверти I тыс. н. э. // Новые методы археологических исследований.— К., 1983.— С. 193 — 204.
- ²⁶ Афганцев Г. Е., Николаенко А. Г. Металлургичний комплекс у с. Іванкас // Маліцьке городище.— М., 1984.— С. 261 — 270.
- ²⁷ Паньков С. В. Критика походження чорної металургії у Східній Європі...— С. 8 — 12.
- ²⁸ Струмилін С. Г. История чёрной металлургии СССР.— М., 1954.— Т. I.— С. 10 — 12.
- ²⁹ Покійні залишки були знайдені під час роботи Історико-технічної експедиції ІА НАН України у 1990 р. на поселенні Синиця пізньозарубинецького часу (матеріали опрацьовуються).
- ³⁰ Флеров В. С. Маліцький могильник // Маліцьке городище.— М., 1984.— С. 14.
- ³¹ Колган Б. А. Ремесло // Древняя Русь. Город, замок, село / Археология СССР.— М., 1988.— С. 246; Тимощук Б. А. Лемківське древнеруське городище // СА.— 1959.— № 4.— С. 250 — 258; Інєжжєв Р. І. Будівлі «Малого городища» X — XIII ст. в с. Городську // АП УРСР.— Т. XII.— С. 131-154; Молчановский Ф. Н. Обработка металла на Украине в XII — XIII вв. по материалам Райківського городища // ГИДО.— 1934.— № 4.— С. 83 — 93.
- ³² Колган Б. А. Ремесло...— С. 243; Успенская А. В. Металлургическое производство по материалам древнерусских селищ // Тр. ГИМ.— 1959.— Вып. 33.— С. 118.
- ³³ Вознесенская Г. А., Толочко Н. П. Кузнецкое ремесло // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 267 — 269; Більшик Д. Г. Чернівці // Археологік УРСР.— К., 1975.— Т. III.— С. 211; Гончаров В. К. Археологічні дослідження дрізнього Галича у 1951 р. // АП УРСР.— 1955.— Т. V.— С. 22 — 31.
- ³⁴ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. С. 279.
- ³⁵ Ребников М. Н. Русское жилище в XII — XVII вв. // Древнее жилище народов Восточной Европы.— М., 1975.— С. 162.

С. В. Паньков

ДРЕВНЯЯ ЧЕРНАЯ МЕТАЛЛУРГИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ЮГО-ЗАПАДА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ (К КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ)

В настоящее время в развитии древней металлургии железа на территории юга России, Украины и Молдовы выделяются несколько последовательных этапов: а) период освоения способа добычи железа; б) киммерийский; в) скифский; г) племен рубежа и первой половины I тыс. н. э.; д) раннеславянский; е) древнерусский.

Археологические исследования показывают, что освоение способа добычи железа на территории юго-запада Восточной Европы было самостоятельным и независимым от переднеазиатского региона. Оно обеспечивалось опытом получения и обработки цветных металлов и связано с деятельностью племен эпохи средней—поздней бронзы.

Киммерийский этап в истории местной черной металлургии характеризуется не столько изменениями в технике добычи железа, сколько совершенствованием приемов его обработки, что определило преимущества черного металла перед другими материалами в производстве орудий и оружия.

В скифское время, благодаря появлениею стационарного сырьедутного горна с шлаковывпуском был ликвидирован дефицит железа и тем самым преодолен биметаллизм в производстве, характерный для переходного к железному веку периода.

Рубеж и первая половина I тыс. н. э. характеризуется не только дальнейшим развитием техники и технологии сырьедутного способа железодобычи, но и оформлением центров товарного производства металла, рынок потребления которого связывается с европейской провинциально-римской системой. Высокой степени совершенства как в области техники железодобычи, так и в ее организации.

В третьей четверти I тыс. н. э. в развитии металлургии железа наблюдается определенный упадок, который выражался в сокращении общих объемов производства железа и исчезновении крупных центров железодобычи. Этот упадок был преодолен к концу VII — началу IX в., а на заключительном, древнерусском этапе, черная металлургия на территории южно-русских княжеств домонгольского времени достигла

С. В. Паньков

ANCIENT FERROUS METALLURGY IN TERRITORY OF SOUTH-WEST IN EASTERN EUROPE (DEVELOPMENTAL CONCEPTION)

At present several successive stages in development of ancient ferrous metallurgy in the territory of the south of Russia, Ukraine and Moldova are identified; a) mastering of methods of iron production b) Cimmerian c) Scythian d) tribes at the eve of the 1st millennium and first half of the 1st millennium A. D. e) early Slavonic f) old Russian.

Archaeological studies have shown that mastering of iron production methods in the territory of South-Western Europe was independent of the Fore-Asian region. It rested on the experience of production and working of metals and followed from activity of tribes of the mid -- late bronze.

The Cimmerian stage in the history of local ferrous metallurgy is characterized by improvement of methods of iron working, rather than by changes in its production technology. It predetermined advantages of ferrous metal as compared with other materials in production of tools and arms.

In the Scythian period invention of a stationary catalan hearth with slag-tapping helped to remove iron deficit and so to overcome bimetalism in production, which was typical of the period of transition to the iron age.

The border and the 1st half of the 1st millennium A. D. are known not only for the further development of the technology of the catalan method of iron production but also by formation of commercial metal production centres, that metal consumption market being associated with the European provincial-Roman system.

The third quarter of the 1st millennium A. D. is marked by a definite fall in development of iron metallurgy. It was manifested as reduction of total volumes of iron production and disappearance of large-scale centres of iron production. That decay was overcome by the end of the 8th and beginning of the 9th cent, and at the final, old-Russian, stage ferrous metallurgy in the territory of South-Russian principalities of the pre-Mongolian time reached a high degree of perfection both in the field of technology of iron production and in its organization.

Одержано 2.04.91

ДО ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ СВІТОГЛЯДУ НАСЕЛЕННЯ ЗАРУБІНЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Л. С. Скиба

У статті запропоновано спробу реконструкції релігійних уявлень племен зарубинецької культури Середньої Наддніпрянщини за матеріалами могильників.

За останні десятиліття за Середній Наддніпрянщині виявлено значну кількість поселень та могильників, знайдено нові матеріали, які дозволили відкрити ряд проблем, пов'язаних з походженням, датуванням, соціально-економічним розвитком зарубинецької культури¹. В той же час, проблема світогляду носіїв цієї культури майже повністю залишилася поза уважою дослідників через відсутність, на перший погляд, або ж недостатню кількість конкретних матеріалів для висвітлення цього питання. Найчастіше під ними розуміють писемні інформанти, залишки культових споруд, предмети культу, знакомі елементи в орнаментації речей. З метою спроби реконструкції уявлень та вірувань стародавнього населення можна залучити інші матеріали та накані дні. Найкращими з них можуть бути як самі поховальні нам'ята, так і елементи похованого обряду — топографічне розташування могильників, спосіб поховання та спрямованість поховання, супровідний інвентар, розташування решток померлого, залишки поховальних споруд та жертвозна. Іха дають досить підстав для розкриття елементів світогляду та обрядів племен зарубинецької культури. При такому підході необхідно умовою з екстраполяцією в археологію даних суміжних галузей історичної науки, враховуючи всі умовності, притаманні такому методу.

У цій статті ми спираємося на матеріали Пирогівського могильника, зважаючи на його масштабність, поинтну дослідженості (260 поховань), інформаційний залік. При цьому пам'ятаємо, що Пирогівський могильник є контамінуючою елементом середньодніпровської групи зарубинецьких племен.

Вже само існування могильників та їх розташування свідчать про месодріварісті і складну структуру світобачення носіїв зарубинецької культури. Археологія та стигматографія знають численні випадки, коли поховання встановлювалися на території поселення або у житлах². Тут не йдеється про окремі поховання ритуального характеру. Важить сам принцип розміщення могильників на поселеннях чи поза ними, що фіксує два типи релігійних уявлень. Саме обмежування поселення (топографія, планування, спрямованість жителів тощо) у певній колективів мало на меті соціалізацію (приборкання, підпорядкування простору), теж саме спостерігаємо і на могильниках (у даному випадку зарубинецької культури), де топографія, планування, спрямованість могил відповідає тій же меті і фіксує ставлення до могильників як своєрідних «поселення мертвих». До того ж більшість могильників розташовувалася у тих самих топографічних умовах, що й поселення. Вони займали високі, важко доступні місця — мисові відроги високих берегів річок, ярути, обмежені глибокими балками. Нарешті, темні умови на потойбічко — характерна риса міфологічного світогляду племен різни, бо подальший розвиток міфотворчості приводить до виникнення уявлень про потойбічне як відмінну за земні дійни. У цьому контексті поширенім є розташування могильників облизу води, а також спрямованість поховань. Традиційною спрямованістю для Середньої Наддніпрянщини було розташування могильної ями по лінії схід — захід. У той же час є могильники, де поховання мають відхилення в спрямованісті до північної або півдня (могильник поблизу сіл Вишеньки, Лука)³, але на всіх зберігається спрямованість могил перпендикулярно річці. Це переконує в тому,

що образ річки-ріки-води для світогляду племен зарубинецької культури був однією з основних міфологем. Образ води в структурі іndoевропейського світобачення зафікований у величезній кількості писемних джерел і етнографічних даних. Сам походяльний обряд іndoевропейців на різних ступенях їх існування пов'язувався з водою. Світовий фольклор зберіг численні свідчення того, що ріка-вода вважалася межею, що розділяє той і цей світ⁴. Такою ж виступає вода в давньошумерському епосі, зокрема в поемі «В передвічні дні, в безкочечні дні...» (I—25), у давньовавілонському сказанні про Гільгамеша (табл. IX, 65—70; X, 101—109). Міфологема подорожі до країни мертвих як перевіри через (вогнену) ріку (море) щодо слов'янського та європейського епосу розроблена В. Я. Проппом⁵. Не вдаючись до детального розгляду міфологічних сюжетів цієї тематики, газначимо, що такі уявлення зафіковані й археологічно (заячий поховання в човниках в ранньошумерських похованнях та ростовських курганах донецької катакомбної культури)⁶. Цікавим в цьому відношенні є і орнамент похованального посуду зрубної культури, на якому, за свідченням дослідників, нижній світ, потойбіччя, відділений від світу живих водою⁷.

Вода в міфологіях світу виступає в потрійній іпостасі: як первісний хаос чи пракосм; вода, яка очищає (оживляє), вода, яка приносить забуття. До кола уявлень про воду-забуття належить і відома з фольклорних традицій слов'янська Забутий-ріка, куди проводжали душі померлих⁸. Найвиразніше роль води-забуття маніфестована у давньогрецькій міфології в образі Лети і Стіксу, що відокремлює світ живих від царства Аїда. До того ж Стікс — ріка вогненна, що, можливо, пояснює сам спосіб переправлення померлого у потойбічкість — спалення, характерне для зарубинецької культури. Таким чином, нерозривний зв'язок похованального обряду зарубинецької культури з водою, зафікований археологічно, ймовірно, утримував під собою пласт подібних уявлень про світобудову. Орієнтація могил вказувала ту межу, яку мусив подолати померлий. Аргументом цьому можуть бути перекладені кістки померлого розташовані в тій частині могили, яка була ближче до води. На могильниках зарубинецької культури зустрічається й протилежне розміщення кісток. Так на Гиргаському могильнику розташування кісток у протилежній (західній) частині могили зафіковане в 30 похованнях (див. анекс). Одночасно розрімання орієнтації скіфів — захід мосло б слугувати аргументом на користь того, де саме в уявленнях зарубинецького населення знаходився потойбіччяний світ. На перший погляд здається логічним, щоб такий світ містилася за рікою, тобто на сході. Однак рівень позитиву зарубинецьких племен та наїзничайна ускладненість нехояльного ритуалу дозволяє говорити про значно вищий рівень абстрагованості їхнього міфологічного мислення. Очевидно, важлив сам признач, поняття не стільки ріки, скільки вода, якою померлі відрізнялися по загробного світу. Уважа, з якою зарубинецькі племена ставилися до орієнтації могил можна сказати з перекладом оповідань скіфів — захід вад північ — півден, що зустрічається в скіфських похованнях, можливо, мала вплив арійської міфології, за якою потойбічче царство віброзних лежить на півночі¹⁰. Загалом, розташування широтної орієнтації поховань з характерною рисою для народів європейської південної Індії та лінне частково азіатського ареалу. Переважання ж оповідань північ — півден (також і орієнтація могил) — характерне для племен іndo-іранської групи та уро-фінської сім'ї і має свої специфічні причини, засвідчені в «Рігведі», пізньої медичній літературі та «Законах Ману». Мається на увазі поківомлення в них джерелах про девашну, тобто «ших багік», який простириється з угіддяю — «північним шляхом»¹¹. На півночі за горі Меру, якісністю є рай богів Індра у індуїзмі. У тому ж напрямку знаходиться Бурукумса — чудесне море з тайським островом ранішовестійських іранців. Північ — місце розташування Рітейських гір та країни Гімербордів античної літератури, що як перекомілюють доведли Г. М. Бонгад-Левін та Е. А. Грайтоз-

ський, було прямим запозиченням зі скіфських міфологічних уявлень, та існувало тривалий час в традиціях сибірських угро-фінських племен — нащадків пізнічних скіфів¹⁴. Походження міфів про північну обитель богів та померлих героїв дослідники відносять до загальносарайського кореня, звідки всім поширилися по території Північно-Східної та Центральної Азії, Уралу і навіть Оксидинській¹⁵. Йобіжно можна зазначити, що меридіальна співставання деяких поховань скіфів, сарматів, аланів, очевидно, мала на увазі саме такі уявлення і, можливо, вказує на особливі вітанування чи родовітість поховань.

З орієнтацією храмів, святилищ, поховань нерозривно пов'язувалися уявлення про напрямок просторового розташування потойбічного світу. У більшості племен і народів таким місцем був захід. Саме на заході розташоване царство Аменті у стародавніх єгиптян¹⁶. Там же міститься і римський Орхіус та Елізіум¹⁷ і давньогрецький Аїд¹⁸. Блаженні Острови, де перебувають душі героїв у давніх греків, теж розташовані серед західного скеану, так само як і Благородний Острів давніх кельтів¹⁹.

Взаємозв'язок співставання поховань з уявленнями про розташування потойбічного світу звичайно ж не був прямим. У кожному конкретному випадку його треба обумовлювати. Можна погодитися з О. В. Антоновою в тому, що від людей склали перевісності слід чекати більшої конкретизації уявлень про потойбічне, коли суттєвими були «не абстрактні напрямки, а конкретні орієнтири: оточуючі гори, річка тощо, з якими могли бути пов'язані і уявлення про місцезнаходження світу померлих»²⁰. Саме тому не можна лишати поза увагою різницю соціально-економічного розвитку зарубинецьких племен, як і те, що взаємозв'язок співставання поховання з уявленнями про розташування потойбіччя є необхідним і безумовним елементом похованого обряду. Розподіл культур ойкумені за типом уявлень і за способом поховання на широтні та меридіальні дає можливість говорити саме про західне розташування світу померлих у міфологічній системі носіїв зарубинецької культури. Підкріпленням цьому може слугувати той факт, що супровідний інсітар (посуд) у зарубинецьких похованнях розміщувався в західній частині могил. Існує лише могильниках зарубинецької культури єдина кількість поховань із зворотним розташуванням решток померлого та супровідного посуду. У таких похованнях кальциновані кістки знаходилися в західній частині могил, тобто далі від річки, а посуд — у східній. На цьому слід зупинитися детальніше.

При досліджені поховань нам'ято Стародавній і Верхній Надніпрай-янин, Полісся²¹ встановлено, що певна кількість поховань на зарубинецьких могильниках має екзотичну викладку кальцинованих кісток. У переважній більшості вони засвідчує західну орієнтацію померлих (головою на захід). З західного боку розташувався і посуд, але в випадках, коли розміщення решток померлого та посуду зворотнє, орієнтація поховань — головою на схід. Якщо подивитися, що річка-вода була в уявленнях зарубинців межєю і щільною до потойбіччя, то можна говорити про аномальність таких поховань, коли мертві небіжчики лежать у сміті мертвих ускладнюються чи бувають неможливими. Причини аномального характеру поховань можуть бути згруповані у три блоки. Ігорятий — іноземні або чужелінні включення; другий — статева і вікова диференціація, майнова ієархія, соціальний стан; третій — померлі перелюбно або ж інспіраторською смертю, самогубці, «нечисті» небіжчики тощо. Це кільківе винятки супровідного інвентаря та антропологічний аналіз кальцинованих кісток з поганою чакрою тілу дає можливість відхикувати два першім блоки причин, бо: 1) в аномальних похованнях зберіжена широтна співставання й розташування відносно річки; 2) характер супровідного інвентаря (кістки хоробрки та фібули) не вибивається із загального кола поховань; 3) аномальні поховання включають як хіночі, так і чоловічі, як дорослі, так і дитини; 4) підсумі дитини поховання такого типу з фібулами і дорослі без них; 5) приблизно однаковий набір посуду. Отже, лишається третій блок причин, який, на нашу думку, і міг спричинити появу аномальних поховань. Виділити з цього блоку може конкретний ряд нечисе достатніх підstan, тому відзначимо лише, що кістки черепа одного з таких поховань на Ігорівському могильнику мали відбитки зубів тварини. До того ж в окремому з них

поховань не було повного набору посуду (горщик, миска, куколь). Етнографія дає безліч прикладів поховань аномального типу третього блоку причин. Найближчою ж археологічною паралеллю можуть бути поховання черняхівської культури²².

Поховальний обряд племен зарубинецької культури був вираженням того кола анімістичних уявлень, які панували в даному середовищі. Етнографія засвідчує дуже раннє виникнення уявлень про душу, що фіксується і археологічно вже на рівні палеоліту. Тому питання полягає не в тому чи були такі уявлених у зарубинців, а в їхній конкретизації та систематизації. Така постановка проблеми має на увазі ряд питань, без відповіді на які й вирішення неможливе. Це, по-перше, питання про те, що являла собою могила і для кого вона була призначена; по-друге, що таке спалення і як його співвідності з могилою; по-третє, кому призначався супровідний посуд; по-четверте, кому призначалася жертвовна іжа і яким чином вона пов'язана (чи не пов'язана) з посудом; по-п'яте, що означають кістки тварин, яких сплювали і ховали разом (апереміш) з рештками померлого, як вони співвідносяться з жертвовою іжкою; по-шосте, що означали поховання лише решток спалених тварин і, як все це пов'язано з орієнтацією та стилізацією самих могильних хідників.

Вже сам перелік питань свідчить про надзвичайно складну структуру релігійних уявлень племен зарубинецької культури.

Со доколівською похирекою в археологічній літературі тези про те, що могила являла собою дім (домовищу) чи житло померлого, пояснюються конструкцією чи облицюванням самої могили. При цьому не враховується той факт, що уялення дреїнів про потойбічний світ вже на ранніх етапах стояло на змічно вищому рівні від уявлень про елементарне «ожизнені» померлого. Тобто, вважаючи могилу житлом, необхідно з'ясувати, яким уявлялось посмертне існування людини.

Застосування спалення свідчить, що для зарубинців потойбічне існування не було простим зліском з існування земного. При переході до світу мертвих зовнішні, так би мовити, параметри людини не збігалися і значення, отже, не мали. Це зовсім не означає, що образ інгумації ґрунтуеться на ігуруваннях у необхідності збереження таких параметрів. Просто кремація підсилює ідею про змінення цих параметрів при переході до світу мертвих. Це ж підсилюється в нащому винадку і практично повною відсутністю в похованнях змарзьєві органі, речей хатнього ежитку тощо, тобто речей, які не мали викразо вираженого сахільового смісі.

Іншим поширенім в літературі положенням є те, що кремація має забезпечити вивільнення душі з тіла і безперешкодний її відліт до працурів. Відправкою точкою цього є свідчення Ібн-Фадлана про похорони русі, в якому він півзгадає слово одного з учасників ритуалу про перевагу спалення над труновохладенням; ніби спалення забезпечує миттєвий відліт душі у потойбіччя. Але ж чому після спалення кістки очищають і ховають в могилу? Залишається нез'ясованою, хто «живе» в могилі і хто «відлітає з дімом»?

Ці запитання півводять нас до суті анімістичних уявлень зарубинецьких племен. Вони насітують на думку по існування в їхньому середовищі уявлень про неоднорідну структуру людської душі, про існування в людяні кількох душ.

Такі уяслення, широко застосовані стилізацією, практично не беруться до уваги археологами. Так, римляни вважали, що в людині присутні три душі: тільки, душа працурів (ман) і дух. Спілтаки бачили в людині чотири душі: душа, розум, існування, тіло. Ідеї вірити в тройствість душі — душа тілесна, душовна, небесна. Індуси розрізняли містичну і генетичну душі²³, греки — поняття лісіке (хінь людяні) і тімос (сукупність духовних якостей)²⁴. Уявлення про тройствість чи багаточленній склад душі у калеоасіатів, фіно-угріз, бурятів, монголів, евенків детально викладені в праці В. В. Єфіюкова²⁵.

Існування складної структури душі у слов'ян можна вважати доведеним²⁶. Такі уяслення збереглися і в пізніші часи, у тому числі і на Україні. Характерні у цьому відношенні є цикл уявлень українців про Доля. Так стилізації засвідчують уяслення про три долі людянки: 1) природжена доля — душа працурів; 2) Доля-якот і 3) Доля — душа людянки чи Й дайник²⁷.

Найрізноманітніші і найскладніші в кожному конкретному випадку вірування про склад душі у своїй основі зводяться до того, що в людині присутні приймачі двої душі — небесна, пов'язана з пращурами, і тілесна, пов'язана безпосередньо з тілом чи його рештками. На наш погляд, обряд кремації при похованні решток смалення в спеціальному місці на могильнику спирається на вірування в душу небесну та душу тілесну. Одна зілтала з димом до прапорів, інша лишалася в могилі, що ставала її житлом.

Загальномосковські вірування про те, що людина по смерті могла перетворитися на упиря, якщо, наприклад, не дотриматися необхідних обрядів при похованні, а також класифікація упирів в одному ряду з худобою (тобто з начином тваринним)²⁸, находить на думку, що тілесна душа, за уявленнями зарубинців, могла бути, по-перше, до певної міри недоброю, спроможного причинити зло живим.

Саме також (і при цьому тісно пов'язано з кістками померлого) вона виступає, наприклад, у монголів, бурятів та інших народів Сибіру та Центральної Азії²⁹. Можливо, щоб позбавитися помсти тілесних душ, у могилу не завжди клалися всі перепалені кістки. На зарубинецьких могильниках є певна кількість поховань, де відсутні великі кістки кінцівок. А саме їм у деяких народів приписується особлива злоба і мстицтво, яко знайшло своє відображення в богатирських епосах³⁰.

По-друге, тілесну душу треба було задобрювати і навіть годувати. Звичай годування померлих, широко відомий в античному світі, майже разом з приступами в обрядах струсків та римлян, які для годування померлих прожвердлювали створи в недомогильних плитах. Очевидно, що саме такі уявлення про тілесну душу змушували зарубинців класти в могилу так звану жерткову іжу — шматки м'яса великої та дрібної худоби.

Таким чином, сам поховальний обряд зарубинецьких племен (хремація з подальшим похованням кісток) дає підстави для реконструкції уявлень про існування в людині двох душ — небесної і тілесної. Однак майже також підстави для фіксації вірувань, пов'язаних з третьою душою. Якщо небесна душа відлітала з димом, входила до сонму духів покровителів, а друга, тілесна, може лишилася в могилі біля кісток померлого, то логічно припустити, що існувала ще й третя душа, яка уособлювала образ самого померлого (тіни) і яка певний час знаходилася у могилі, після чого виружала на захід до ширстя жартумі³¹. Саме з цією душою пов'язувалася орієнтація і розташування могили, саме з нею, можливо, був пов'язаний і різноманітний за кількістю та якістю супровідний інвентар (посуд). Можна висловити припущення, що ця різноманітність була відображенням особистості померлого, турнажності його до певної вікової чи соціальної групи, тобто пов'язана з третьою душою (тінню)³².

У такому разі душа (тінь) відправляється річкою на захід, а небесна відлітає з димом у небо. Чи нема тут суперечності? Справа в тому, що у дрізіх вертикальна і горизонтальна будова світу ніколи не мислився відрізано. Навпаки, ці дій структури були тісно пов'язані і взаємоповлинні одно на одну.

²⁸ Цікаво у цьому підномінанні є звичай поминати пахійного, зафіксований майже у всіх народах. Йдеєю про З., 9, 40-й день по смерті та роковини. Християнське пояснення цього — у св. Макарію, який сказав про зміну образа покійного на третій, розгідівській день — на дес'ятий, земська смерть — на сороковий рік. (Попович Е. М. Мирохорання древніх слов'ян. — К. 1985. — С. 70). Ібн-Фадлан Факус вважає цесілого дня у русів (Путешествие Ибн-Фадлана из Шолю. — Л. 1989. — С. 78-83). Геродот відзначає сороковий день та роковини у скіфів (Геродот, IV, 72-73). Ми не можемо з достовірністю говорити іншій час проходження у зарубинців їх смертоносності, і сказки нам, поговоривши решткою у могилі, що також спередухута, що спалені рештки складають ту ж систему поховального обряду, що і система «поминання».

²⁹ На жаль, наявнічне слабке вивчення етнологічних решток поховань на зарубинецьких могильниках не дозволяє сказати що визначати можуть певну систему синкрінізації статі, віку погребання і певними набором поховального інвентаря, хоча вірогідно, що це відходить за межі певних можливостей матерії, залежочі на індивідуальну подібненість соціальної ієрархії у стадодавніх колекціях, коли в них юзом співпідпорядковували соціально-вікові групи: немовлята, діти, підлітки (до ІІІ-ІІІ століття), юнаки, дівчата, підлітки пізнього віку, молоді бешіті чоловіки тощо (Іоакімова Н. Славянские отношения и соционормативы культуры. Свято этиологіческим пам'ятником. — М. 1986. — С. 119-121).

Тричленна вертикальна і чотиричленна горизонтальна світобудови, в яких всі елементи тотожні один одному; верх означає північ (як у арійців)³¹, чи захід (як у індоєвропейців, зокрема, слов'ян)³², а низ — відповідно — південь чи схід, така структура, реалізована в уявленнях по світове дерево, характерна для всіх народів ойкумені³³.

У нашому випадку викладене є ще одним аргументом на користь того, що в середовищі зарубинецьких племен існували вірування, пов'язані з третьою душою (тінню) — обидві душі (небесна і душа-тінь) відправляються в єдине потойбіччя, але різними шляхами, що відповідало їхньому різному признанню.

Уявлення про троїсту структуру душі утримували під собою соціальний момент, пов'язаний з соціально-віковим статусом членів колективу. Широко відома у слов'ян система наслідування статусу батьків дітьми виражена у формулі «четвертий дядя в версту со старшим племінником» тобто рівний йому у правах, на думку етнографів, приховує в собі більш архаїчну структуру, коли «рідство було не біологічним за характером, а соціальним, і виражалося воно в термінологічному маркуванні не індивідуумів, а одновікових груп обох статей». «...У переходій період зв'язки між кровними родичами ще регулювалися у відповідності з принципами групових та вікових норм: група «братів» (трос) співвіднесена з групою племінників (троє). Ясно, що кожна група складається з двоюрідних братів, тобто, що фізіологічне рідство ще не враховується. Таким чином, у кожному «коліні» буде по троє братів, а четвертий (а, отже і п'ятий) брат виявляється поза якимось правом, але в позиції рівного з першим з наступного коліна у випадку, наприклад, якщо цей перший помре раніше певного строку»³⁴. Така потрійна структура наслідування соціального статусу — типова для періоду розкладу патріархальних сімей і переходу «від общинної власності великих сімей до приватної індивідуальної власності малої сім'ї»³⁵. Виходячи з планування поселень зарубинецької культури, ці племена перебували саме на тому рівні соціального розвитку, коли йшло руйнування великих патріархальних сімей при подальшій диференціації общини³⁶. Загальновідомо, що система соціальних відносин у стародавніх колективах відбивалася безпосередньо і на уявленнях про потойбіччя. Тому потрійна система наслідування соціального статусу в зарубинецьких племенах спонукала до появи вірувань про троїстий характер людської душі.

Остеологічний аналіз кісток з 108 поховань Пирогівського могильника свідчить, що в 30 могилах разом з кістками людей розміщені і кістки кремованих тварин. Поховання такого типу відомі за матеріалами могильників інших культур (зокрема, номерської та пшеворської)³⁷. Випадковість потрапляння перепалених кісток тварин у поховання неможлива, оскільки чітко відлягаються поковання: людей, людей і тварин, тварин. Цікавим у цьому плані є зафіксований на кількох зарубинецьких могильниках (Пирогів, Лука, Старжич) звичай класти в могилу перепалені кістки ведмедя (фаланги кінцівок). Зазначимо, що так званий хульт ведмедя характерний для переважної більшості племен і народів євразійського континенту. Хронологічно він досягав містєрської епохи і виявлений в археології та етнографії багатьох народів³⁸. Ведмідь пов'язувався не тільки з ідеєю родючості, але й з воюєм та потойбіччям. Особливо ж вживався його череп та лапа, що слугували своєрідними медіумами його магічної сили. Ми не можемо реконструювати звичай чи вірування цього циклу, які панували в середовищі кочів'я зарубинецької культури з причин його надзвичайно широкого діапазону, а також через те, що маємо мінімальну базу для таких реконструкцій. Однак, у питанні про культ ведмедя слід окремо акцентувати увагу на анімістичному аспекті: поширення ведмедя у древніх суспільствах вірою в душу цієї тварини³⁹. За уявленнями стародавнього населення душою були наоченні не всі тварини. Наприклад, якuti віажали, що, крім людей, душу мали ще домашні тварини, однак всіх відсутні у риб, плаусунів та комах⁴⁰. У різних народах перелік обділених душою тварин варіювався, однак незмінною лишалася віра в те, що душу має ведмідь. Причиною такої стабільності, можливо, була уявлення про скожість ведмедя з людиною, зафіксовані у всіх народах

«недмежого циклу». Отже, наявність таких уявлень у середовищі зарубинецьких племен — очевидна. Що стосується інших тварин, які в уявленнях зарубинців теж були наділені душою, то, ймовірно, скоди треба включити всіх тварин, яких спалювали разом з померлим, чиї рештки потім розміщували в могилах разом з людськими. Для Пирогівського могильника такими тваринами були бик-корова, коза, вівця, свиня, дрібні тварини, птахи*. Розміщення кальцинованих кісток тварин у могилі пов'язане з їх «обслуговуванням» душі-тіні, яка відіправлялася водою у потойбіччя. Тварини повинні були допомагати їй дістатися потойбічного світу, що переконливо проілюстрував В. Я. Пропп⁴¹. Зі зміною форм виробництва, роль тварин при перенесенні змінювалася так само як і види тварин, однак суть самих уявлень такого типу лишалася сталовою. Цікаво у цьому плані є думка польської дослідниці Т. Венгжинович, яка розглядає розміщення тваринних кісток разом з людськими, як обряд заміщення парного людського поховання⁴², що, однак, не сумується із нашим поглядом.

З анімістичними уявленнями про тварин у середовищі зарубинецьких племен пов'язані, на наш погляд, і поховання кальцинованих кісток лише тварин (людські відсутні), виявлені в 33 похованнях Пирогівського могильника⁴³. Видова належність тварин тут така сама, як і в попередніх похованнях. Для зарубинецької культури поховання з кальцинованими кістками лише тварин виділені тільки для Пирогівського могильника. Це, можливо, пояснюється недостатньою виличністю остеологічних матеріалів інших могильників, оскільки поховання з рештками лише тварин відомі в інших культурах, хронологічно близьких до зарубинецької⁴⁴. Логічно припустити дві можливі інтерпретації тваринних поховань: ритуальні, пов'язані з тотемними пращурами, чи один із видів кенотафів. Звичай поховання тотемного пращура, як відомо, широко практикувався древніми колективами. Однак у нашому випадку ми масно справу не з ним і це зрозуміло з самого складу решток поховань тварин. Означені поховання вміщували кістки різних тварин, у деяких випадках кількох тварин одночасно, що не можливо при похованні тотемного пращура. Також картина спостерігається і на черкахівських могильниках⁴⁵. Лишається припущення про кенотафний характер таких поховань. Однак на могильниках зарубинецької культури відомі «справжні» кенотафи, що зовсім не містять переплічених кісток чи наявності, настімість, супровідного інвентаря. Це меморіальні (символічні) могили, відштовхні для людей, тіло якої з етиках причин неможливо підати покованню. Причини таких поковань, з нашої точки зору, можуть бути двох порядків: людина загинула на чужині і про це стало ядомо родичам, або людина загинула таким чином, що тіло її неможливо поковать. Причини першого порядку підводять нас до думки, що якесь частина зарубинецьких племен брала участь у військових сутичках чи походах у віддалений місцевості. Це в принципі супорядочить, як характерові самій зарубинецької культури, так і рівно озбрєсності зарубинецьких племен. Стосовно причин другого порядку, то людей, які загинули від смертоносної відчуття «нечистими» і ховали за певним обрядом, про що йшлося вище. Все зазначене підводить до висновку, що кенотафи в дійсності не були меморіальними похованнями. Прояснити питання про те, чим зокрема були насправді, до певної міри можуть обряди заміщення, добре зафіксовані у народів середньоазіатського регіону. Для того, щоб попередити смерть дітей чи дорослих, яким це загрожувало, таджики та узбеки, приміром, забивали і варили спеціально зигнуваною барана, м'ясо роздавали старим та мулям, а кіткі «збиралі в мішок, який називався сазином, і заколували під деревом кімнаті підручник чи на старому кладовищі... При спусканні мішку з кістками в іму чоловік повинен був сказати: «Нехай це буде останнім похованням моєї дитини»⁴⁶. Ми далекі від того, щоб проводити будь-які паралелі між зарубинецькими похованнями з вищезгаданим звичаєм, однак сам принцип заміщення небіжчиків не може бути відкинутий, до того ж, розміри

* Визначення О. Журазльова, якому автор дуже відчуває.

** Остеологічний аналіз кальцинованих кісток проводився старшим судмедекспертом, кандидатом медичних наук О. В. Филипчуком, якому автор висловлює глибоку вдячність.

могильних ям перегажної більшості «кенотафних» поховань, наприклад черніхівської культури, дозволяє дослідникам інтерпретувати ці поховання саме як дитячі⁴⁶. На зарубинецьких могильниках цього простежити, на жаль, не можна, бо розміри могильних ям як дорослих, так і дитячих практично не відрізняються.

Таким чином, цілком можливо, що і зарубинецькі поховання, які не містять кісток взагалі, і ті, що містять виключно кістки тварин належать до одного ряду ритуальних поховань, які мали на меті замістити поховання тяжко хворих чи дітей (при значній дитячій смертності), яким це загрожувало. Тому і виконані зони за всіма правилами поховального обряду. Цікавими паралелями в цьому плані можуть бути могильники київської культури у трактуванні М. Б. Шукіна⁴⁷. За всієї умовності його підходу мусимо зважати на безперечну наявність «поминальних» поховань у київській культурі, де виявлені лише кістки тварин.

Розглядаючи ідеологічні уялення племен зарубинецької культури, ми не можемо приступити поза пластом міфологем, виражених в орнаментації та формах посуду, побутових речах, прикрасах. Однак складність цієї проблеми полягає в тому, що в даному випадку ми маємо справу не зі знаками, включеннями в систему, де їх повторення та алгоритм могли б дати ключ до їхнього адекватного тлумачення, а з поодинокими знаками-символами, вирваними, з контексту ідеології як знакової системи. Діалектика знаків подібного типу така, що при мінімальних, схематичних, спрощених параметрах, вони є результатом надзвичайної ускладненості, абстрагованості психічних чинників. Тобто, чим простіше знак, тим складніші і абстрагованіші причини, які його породили. Ми маємо справу зі знаками полісемантичними, будь-яке витлумачення яких буде страждані однобокістю і неадекватністю.

Поховальний обряд, зафікований у матеріальних рештках, є найважливішим джерелом для висвітлення життєдіяльності людського колективу. Міфологема «души» та «потойбічного», як спроба пояснення (а, отже, й усунення) вайкардинальнішої суперечності людського буття, є однією з основних апорій будь-якого позаістичного світогляду. У ній сфокусовані і тип взаємодії людського колективу з оточуючим світом, і соціальна та майнова його ієархія, структура світобачення й мислення, зрештою — рівень цивілізації. Звичайно, що аналіз поховального обряду зарубинецької культури не дає можливості повного відтворення їхнього світобачення (якщо такі реконструкції можуть мати місце взагалі). Можна з певністю говорити лише про окремі елементи такого світобачення.

Примітки

¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972; Начкова С. Н. Усподицство скіфо-сарматських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974; Кухаренко Ю. В. Зарубинецька культура // САН. — 1964. — Вып. Д1 — 19; Максимов Е. В. Зарубинецька культура на території УССР. — К., 1952.

² Погребова М. И. Иран и Закавказье в раннем железном веке. — М., 1977. — С. 15; Антонова Е. В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. — М., 1990. — С. 104.

³ Начкова С. Н. Могильник Вишненки и его место среди памятников зарубинецкой культуры // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 166; щодо могильника поблизу с. Лука, то автор посилається на усне повідомлення дослідника цієї пам'ятки О. Е. Серова.

⁴ Героический эпос народов СССР. — М., 1975. — Т. 1. — С. 123, 170, 174, 226, 221, 333, 338, 331, 477, 480, 487; Т. II. — С. 177, 260, 253; Путілов В. Н. Миф — обряд — песня новой Эпохи. — М., 1980. — С. 278, 282, 296.

⁵ Прогін В. Я. Исторические корни волинской сказки. — Л., 1986. — С. 202—215.

⁶ Братченко С. Н. Нижнее Водене в эпоху средней бронзы. — К., 1976. — Рис. 72, 10.

⁷ Опірощенко Я. В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 15.

⁸ Еремин В. И. Историко-этнографические истоки мотива «вода — горе» // Фольклор и этнография. — Л., 1984. — С. 198.

- ⁹ Попович М. В. Мировоззрение древних славян.— К., 1985.— С. 57, 58. Зазначимо, що християнство вважає західний бік місцем перебування диявола, а розташування могил за християнською традицією відбувається по лінії схід — захід — головою на захід.
- ¹⁰ Тайлор Э. Б. Первобытная культура.— М., 1989.— С. 493.
- ¹¹ Скорий С. А. Курган Переп'ятиха.— К., 1990.— С. 27.
- ¹² Бонграff-Левин Г. М., Гранатовский Э. А. От Скифии до Индии.— М., 1983.— С. 11.
- ¹³ Там же.— С. 12.
- ¹⁴ Там же.— С. 67—74.
- ¹⁵ Детальніше щодо цієї проблеми див.: Там же.
- ¹⁶ Тайлор Э. Б. Указ. соч.— С. 288.
- ¹⁷ Словарик античної міфології.— К., 1989.— С. 97.
- ¹⁸ Одиссея, XI, 10—20.
- ¹⁹ Тайлор Э. Б. Указ. соч.— С. 287.
- ²⁰ Антонова Е. А. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока.— М., 1990.— С. 111.
- ²¹ Кухаренко Ю.В. Чаплинский могильник // МИА.— 1985.— № 70.— С. 156; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи II // АСГЭ.— 1972.— Вып. 14.— С. 59.
- ²² Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры.— М., 1985.— С. 84, 85.
- ²³ Тайлор Э. Б. Первобытная культура.— М., 1989.— С. 216, 217.
- ²⁴ Челышев А. Н. Эгейская предфилософия.— М., 1970.— С. 83.
- ²⁵ Евсюков В.В. Мифология китайского неолита.— Новосибирск, 1988.— С. 86, 87.
- ²⁶ Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаичных ритуалов.— М., 1978.— С. 19; Попович М. М. Указ. соч.— С. 68—74.
- ²⁷ Булашов Г. Украинский народ в своих легендах, религиозных воззрениях и верованиях.— К., 1909.— С. 223.
- ²⁸ Попович М. В. Мировоззрение древних славян.— К., 1985.— С. 68.
- ²⁹ Евсюков В. В. Мифология китайского неолита.— Новосибирск, 1988.— С. 86.
- ³⁰ Олонхо // Героический эпос народов СССР.— М., 1975.— Т. 1.— С. 385, 393, 397.
- ³¹ Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры.— М., 1983.— С. 28.
- ³² Попович М. В. Мировоззрение древних славян.— К., 1985.— С. 55—57.
- ³³ Топоров В. Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) // Очерки истории естественнонаучных знаний в древности.— М., 1982.— С. 26—28.
- ³⁴ Альбадиль М. Ф., Мисюгин В. М. Этноисторическая основа сюжета о трех братьях (по материалам древнеиндийского эпоса) // Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов.— Л., 1984.— С. 104, 105.
- ³⁵ Мелетинский Е. М. Герой волшебной сказки.— М., 1985.— С. 159, 160.
- ³⁶ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 36, 37; Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины.— К., 1990.
- ³⁷ Wegrzynowicz T. Szczałki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach clatopalenia zwierząt.— Warszawa, 1982.— S. 59—75; 93—99.
- ³⁸ Семенов Ю. И. Как возникло человечество.— М., 1966.— С. 414—420; Столляр А. Д. О генезисе изобразительной деятельности и ее роли в становлении сознания // Ранние формы искусства.— М., 1972.— С. 42—44; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 98—108.
- ³⁹ Алексеев Н. А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири.— М., 1980.— С. 125.
- ⁴⁰ Алексеев Н. А. Указ. соч.— С. 130.
- ⁴¹ Пронин В. Я. Исторические корни волшебной сказки.— Л., 1986.— С. 202—215.
- ⁴² Wegrzynowicz T. Op. cit.— S. 312.
- ⁴³ Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой области // Могильники черняховской культуры.— М., 1988.— С. 89; Wegrzynowicz T. Op. cit.; Sirbu V. Credințe și credințe folclorice religioase și magice în lumea geto-dacilor.— 1993.— 253 с.
- ⁴⁴ Никитина Г. Ф. Указ. соч.— С. 27—57.
- ⁴⁵ Антонова Е. В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока.— М., 1990.— С. 104, 105.

⁴⁶ Сыманович Э. А. Придунайский могильник Фурмановка // Могильники черняховской культуры.— М., 1988.— С. 143, 154.

⁴⁷ Иукин М. В. Раскопки у хутора Кулига в верховьях Псла // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.— Курск, 1990.— С. 118—120.

Л. Е. Скиба

К ПРОБЛЕМЕ РЕКОНСТРУКЦИИ МИРОВОЗЗРЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

В статье впервые делается попытка реконструкции основных элементов мировоззрения племен зарубинецкой культуры на основании исследования погребальных комплексов. Прослежено взаимосвязь ориентации и расположения погребений и могильников с представлениями о загробном существовании, а также соотношение обряда сожжения с захоронением кальцинированных костей в могиле, наделением их ритуальной пищей и инвентарем как отражение верований в трехчленную структуру души. Предпринята попытка интерпретации погребений «кенотафных», «аномальных», с кальцинированными костями человека и животного, только животного. Рассмотрены возможности семантического анализа орнаментации сосудов и фибул.

L. E. Skiba

RECONSTRUCTION OF IDEOLOGY OF THE ZARUBINETS CULTURE CARRIERS FROM THE MID-DNIEPER AREA

It is the first attempt to reconstruct main elements of ideology of tribes, carriers of the Zarubinets culture, proceeding from the study of burial assemblages. It is found that there is an interrelation between orientation and arrangement of burials and sepulchres on the one hand, and imagination of the next world, on the other hand. It is also observed that the rite of cremation with burial of calcinated bones in a grave supplied with the ritual parting food and stock reflected the belief into a three-member structure of a soul. An attempt is made to interpret «Kenocephalous», «anomalous» burial places, as well as burial places with calcinated human and animal bones and with only animal bones. Potentialities of the semantic analysis of ornamentation of vessels and fibules are discussed.

Одержано 12.11.91

ЕТНОГЕНЕЗ СЛОВ'ЯН У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНИ ШІ—І ТИС. ДО Н. Е.

Є. В. Максимов

У статті висвітлюються генетичні зв'язки між численними археологічними культурами північної частини України доби бронзи та раннього заліза, які в III—I тис. до н. е. являли історичні ланки складного і тривалого процесу становлення та розвитку слов'янського етносу на найдавнішому етапі його існування.

Слов'яни вперше згадані під своїм ім'ям у творах візантійських істориків VI ст. н. е.— Йордана та Прокопія Кесарійського. Давніша ж історія слов'ян не висвітлена писемними джерелами, тому вона викликає багато питань і є предметом численних дискусій. Саме тому історіографія слов'янської проблем-

© Є. В. МАКСИМОВ, 1994

ми — це численні, часто протилежні за змістом гіпотези, узагальнення яких призводить до двох концепцій — міграційної та автохтонної.

Згідно першої, давня історія слов'ян виступає у вигляді численних переселень та різних за характером контактів із навколошніми народами. Самі ж слов'яни були своєрідним стнічним конгломератом, а їх культура — сукупністю впливів та запозичень.

Автохтонна ж концепція розглядає слов'ян як монолітну спільність, споконвічно пов'язану зі своєю територією, іманентну в культурному розвитку та духовному житті.

З наукових позицій сьогодення ці дві концепції не можуть вважатися переконливо обґрунтованими. Фактичні дані, в тому числі — і археологічні, свідчать, що давні слов'яни пройшли кілька тривалих етапів розвитку свого етносу, мови та культури. Початковий етап цього формування пов'язаний з їх прарабатьківщиною, межі та розміри якої не були сталими — зі своєї прарабатьківщини слов'яни переселялися в сусідні регіони, а на їхню територію приходили інші племена. Такі пересування залишили сліди в давніх слов'янських та сусідніх археологічних культурах, вони виступають і в мозних джерелах.

Тут особливо важливими є пам'ятки хетської мови III—II тис. до н. е.— найдальнішої з усіх іndoєвропейських писемних мов. У цих пам'ятках, датованих початком II тис. до н. е. були виявлені лексичні матеріали, близькі до архаїчних слов'янських. Вони, на думку В. Е. Іванова, дають підставу відносити реальне існування слов'янської мови ще до III—II тис. до н. е.¹

Відомо, що прарабатьківщина хетів вважається Південно-Східною Європою², тому, очевидно, і прарабатьківщину слов'ян треба шукати саме на цій або близькій території, де панівне становище в IV—III тис. до н. е. займала широко відома трипільська культура. На території лісостепової України ця культура представлена численними (іх відомо близько 1000) поселеннями, розташованими від Прута до Дніпра та від Нижнього Подністров'я до Волині. За 100 років вивчення Трипілля було встановлено, що в часи розквіту цієї культури існували великі селища, справжні протоміста з сотнями і тисячами будинків — наприклад, селище біля с. Майданецького Черкаської обл. нараховувало понад 10 тис. житлових споруд, частина з яких мала два і навіть три поверхні. У трипільців значного розвитку набуло гончарське ремесло, мистецтво поліхромного розпису посудин та виготовлення антропоморфних глиняних статуеток³.

Від трипільської культури, як відомо, не залишилося мозних пам'яток, тому висловлювання з приводу етнічної приналежності трипільців мають гіпотетичний характер. До їх числа належить переконання В. В. Хасійки про протослов'янську їх суть або твердження Е. Р. Штерка про приналежність цієї культури фракійцям⁴. У процесі археологічного вивчення трипільської культури було зстановлено, що вона виникла на основі попередніх неолітических культур Балкано-Дунайського регіону, звідки і поширилася на територію України. Протягом всього майже двохтисячолітнього періоду свого існування інтереси трипільського суспільства були спрямовані на північ, про що свідчать їх стілі звязків зі Східним Середземномор'ям та Малою Азією⁵. Ця обставина, разом з тим фактом, що Балкани багатьма дослідниками не вважаються областю, яка могла входити до складу слов'янської прарабатьківщини, не дають підстав відносити трипільців до праслов'янського суспільства.

Цю тезу підтверджують трипільські антропологічні матеріали. На жаль, їхні є нечисленними і походять з кількох пізніх могильників та випадкових роз划算льних погань з території селищ⁶. Встановлено, що їхні знайдені тут черепи належать до середземноморського типу. Важливим доказуванням до цих антропологічних давніх з численні культові антропоморфні статуетки, виконані в манері устилізованого реалізму. Зображені тут люди мають видовжене обличчя, округле ліоборідце та дуже виступаючий горбкуватий ніс. Саме ці риси є характерними для тих званого вірменоїдного антропологічного типу⁷, позиленого колись у Східному Середземномор'ї, до якого відносять мікенців, челястів, хетів, а також населення близьких до трипільської культури Подністров'я та Балкан.

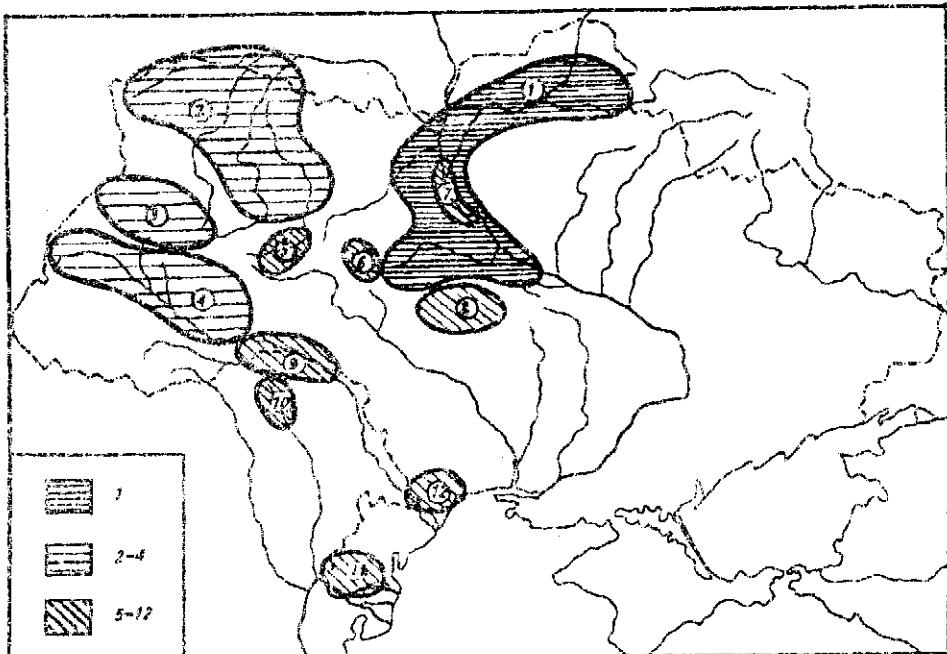

Рис. 1. Археологічні культури України доби пізнього енеоліту — ранньої бронзи в світлі проблеми слов'янського етногенезу.

1 — середньодніпровська культура, 2—4 — інші культури шнурової кераміки, 5—12 — райони поширення нам'яток трипільського типу.

Отже, початки слов'янського етносу синхронні трипільській культурі, проте слід не в ній самій, а на територіях, розташованих північніше трипільської зони, якими були області поширення культури шнурової кераміки.

У результаті тривалих та масштабних археологічних досліджень було встановлено, що наприкінці енеоліту, на зламі III і II тис. до н. е. на просторах Східної та Центральної Європи проходило становлення та розселення численних споріднених племен культури шнурової кераміки — так вона була названа за характерним орнаментом посуду — або ж як її ще називали, культури бойових сокир. На території України було виділено чотири регіони цієї культури: середньодніпровський, прикарпатський, городоцько-здовбицький та стрижівський — останні два локалізовані на Волині. Ці культури становили лише частину значної за масштабами поширення етнокультурної спільнотості, яка займала територію від Волги до Рейну та від Південної Скандинавії до Альп і Карпат.

На думку мовознавців, згадана територія відповідає району розселення індоєвропейських племен — предків германців, балтів та слов'ян. Час існування цих культур шнурової кераміки припадає на ХХVI—ХV ст. до н. е., тобто вони існували одночасно з хетами, з хетською мовою, в якій, про що говорилося вище, вдалося виявити ізоглоси, близькі до архаїчних слов'янських. Отже, початок історії слов'ян слід пов'язувати з місцевими культурами шнурової кераміки, насамперед — з середньодніпровською.

Нам'ятки цієї культури вільною масою вкривають правобережжя Дніпра від Тясминна на півдні до Ірпеня на півночі, в меншій кількості відомі вони і на Лівобережжі — за Десні та Сейм.⁸ За межами України зона цієї культури охоплює Білоруське Поділля та смоленську течію Дніпра, а також Брянське Полісся.

Культуру представляють невеликі (1—3,5 га) селища, кургани могильники, які датуються в межах ХХVI—ХV ст. до н. е., а також окремі скарби кам'яних та металевих речей. Селища (іх відомо понад 200) розташовані поблизу води — на ділянках річкових заплав та на мисах на дніпровських терас.

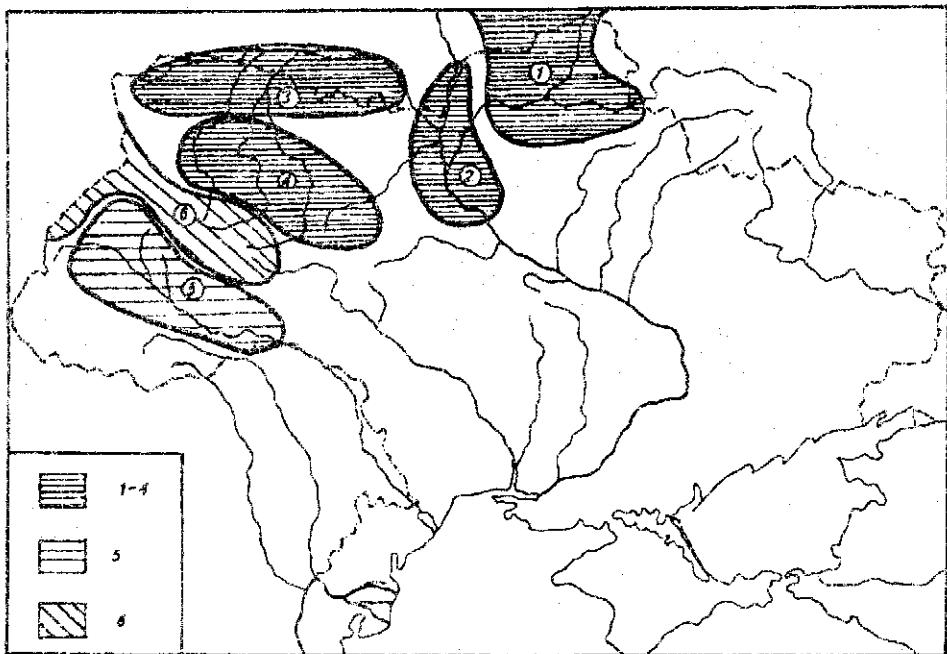

Рис. 2. Археологічні культури північної частини України за доби середнього бронзового віку.
 1 — сосницька, 2—4 — скі honotynets'ka, 3 — комарівська, 6 — лужицька.

Невеликі наземні житла стовпової конструкції мали прямокутну (квадратну) форму, розміри 4—5 × 5—6 м, глиняні стіни та відкрите вогнище — для обігріву та приготування їжі.

Відомо близько 100 невеликих курганических могильників до 25 насипів в кожному, з висотою курганів до 1,5 м, та до 40 грунтових могильників, деякі з них нараховують до 100 поховань. Померлих ховали за обрядом тілопокладення на спині чи на боку або ж відбувалося тілоспалення на стороні.

У житлах та похованнях знайдено глиняний посуд, вироби з міді й бронзи, кам'яні та крем'яні знаряддя праці, зброя, прикраси з кістки, бронзи та бурштину.

Середньодніпровський посуд — це, передусім, великі товстостінні ліпні горщики з сплюхлим тулубом, високими відгинутими вінцями, округлим або ж пласким дном. Верхня половина горщиків вкрита геометричним орнаментом у вигляді трикутників, ямок, ліній, зроблених відбитками гальчики, обмотаної шкуром, чи зубчастим штампом. Крім горщиків було знайдено також кубки та амфори.

Нечисленні бронзові та мідні предмети вважаються імпортними, як ножі, шила, сокири, кільця, діадеми, гривни, браслети, пронизки. Багато представлених місцеві крем'яні вироби — ножі, скребки, наконечники стріл та списів, клиноподібні та поліровані і з просвердленим отвором сокири, мотики, зернотерки, грузила. Іноді трапляються предмети з кістки, бурштину та фаянсу — пінгвінки, намиста, підвіски.

Носії середньодніпровської культури розводили велику та дрібну рогату худобу, коней, свиней, займалися заплавним та підсічним хліборобством — сіяли пшеницю, ячмінь, просо, полювали на оленів, кабанів, бобрів, вовків, ловили рибу. Досить розвинутими були домашні ремесла — бронзоливарне, гончарське, ткацьке, обробка шкіри та дерева. Існував торговельний обмін з південними степовими племенами катакомбної культури, з населенням Прикарпаття та Прибалтики.

Формування середньодніпровської культури завершилося до XVIII ст. до н. е. шляхом поступової асиміляції різноетнічного населення попередньої історичної доби місцевими енеолітичними племенами. Є підстави твердити,

що в цьому інтеграційному процесі певну участь брали і лівобережні племена пізнього етапу трипільської культури так званого софійського типу.

Наступний етап нашої історії представлений тшинецькою культурою⁹. Вона була поширеня на десять великих територій, її пам'ятки відомі з середній смузі України та Польщі — від Десни до Вісли, поділяючись на кілька локальних областей — власне тшинецьку культуру Повіслення, східношинецьку, поширену на Середньому Подніпров'ї та Волині, сосницьку культуру Подесення та комарівську культуру Подністров'я. Незважаючи на певні, цілком зрозумілі, відмінності, всі ці утворення належать до одної великій культурної спільноти, окрім частини якої були близькими за етнічним складом, виступаючи як незалежна основа ряду наступних культур з рисами, притаманними саме слов'янському етносу.

На Україні зараз відомо близько 200 поселень східношинецької культури. Всі вони виявлені на дюнах заплав або безпосередньо на річкових берегах. У селищах було небагато, до 15—20 жителів, розташованих двома (кількома) рядами. Це були неглибокі (1—1,5 м), але досить великі (10—12×5—6 м) землянки стоячової конструкції з дерев'яними або каркасними стінами та господарськими спорудами, розташованими поблизу.

Покопальні пам'ятки за обрядом були різноманітними, це — кургани з тілоспаленнями або тілопокладеннями, а також грунтovі (безкурганні) поховання. Невисокі (до 1 м) кургани споруджувалися на вододілах, померлих ховали скороченими на боку, на рівні горизонту або в неглибоких ямах, в насипах трапляються сліди тризни. Небіжчики супроводжувалися кількома посудинами та кам'яними виробами, інколи — бронзовими прикрасами, простежуються деякі відмінності між жіночими та чоловічими, заможними та бідними похованнями. На Середньому Подніпров'ї відомі тілоспалення, кремація здійснювалася на стороні, урні з перепаленими кістками ставилися в неглибокі ями, проте кістки іноді заривалися в заглиблення на дні могили, тут же містилися ритуальні посудини або їх уламки.

Характерним є посуд східношинецької культури, в глині якого є дімішка товченого граміту, а поверхня покрита ангобом — тонким шаром світлої глини.

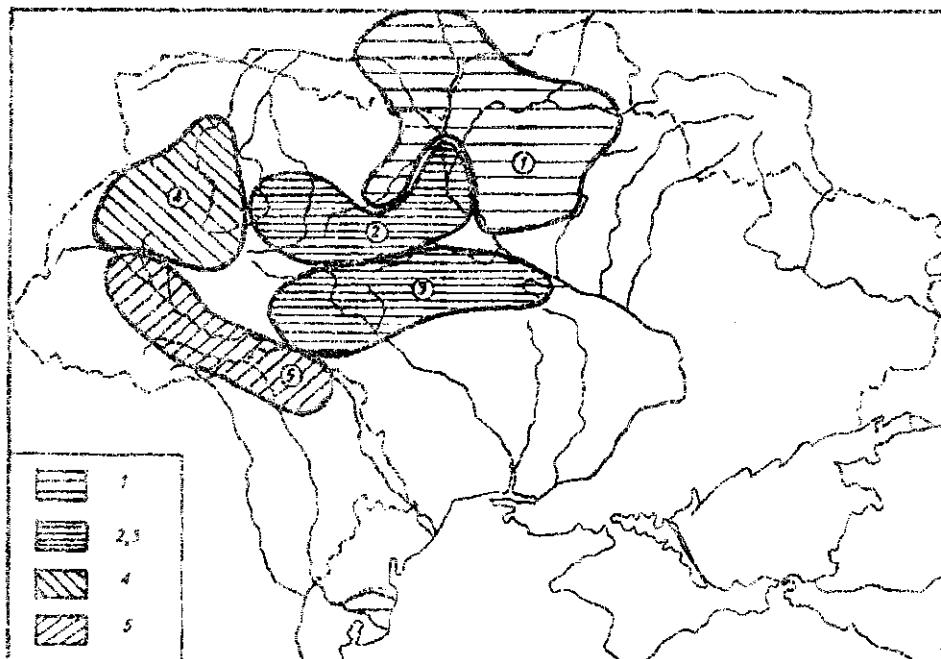

Рис. 3. Археологічні культури північної частини України за доби пізньої бронзи та початку раннього залізного віку.

1 — лебединські, 2, 3 — Благорудівська та Благорудівсько-Чорноліська, 4 — висоцька, 5 — культури фракійського типу (ІІІ та ІІ).

Вінця потовщені, у верхній частині — орнамент з прокресленіх ліній у вигляді геометричних фігур. Найчисленнішими є горщики тюльпаноподібної форми з маленьким дном та відігнутими вінцями, потім йдуть маски напівсферичної та конічної форм, келихи та чаші, друшляки, конічні покришки, глиняні ложки, рогаті прясла.

З кременю виготовлялися серпи, наконечники стріл та списів, плоскі клиноподібні сокири. З бронзовик виробів, як імпортних так і місцевого виготовлення, відомі шила, ножі, серпи, кинджали, з прикрас — шпильки, браслети, кільця, фібули, пронизки, бляшки.

Відмінні риси сосницької культури виявляються у кераміці, це — наявність гострореберних посудин, відсутність мисок, поширення орнаменту на всю поверхню горщиків. Характерними є також наявність кварцитових виробів та вищий рівень металургії бронзи.

Походження східношинецької та сосницької культур від раніших місцевих культур шнурової кераміки, в першу чергу — середньодніпровської, є незаперечним фактом. На це вказує збіг їхніх територій, особливо чітко зафіксований для Лівобережжя, де сосницька культура займає ті ж райони, що й середньодніпровська; посуд цих культур має прототипи в керамічному комплексі попереднього історичного етапу, багато спільних рис є і в домобудівництві та похованальному обряді, збігаються типи господарської діяльності, заснованої на приселищному скотарстві та підсічному землеробстві.

Наступну ланку в історичному розвитку праслов'янських культур становить лебединська культура, пошиrena на Правобережжі між Прип'яттю й Россю та на Лівобережжі від Десни та Сейму і до Сули¹⁰. На Волині в басейні Горині нам'ятахи подібного типу мають певні відмінності, проте вони становлять єдину з лебединськими етнокультурну область.

Лебединські селища розташовані на дюнах заплави або низьких ділянках берегових терас. На селищі Козинці (Переяслав-Хмельницький р-н) виявлено уламки посуду, вироби з каменю, кременю (зернотерки, розтиральніни, серпи, скребки, наконечники стріл) та бронзи (сокири, наконечники списів, шила, шпильки, підвіски).

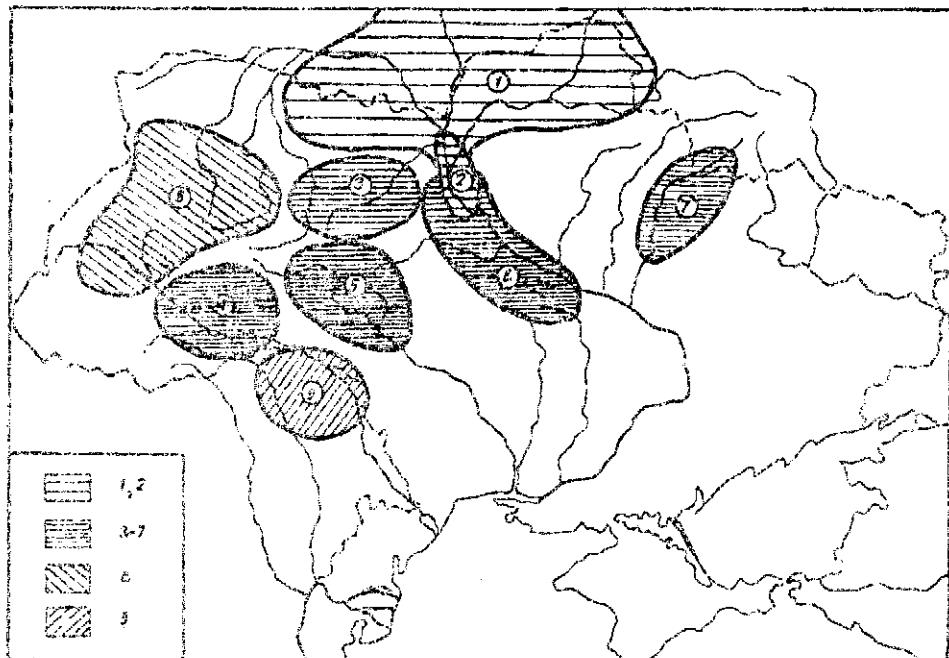

Рис. 4. Археологічна культури раннього залізного віку.

1—2 — молдавська та нідзіцька, 3—7 — лесепольські культури скіфського часу, 8 — малиханська та близькі до неї культури, 9 — фракийські культури (Шолданові, Сахарна-Солончені та ін.).

Могильники з тілоспаленням на стороні розташовані завжди поблизу поселень. Залишки кремації вміщували в урні або невеликі ямки на дні могил, тут же були фрагменти кераміки, розбитої під час тризни, бронзові прикраси, крем'яні скребки та наконечники стріл, глиняні ложки та прясла. Лебедівська кераміка має добрий випал, в глині є домішка товченого граніту. Поверхня інаколи вкривалася ангобом. Асортимент кераміки складають: високі тюльпаноподібні горщики з відігнутими вінцями, великі горщики яйцеподібної форми з маленьким дніцем та широко відігнутими вінцями, банкноподібні горщики з широким дном, маленькі горщики зі звуженою шийкою. Трапляються також друшляки та миски конічної форми. Орнамент на посуді досить однотипний, це — інаколи під вінцями, візерунки з гребінчастого штампу або прокреслених ліній, наліпний валик. Характерними є великі лінзоподібні та конічні присла, глиняні ложки та бронзоливарні тигельки. Нечисленними є бронзові вироби, це — дві сокири-кельти, два уламки ножів, шила, два наконечники списів. Знайдено також бронзові прикраси — дьосяпіральні підсічки, шпильки з кільцеподібною та петельчастою голівкою, а також залізний трикутний плаский наконечник стріли.

Хронологія лебедівської культури визначена саме на підставі бронзових виробів, які мають певні аналогії в раніших і пізніших культурах цієї території, а також у сусідніх ареалах. Йдеться про шпильки з кільцеподібними голізками, дъосяпіральні підвіски, бритви так званого італійського типу, наконечники списів з прорізами лезами та ін. Всі вони вказують на існування лебедівських пам'яток у межах XI—IX ст. до н. е.

Лебедівська культура виникла на місцевій сосницькій основі, на що вказує збіг їхніх територій, топографії розміщення поселень, поховального обряду тілоспалення, однаковість основних типів посуду. Проте лебедівську культуру не можна вважати простим продовженням сосницької культури, оскільки в ній виразно помітні нові риси, що виникли під впливом сусідніх синхронних, але чужих за етнокультурним змістом спільностей. Ними були північно-східна, близька до фіно-угорського світу бондарівська культура та південна іраномовна зрубна культура. Від першої походить орнаментація лебедівського посуду у вигляді кількох послів з наколів, відбитки великоузбчастого штампу та насінок по краю вінець, а від другої — поява посудин банкової форми та значної кількості бронзових виробів.

Схвронісно лебедівській є білогрудівська культура XI—IX ст. до н. е., яка поєднала превідно місце серед давньослов'янських старожитностей доби пізньої бронзи — раннього заліза¹¹.

Пам'ятки цієї культури займають територію східної частини Дніпровського правобережного Лісостепу. На півночі область їх поширення проходить по широті Рівне — Житомир — Київ, на півдні обмежена лінією Могилів-Подільський — Кіровоград — Кременчук. Культуру репрезентують селища, могильники та зольники, які на півдні дещо відрізняються від тих, що на півночі, тому в науці виступають два локальних варіанти білогрудівської культури. Реальні існування цих двох районів пояснюються тим, що основою білогрудівської культури були споріднені, але не тотожні культури попередньої доби — комарівська та східношинецька, різноманітним був і вплив нерегулярних за суттю сусідніх культур, зокрема, фракійської культури Ноа.

Загалом, для білогрудівської культури властиві неукріплені поселення на берегах річок та сір, з великими (5—9×10—12 м), нерегулярними (до 1 м), прямокутними чи квадратними з плану напікремелянками, що мали стіни з дерев'яних колод і в середині яких були кам'яні вогнища.

Некований єдиніковалися за обрядами тілопокладення або тілоспалення, у курганих чи безкурганник могильниках, розташованих в північному регіоні цієї культури — на Волині, Житомирщині та Київщині, для яких є характерним обряд кремації.

Особливістю білогрудівської культури є зольники — хультові споруди, що за формою нагадують кургани. В їх нижній частині, на рівні давнього горизонту знаходяться зольні скульпчінки, які містять дрібні уламки посуду, кістки тварин, численні бронзові, кістяні та крем'яні вироби, мініатюрні посудини, глиняні фігури тварин, прихла, «клибці» та моделі зерен злаків. Всі ці

предмети є ритуальними приношеннями при відправлені давніх культів вогню та розючості, поминальних обрядів культу предків.

Знайдені на поселеннях та зольниках землеробські знаряддя — серпи, зернотерки, ступки, залізні та бронзові мотики, глиняні моделі зерен пшениці та ячменю, а також кістки бика, кози, вівці, свині, коня, собаки, курки вказують на те, що носії білогрудівської культури були осілым населенням, яке займалося землеробством та приселищним скотарством.

У білогрудівців існували досить досконалі ремесла, такі як гончарське, бронзоливарне, ювелірне, деревообробне, костерізне.

Численний та різноманітний посуд — кухонний, столовий та ритуальний — виготовлявся без гончарного круга, проте відрізнявся досить високою якістю. Кухонні горщики мали тульпаноподібну або банкову форму, перші з них орнаментувалися вапником під вінцями. Столові миски були напівсферичної форми, з відгинутими назовні або ж загнутими до середини вінцями. Характерною рисою черпаків горщикоподібних чи мископодібних пропорцій слід вважати великі петельчасті ручки. Вся ця кераміка якісно випалена, має загладжену, інколи — лощену поверхню чорного або бурого кольору. До числа керамічних виробів належать ще ритуальні мініатюрні посудинки, прясла згадані вище «хлібці» та зерна, фігурки тварин та птахів.

Білогрудівські бронзові прикраси — нечисленні. Це — дротяні чи стрічкові браслети з незамкненими хінцями, ліпильки з петельчастими або цвяхоподібними голівками та двоспіральні дротяні скроневі підвіски. Всі ці прикраси виготовлялися самими білогрудівцями, про що свідчать знахідки кам'яних ливарських формочок. З бронзи виготовлялися також сокири-кельти, нохі, наконечники списів, кінджали.

Залізних предметів ще менше, це — голки, шила, каленькі ножики. Зате досить широко застосовувалися кам'яні знаряддя — зернотерки, ступки, розтиральні, крем'яні серпи. З кістки робили проколки, прясла, знаряддя для обробки шкур.

Для розуміння складного процесу слов'янського етногенезу білогрудівська культура має кердинальні значення, оскільки саме в ній чітко виступають основні риси культур наступного історичного періоду — раннього залізного віку, які стали безпосереднім підґрунттям археологічних пам'яток літописних слов'янських племен. Отже, залізний вік, який розпочався на Україні в IX—VII ст. до н. е., став акрівальним етапом у формуванні слов'янства.

Найранішою культурою цього періоду є чорноліська IX—VII ст. до н. е., пам'ятки якої починають з Лісостелу від Середнього Дніпра і до Сіверського Дніця та від Києва до Кременчука. Найбільше чорноліських пам'яток припадає на басейн р. Тясмин, де відомі численні городища та селища¹². Городища тут споруджувалися на корінних берегах Тясмину та його приток, по тужні вали цих городищ насипалися на фундамент з дерев'яних клітей. Житла трапляються рідко, оскільки городища були сковищами, що функціонували тільки тільки під час воєнної небезпеки.

Чорноліські житла являли собою неглибокі (до 1 м) напівземлянки або ж великі наземні споруди з дерев'яними стінами, загибленими вогнищами, господарськими ямами.

Поховання здійснювалися в південній частині території поширення культури за обрядом тілопокладення, а в північній — за обрядом тілоспалення на стороні, з похованням праку в безкурганих урнових могилах.

Основою економіки чорноліського суспільства було орне землеробство та скотарство, про що свідчать знайдені при розкопках зернотерки, розтирачі, крем'яні складні серпи, а також кам'яні свердлені сокири, кістяні шила, гарпуни, псали, бронзові сокири-кельти, кінджали, наконечники списів, нохі, кістки свійських тварин — биків, коней, свиней.

Чорноліський столовий посуд має старанно оброблену червонощечену поверхню, оздоблену штампованим та різним орнаментом, часто запозиченим білою пасткою. Асортимент посуду складається з вищуканих округлобоких горщиців, мисок, блід, черніаків, кубків, корчаг. Кухонні горщики тульпаноподібної форми оздоблені вапником, розміщеним під вінцями.

На ранньому етапі вивчення чорноліської культури дослідники вважали,

що існують генетичні зв'язки між нею і попередньою — білогрудівською культурою і тому розглядали Чорнолісся як закономірку ланку в слов'янському етногенезі¹³. Проте подальше вивчення складних історичних процесів, що відбувалися в Південно-Східній Європі за доби раннього залізного віку, показало, що між білогрудівською та чорноліською культурами існують певні відмінності, які не дають незаперечних підстав вважати їх спорідненими¹⁴. За цими даними, чорноліська культура поширилася на південну частину білогрудівської території внаслідок переселення із заходу населення фракійської культурно-етнічної приналежності. Крім археологічних чинників, саме на це вказують також і мовні матеріали, а саме певна кількість фракійських гідронімів, виявлених у зоні поширення чорноліських пам'яток¹⁵. Проте наявні археологічні матеріали не дають можливості вважати чорноліську культуру суть фракійським явищем, оскільки вони мають змішаний характер, при якому чітко виступають специфічні білогрудівські риси. У кераміці — це стрункі тюльпаноподібні опуклобохі горщики з відігнутими назовні вінцями, під якими є гладенький валик з незамкненими кінцями, миски з загнутим до середини краєм та кубки з величими пластичними ручками. Білогрудівськими за формою є бронзові втулкові сокири-кельти з вушками, від білогрудівської культури походить біритуальний похованчий обряд, топографія поселень, розташованих поблизу води та деякі інші риси, притаманні чорноліській культурі. Ці її особливості дають підстави розглядати Чорнолісся не як просте еволюційне продовження білогрудівської культури чи як культуру, прийшла із західного фракійського регіону. Цілком очевидно, що чорноліська культура є специфічним явищем, яке виникло в результаті інтеграції давньослов'янського місцевого білогрудівського субстрату з прийшлим фракійським населенням, роль якого на ранній стадії існування культури була, напевно, досить помітною. Такої думки, як відомо, дотримувалися А. О. Спіцин, Т. Сулимирський, М. І. Аргамонов та С. С. Березанська, деякі інші дослідники.

Якщо південна частина білогрудівської території за чорноліського часу знала певної етиокультурної трансформації, то північна — де, очевидно, не було будь-якої помітної фракійської інвазії, залишилася регіоном слов'янської культурно-етнічної безперервності, яка простежується тут від самого початку слов'янства, тобто доби ранньої бронзи. Тут, в період існування на півдні чорноліської культури, були поширені пам'ятки могильянського типу, відмінною ознакою яких є наявність виразних білогрудівських рис¹⁶. Вони поширені на прикордонні Полісся та Західної Волині, тобто у межиріччі верхів'їв Стиру, Горині, Случі та Тетерева. Могильянські поселення розташовані на берегах річок або на дювочих підвищеннях, на селищах виявлені землянкові житла з глинобитними печами. Могильники цієї культури містять поховання з тілоспаленнями. У істлибоких ямках (0,5 м) знаходиться посудина-урнэ, покрита горщиком або мискою, та кілька посудин-приставок. Звичайно, це — горщики з струнким тулубом і трохи відхиленими вінцями або горщики тюльпаноподібної форми, орнаментовані по горлу цірочками-яроками чи гладеньким або ямковим валиком, широкі миски з вертикальними чи загнутими до середини або горизонтальними вінцями з виступами, невеликі бікснічні кубки. Всі ці посудини зберегли відмінні риси попередніх культур — білогрудівської і навіть ще давніших — тшинецької та комарівської.

У Західній Волині та на Північному Поділлі відомо ще кілька археологічних культур. Одни з них — прийшли з фракійської сікундемі (культура Ноа та голіградська), інші — висоцька, лужицька, лежницька, черепинсько-латодівська — своїм походженням зобов'язані давнім праслов'янським культурам попередньої доби — тшинецькій та комарівській, хоча в черепинсько-латодівській культурі помітні також риси лісостепової середньодністрианської культури ранньоскіфського часу.

Есі згадані вище праслов'янські культури займають в цьому регіоні досить обмежену територію, тому певні труднощі мас з'ясування їх ролі в подальшому процесі становлення історичного слов'янства. Відсутність матеріалів ранньолатенського періоду (VI—V ст. до н. е.), які заступили б тут пам'ятки ранньоскіфського часу, свідчить нібито про існування культурної лакуни. Проте немає також і даних про істотні історичні зрушення, що вказували б

на зникнення попереднього населення. Подальші події пов'язані, очевидно, з появою тут пам'яток милоградської культури, яка стала провідною культурою давнього населення цього регіону.

Милоградська культура, як свідчать усі порівняльні матеріали, походить від лебединської культури, межі якої в останні роки були ззначно розширені від верхньої течії Дніпра і — на захід — аж до пониззя Горині. Звісно, милоградська територія не була завжди сталою, оскільки її межі змінювалися відповідно соціально-політичній ситуації. Встановлено також, що милоградська культура не була скрізь однорідною і, залежно до відмінностей в домобудуванні, поховальному обряді, формах посуду та деяких інших елементах, вона поділяється на п'ять регіонів — верхньодніпровський, середньодніпровський, поліський, західно-та східноволинський¹⁷. За тисячу років свого існування (з IX ст. до н. е. до I ст. н. е.) милоградська культура визначала досить суттєвих змін і ця обставина дозволила виділити три етапи її розвитку — ранній або період становлення культури (IX—VIII ст. до н. е.); середній, період розквіту (VII—III ст. до н. е.); пізній — доба занепаду культури (друга половина III ст. до н. е.—I ст. н. е.).

Найхарактерніші риси милоградської культури притаманні саме середньому й етапу, коли залізо широко використовувалося для виготовлення знарядь праці, зброї, хінського спорядження, а бронза — для виробництва різноманітних прикрас. Ця доба була також часом інтенсивних торговельних, культурних та етнічних зв'язків з південними лісостеповими племенами України скіфського часу, звідки надходили предмети озброєння, головним чином — бронзові наконечники стріл, твори мистецтва, виконані у звіриному стилі, античний посуд.

Стосується з півднем, притаманні в першу чергу Середньодніпровському регіону, привели до утворення на території Кийвщини підгірцівських пам'яток, які являють собою змішану милоградсько-лісостепову культуру.

Численні милоградські масові городища були оточені кількома рядами земляних укріплень. Житла мали вигляд невеликих напіземлянок прямокутної або квадратної форми, підомі також культові та господарські споруди. Інші милоградські горщики були інезичайної яйцеподібної форми, з «серпинким» орнаментом, еалозиччям від південних лісостепових культур України, так само як і ритуальні фігурки тварин, переважно коня.

Милоградські грунтові могильники розташовувалися безлососередино за валами городищ. За поховальним обрядом — це тілоспалення на стороні. У неглибоких круглих або видовжених могилах знаходяться сильно перепалені кістки, а інколи — небагатий інвентар. У ранньомилоградський час трапляються підкургачні тілонокладення.

Провідною галуззю господарства було орне землеробство, за своїми особливостями аналогічне поширеному у Лісостепу у скіфів-орачів, про що повідомляється в «Історії» Геродота. У милоградців була розвинуті різноманітні ремесла, у першу чергу — вадобуток заліз, ковальство, лікарництво.

Дослідниця милоградської культури О. М. Мельниківська зважала, що її залишки відносять к скіфам¹⁸, які, за словами того ж Геродота, мешкали північніше скіфів-орачів. Спорідністю визначення милоградців не зробили загальному схвалення і ця проблема ю досі залишається дискусійною, оскільки за лінгвістичними (гідронімічними) даними милоградська територія входила до балтського та слов'янського ареалу¹⁹, диференціація якого не визначається археологічними матеріалами. Правда, цей балто-слов'янський світ імовірніше відноситься до попередньої історичної доби, представленої пам'ятками місцевих культур доби бронзи, про які йшлося вище, а тому визначення милоградців як балтів (І. Н. Третьяков В. В. Седов) вимагає додаткової аргументації. Якщо ж припустити, що милоградці були балто-слов'янами, то віднесення південніших племен українського Лісостепу, представлених пам'ятками місцевої (хорівської) культури скіфського часу, до давньослов'янських є досить перекликався гіпотезою.

Цю культуру VII—IV ст. до н. е. доклавши відносили до скіфської, зважаючи в її ессіях скіфів-орачів Геродота²⁰. Думка ж про приналежність цих племен, як і всіх скіфів взагалі, до іранського світу існує тривалий час, і ручи

від В. Мюллера та М. Фасмера. Цієї гіпотези дотримувалися багато археологів, істориків та мовознавців, які вважали незалежним аргументом іранську приналежність скіфських власних імен з коренем -аспа- (кінь). При цьому не бралися до уваги нечисленність цих імен, а також відсутність на території поширення скіфів гідронімів іранського походження.

Інше розуміння цієї проблеми запропонував Б. П. Петров, який звернув увагу на наявність в балтійських мовах слів з коренем -аспа- в тому ж самому розумінні²¹. Ця обставина, а також наявність у правобережній лісостеповій Україні річкових назв балтійського походження, дозволили Б. П. Петрову висловити думку, що у скіфів Подніпров'я мова була не іранською, а іншою, імовірною, яка належала до скідної групи іndo-европейських мов. Вона, відповідно до місця проживання її носіїв, мала певну генетичну або ж культурну близькість з сусідніми мовами — іранською, балтійською, а також фракійською.

Особливо помітна слов'янсько-балтська спорідненість, яка має місце і у класичних іменах і річкових назвах басейну Росі (Роставиця, Росава, Росавка, Свирка) із Правобережжя та басейну Сейму — із Лівобережжя. Ще більше тут спільні балто-слов'янських гідронімів (Березна, Бутинь, Кам'янка, Корсунка, Салма), що вказує на поширення, можливо, в раніші часи, на диференційованої мові у населення цього регіону.

Археологічні матеріали українського Лісостепу, що належать до скіфського часу, представлені численними городищами, селищами, курганними та грунтовими могильниками VII—III ст. до н. е., поширеними від басейнів Тисмину та Висі на півдні до басейну Прип'яті на півночі, від Случі та Горині на заході до Дніпра на сході. Дослідники вважають, що носіями цієї культури були скіфи-орачі, описані Геродотом.

Помітною особливістю лісостепової культури скіфів-орачів є наявність рис, характерних для стелозих скіфів-іранців, причому цих рис виявляється тім більше, чим більшим до Степу був той чи інший регіон цієї культури — Тисминський, Поросяцький, Київський чи Волинський. Відчутними були також елементи культури попередньої доби, яка в кожному регіоні мала свої особливості. Так, для Тисминського і Поросяцького регіонів переважаючими виявилися чорнолісі риси, а для Київського регіону — білогрудчеські, частково — милоградські, в той час як у Волинському регіоні виступав білогрудівське насичування при наявності рис лужицької культури²².

Найзаселенішими були два південні регіони — Тисминський та Поросяцький, де виявлені сотні курганів, великі городища та селища, з них на Тисминщині розкіzano понад 600, а на Поросяті — 150 курганів, значні за розмірами городища — Пастирське, Шарпівське, Макіївське, Будянське, великі селища — Жаботинське, Завадівське, Нубенцівське. На Поросяті ж виявлено значну кількість (понад 30) невеликих селищ, які не мали жодних укріплень, що можна пояснити віддаленістю від воєвничого конічницького степу.

Відмінною рисою місцевого поховального обряду є його строкатість, оскільки тут поряд з тилопокладенням на спині у підкурганних катакомбах відомі скорочені, а також тілоспалення в підкурганному дерев'яному склепі. Проте на Поросяті виявлено чимало і звичайних тілоспалень — у могилі або ж на сторіні з віддаленим похованням залишків кремації. Характерним є почирання тут безкурганних поковань, тощі як степові — катакомбні — поховання майже відомі.

За житла нравили невеликі прямокутні землянки та напівземлянки стінової конструкції з каркасними стінами та печами з глинистим скленинням.

Форма та орнаментація місцевої кераміки поєднує певні місцеві білогрудівсько-чорнолісі традиції (чорноглияні підложені миски з увігнутим до середини краєм) з степовими вlivами (приземкувата форма горщиців, орнаментований пальцями ямками храй вінець). Поросяцька кераміка зберегла давніші виразні місцеві риси — на горщицях трапляється срінамент з відбитком круглої палички, на мисках — наколи по краю вінця.

На північніших з усіх регіонів лісостепової культури України скіфського часу є Київський регіон. Його також було досить зросійським, про що

- ¹¹ Березанская С. С. Белогрудовская культура // Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 499—512.
- ¹² Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— 247 с.
- ¹³ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Чернолесская культура// Археология Украинской ССР.— Т. 2.— С. 29.
- ¹⁴ Березанская С. С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры // Тез. докл. сов. делегации на V междунар. конгрессе славянской археологии.— М., 1985.— С. 14.
- ¹⁵ Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины.— М., 1968.— 290 с.
- ¹⁶ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1976.— С. 72—81.
- ¹⁷ Рассадин С. Е. Милоградская культура.— Автореф. дис.... канд. ист. наук.— К., 1980.— С. 19.
- ¹⁸ Мельникова О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— 195 с.
- ¹⁹ Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М., 1962.— 266 с.
- ²⁰ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 229.
- ²¹ Петров Б. П. Этногенез слов'ян.— К., 1972.— С. 208.
- ²² Максимов С. В. Про під основу загрубинецької культури Середнього Подніпров'я // Археологія.— 1988.— Вип. 62.— С. 1—9.
- ²³ Петровська Є. В. Підурцівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія.— 1971.— Вип. 2.— С. 9—22.
- ²⁴ Докладно ранньослов'янські пам'ятки України I тис. н. е. висвітлені в нашій статті «Етнокультурна ситуація на Україні в I тис. н. е. (за археологічними матеріалами) // Зб. на честь 100-ліття з дня народження В. П. Петрова, Київ, 1995 (друкується).

E. В. Максимов

ЭТНОГЕНЕЗ СЛАВЯН В СВЕТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ УКРАИНЫ III—I ТЫС. ДО Н. Э.

Славяне под своим именем впервые стали известны византийским историкам б. в.— Иордану и Прокопию Кесарийскому. Глубины же славянской истории не освещены письменными источниками, они вызывают много вопросов и являются предметом острых дискуссий.

В решении этой проблемы существенную роль играют археологические материалы, количество которых непрерывно возрастает. Анализ этих материалов, осуществленный по методу ретроспективного типологического сравнения важнейших элементов культуры, показывает, что глубины славянской истории синхронны позднему периоду трипольской культуры, однако связаны не с нею, а украинскими регионами культуры шнуровой керамики, в первую очередь — среднеднепровской культурой конца III — начала II тыс. до н. э.

Начиная с этого времени и вплоть до конца I тыс. до н. э. тянется цепочка генетически родственных культур эпохи бронзы и раннего железного века лесостепной и полесской части преимущественно правобережной Украины, составляющих звенья славянского этногенеза. Это — восточнотшинецкая и сосницкая культуры эпохи средней бронзы, затем — лебедовская и белогрудовская культуры поздней поры бронзового века, милоградская и правобережная (типа Хотова) культура скифского периода.

Все эти культуры имели контакты — иногда достаточно тесные с соседними индоевропейскими племенами балтов, германцев, фракийцев и иранцев, что нашло свое отражение в материалах таких культур этого периода как комаровская культура средней бронзы или более поздние высоцкая, чернолесская или подгорецкая культуры, наличие которых указывает на европейский характер процесса формирования древнеславянского этноса.

E. V. Maksimov

ANCIENT SLAVS. ARCHAEOLOGICAL FINDINGS OF THE 3D-1ST MILLENNIUM B. C.

Slavs have become known under their own name first to Jordan and Prokopius Caessarian, Byzantine historians of the 6th cent. History of Slavs lacks a thorough insight into its depth and is not treated well by written sources. So, it offers a fertile field for research and is a subject of acute discussions.

Solution of this problem is significantly promoted by archaeological findings which amount is continuously growing. The analysis of these findings made by the method of retrospective typological comparison of the most important cultural elements has shown that the roots of Slavonic history go back to the late period of the Tripolian culture but are not related to it. They are related to Ukrainian regions of cord-decorated pottery, mainly, to the Mid-Dnieper culture of the late 3d and early 2nd millennium B.C.

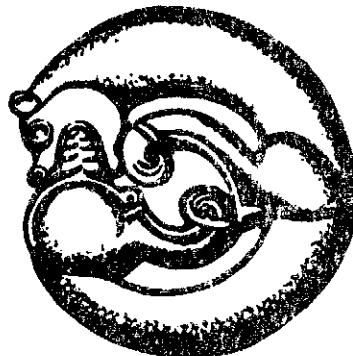
From that very period and up to the end of the 1st millennium B. C. a chain of genetically allied cultures of the bronze time and early iron period of the forest-steppe and Polessian part of primarily right-bank Ukraine is traced. These cultures are links of the Slavonic ethnogenesis. They are: east-Tshinetskaya and Sosnitskaya cultures of the mid bronze time; then follows Lebedovskaya and Belogrudovskaya cultures of the late bronze time, Milogradskaya and right-bank (of the Khotov type) cultures of the Scythian period.

All those cultures had contacts, and sometimes rather close ones, with neighbouring Indo-European tribes of Balts, Germans, Frakians and Iranians, which is confirmed by findings of the cultures of that period, such as Komarovskaya culture of the mid bronze or later Vysotskaya, Chernolevskaya or Podgortsevskaya cultures. Their presence shows a European type of the process of ancient Slavonic ethnos formation.

Одержано 1.12.93

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

СИМВОЛІКА ПОХОВАНЬ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА СИБІРУ

Л. А. Яковлєва

Стаття присвячена найдавнішим похованням Східної Європи та Сибіру.

Життя та смерть — осмислення цих понять з найдавніших часів втілювались у різноманітних формах ідеологічних уявлень. Минали епохи, змінюючи інтерпретації загадкового стану людини, її переходу від буття до небуття. Але смерть як явище завжди була об'єктом легендарних, міфологічних пояснень, в яких втілювались роздуми людей не тільки про смерть як таку, але і про світ, в якому вони жили взагалі. Яскраве свідчення цього — похованні обряди, які у багатьох випадках містили в собі найглибинніші риси того чи іншого суспільства.

Вже перші суспільства мисливців та збирачів, що датуються добою палеоліту, залишили нам свідоцтва розвинутої похованально-ритуальної практики. При всій нечисленності пізньопалеолітичних поховань частина з них дає можливість за рядом ознак пов'язати особливості похованального обряду та зіставити їх з належністю померлого до тієї чи іншої вікової групи. Це дозволяє поставити питання про місце та роль даного члена колективу, з урахуванням соціальної регламентації мисливського суспільства в контексті взаємостосунків «колектив — індивід».

Важому інформацію з цієї проблеми мають поховання пізнього палеоліту Східної Європи та Сибіру, розташовані на поселеннях Сунгирь, Костенки 15, Костенки 14 та Мальта, бо вони датуються одним періодом, а саме ранньою добою пізнього палеоліту. Поховання розташовані в зоні активної життєдіяльності общин, несуть в собі сліди складного похокального обряду при фіксації збереження культурного шару, характеризуються різноманітним набором супроводжуючих предметів, відбивають віковий склад колективу мисливців.

Дослідження цих нам'яток дозволяє встановити послідовність процесу поховання, в якому стабільно виділяються чотири етапи: спорудження могили в зоні з насиченим культурним шаром чи в житлі; засипка могили вохрою; покладення трупа в могилу з супроводжуючими предметами; консервація, «запечатування» поховання.

Поселення	Розміри ями, м	Місце поховання
Сунгирь, могила 1 (колові)	2,05x0,70, гл. 0,65	майданчик, що активно використовувався (житло?)
Сунгирь, могила 2 (підлітки)	3,05x0,70, гл. 0,74	«*»
Костенки 15 (дитина)	1,34x0,80 гл. 0,43	житло
Мальта (зіти)	1,15x0,68, гл. 0,73	поруч з житлом

Стабільність цих етапів дає можливість вбачати в них сталі традиції, пов'язані з уявленнями пізньопалеолітичних людей про перехідний стан від буття до небуття.

Інтерпретація цих традицій є можливою тільки завдяки кореляції перелічених етапів похованального обряду з даними етнографії, використання якої дає можливість посилатись на широке коло джерел, що розкривають, при всьому розмаїтті форм, стату систему уявлень про життя та смерть в суспільствах мисливців та збирачів.

Безумовно, було б певним спрошенням шукати безпосередні аналоги між тим чи іншим суспільством мисливців та збирачів, що вивчає етнографія, та суспільствами палеоліту, віддалених від нас тисячоліттями, і які назавжди залишаються певною мірою загадковим явищем — феноменом найстародавнішої культури людства. Але особлива цінність етнографічних досліджень полягає в тому, що вони розкривають безпосередню картину життя мисливської общини, де можна простежити шлях людини від народження до смерті, життєдіяльність якої пов'язана зі статево-віковими змінами, соціальним статусом, підкорена життєво важливим потребам суспільства та відображеня в обрядах та звичаях. Але використання етнографічних даних, з одного боку, дає можливість на матеріалах поховань пізнього палеоліту оцінити турботу колективу по відношенню до померлого, з іншого боку, проаналізувати «речове супровождення» померлого з точки зору його статусу в колективі з урахуванням статі та віку.

Отже, повертаючись до пізньопалеолітичних поховань, розташованих безпосередньо на стоянці чи у самому житлі, і зіставляючи їх з похованнями мисливців та збирачів, дослідженіх етнографами, ми бачимо, що численні дані свідчать саме про таке розміщення цих поховань. Після поховання людини в житлі, де вона мешкала до смерті, його, як правило, залишали на досить тривалий час або назавжди. Так, наприклад, камчадали залишали свою юрту, якщо в ній хтось помирає, також після смерті одного з родичів змінювали місце помешкання і якути, кидали свої житла, залишаючи у хаті небіжчика тоді, ведди Цейлону, та багато народів Африки¹.

За цим звичаєм стоять цілий ряд уявлень, в основі яких лежить фіксування смерті та різкого фізичного відчуження живих від померлого. Дотримання звичаю, на думку мисливців, забезпечувало невідвратність цього процесу. Якщо все виконано «вірно», то померлий не буде «турбувати» своїх товаришів, не принесе їм шкоди, не накличе хворобу тощо. Через деякий час, що супроводжується певними обрядами, уявлення про померлого трансформуються. Згідно них покійний сородич може сприяти успіхам живих, перевуваючи у складі пантеону культу предків, хатніх божків тощо².

У руслі цих уявлень під час поховання померлого дотримувались звичаю класти в могилу майно, що особисто йому належало (одяг, знаряддя праці, зброя, прикраси). Вилучення з речового середовища общини предметів, що належали за життя одному з її членів, широко відоме за даними етнографії. З одного боку, речі, що належали небіжчуку, могли «знадобитись» йому і після смерті. З іншого — залишені на стоянці, вони могли принести «шкоду» живим, стати причиною їх невдач, хвороби і навіть смерті. Таким чином, термін функціонування предметів у складі речового середовища общини мисливців та збирачів суворо обмежувався терміном життя їх власника. Предмети, виготовлені общинником, даровані, отримані при обміні чи внаслідок певних обрядових дій, після його смерті в ряді випадків вилучаються з користування.

Також є свідчення, що іноді в суспільствах мисливців та збирачів з померлим залишалися не тільки особисті речі, але й ті, що були колективним майном певної групи людей. Фіксуються випадки, коли померлий залишався в житлі зі скарбом, що належав всій сім'ї³. Всі ці дані свідчать про те, що речове супровождення померлого ілюструє його стан в общині за життя, і водночас може виявляти деякі взаємозв'язки, які існували між індивідом та колективом.

Етнографія дає багато даних, що в мисливській общині існувала модель поведінки, яка регламентувала дії кожного її члена залежно від статі та віку.

Відповідні «правила поведінки» кожної статево-вікової групи були обумовлені мисливським побутом, забезпечували його стабільність, полегшували зняття стресів та конфліктів. У зв'язку з належністю до одній з статево-вікових груп визначався набір особистих речей та речей загального користування.

Таким чином, набір предметів кожного члена мисливської общини залежав від його статево-вікового стану в колективі. Ця закономірність дає міцні підстави для відновлення статусу померлого при дослідженні пізньопалеолітичних поховань. Крім того, це дає змогу зіставити розрізнені знахідки у шарі з комплексом знахідок у похованні. Така кореляція дозволяє уточнити характер використання того чи іншого предмета, знайденого у шарі. Не можна не враховувати і того, що набір предметів, який належав одній особі міг варіювати. Його різноманітність чи обмеженість могли залежати не тільки від статі та віку людини, але і від його особистих здібностей, знань, умінь, звичок, сукупність яких і забезпечувала більш-менш значну частку його участі у виробничій та обрядовій діяльності колективу, і тим самим визначала його соціальний «рейтинг» у суспільстві.

З урахуванням викладеного, детальніше зупинимось на аналізі складу інвентаря з поховань пізнього палеоліту Костенок 15, Мальти та Сунгиря.

Почнемо з поховань дітей раннього віку.

К о с т е н к и 15. В невеликому округлому житлі — в ямі — в сидячому, можливо зв'язаному, стані було поховано дитину 5–6 років⁴. На дні могили, праворуч від кістяка знаходилося скupчення з 63 розколотих кременів, серед яких були і знаряддя: 10 різців, відщеп з різцевим сколом, проколка, 12 пластівок і відщепів з вторинною обробкою. Ліворуч від кістяка лежали кістяні голка з поламаним вушком і лощило. Позаду кістяка містилось кістяне знаряддя — лопаточка городецького типу. На черепі зафіксовано розташовані в певному порядку 153 просвердлених зубів песця, що дозволило реконструювати головний убір, пишно декорований цими зубами⁵.

М а л ь т а. Парне поховання дітей. Старший дитині було 4, менший — 1 рік⁶. Біля нижніх кінцівок дитячих кістяків були покладені знаряддя праці з кременю: проколка, вістря на пластівці, ретушовані пластівки, пластівка без ретуші і одне кістяне вістря. З кістяками також були знайдені різноманітні прикраси: браслет, головний обруч, намиста, орнаментовані підвіски, пряжка, декорована хвилястим орнаментом, статуетка птаха⁷. Складність аналізу похованьших предметів полягає в тому, що спочатку в похованні був зафіксований тільки один кістяк дитини 4 років і, звичайно, всі речі були визначені як супроводжуючі цей кістяк. Але після перегляду дитячих кісток було визначено, що вони належать двом особам⁸. Переглядаючи опис поховання, зроблений М. М. Герасимовим, можна зробити припущення, що «складне намисто» (120 намистин, 7 підвісок і центральна прикраса) то є два намиста. Перше складалось тільки з намистин, друге — з намистин, підвісок і центральної прикраси. Розміщення намистин у похованні дозволяє припустити, що намисто належало молодшій дитині.

Помітко, що склад речей в похованнях Костенок 15 та Мальти є своєрідним. Індивідуальність кожного з них може пояснюватися різними фактограми: обставинами смерті дитини; її особистими здібностями; культурними традиціями общини, в межах яких обумовлюється той чи інший набір речей, якою належить одній людині. Проте, в наборах речей з цих поховань можна виділити дві групи: перша — знаряддя праці з кременю та кості, необхідні під час проведення деяких видів робіт на стоянці — тобто виключно побутового призначення; друга — прикраси.

В обох похованнях серед знарядь праці значно переважають крем'яні. В описаних могилах крем'яні знаряддя містились біля ніг дітей компактними скupченнями. Цікавим є той факт, що в похованні з Костенок 15 серед відщепів та уламків, що становили більшу частину скupчення, були знаряддя, поширені в пізньому палеоліті: скребки, різець, ножонодібні пластівки, проколка.

Були набори знарядь праці з поховань власним майном дітей чи становили частину загального майна сім'ї, чи активно використовувались в трудових операціях, чи як своєрідні «грашки» передавались дорослими дітям для на-

буття трудових навичок, «проб руки» однозначно відповісти навряд чи можливо. Але за всієї різноманітності варіантів використання знарядь праці дітьми, присутність їх у похованнях з точки зору семіотичної інформативності є знаковим показником того, що дитина в пізньопалеолітичній общині могла бути залучена до трудової діяльності.

Таким же показником причетності дітей з Мальти та Костенок 15 до процесів, що належать до сфери ідеології, є прикраси одягу та тіла, знайдені при похоронах.

Для того, щоб глибше висвітлити цей тезис необхідно звернутись до даних етнографії. Етнографи, досліджуючи первісні суспільства як живу функціонуючу систему зібрали багато свідчень про становище в них дітей. Головна роль у вихованні дитини природною відводилася матері, в ряді випадків з залученням її старших дітей, а також інших жінок общини. Піклування про дитину мало різні аспекти. Мати не тільки дбала про те, щоб нагодувати і виховати дитину, але і намагалася будь-якими засобами відвести від неї негоди та хвороби. За умов високої дитячої смертності в первісних суспільствах ці засоби були дуже актуальними. Велике значення у досягненні «надійних засобів» були обради охоронного характеру з широким використанням левівих амулетів, у тому числі і різних прикрас одягу та тіла⁹.

Декорування одягу та тіла в системі світогляду первісної людини посідало значне місце і несло багатозначну інформацію, в ряді випадків ідентифікуючи стать, вік, соціальний статус індивідуума. Ці своєрідні знаки відмінності мали і функцію оберега¹⁰.

Напілаючи дитину відповідними сберегами-прикрасами, община тим самим заличувала її до системи суспільних уявлень, відзначену відповідними знаного-семантичними ознаками. Про те, що з дітьми в могилу клали не якісь спеціальні «похованальні» предмети, а речі, що активно використовувались за життя і становили частину «речового середовища» общини, свідчить знаходження в культурному шарі аналогічних виробів. Це стосується і знарядь праці, і прикрас. Особлива роль прикрас, знайдених у похованнях, у тому, що за їх допомогою можна фіксувати спосіб їх носяння на тілі людини або прикріплення до одягу. Якоюсь мірою це дозволяє зіставити прикраси, хаотично розташовані у культурному шарі Мальти і Костенок 15, з наборами виробів, знайдених у похованнях, для з'ясування питання про склад індивідуального набору прикрас в межах культурних традицій, поширеніх на цих поселеннях. Так в Костенках 15 у культурному шарі зафіксовано значну кількість зубів пescia, в тому числі просвердлених. Багато оздоблений різцями пescia головний убір з поховання дозволяє вважати, що значна кількість зубів пescia в шарі поховання з традицією прикрашати ним одяг. Наявність на поселенні різного роду вістер, проколок, скребачок, а також згаданих численних зубів пescia дозволяє припустити, що виготовлення одягу, в тому числі і ритуальне, відбувалось саме на поселенні.

Ставлення до дітей у пізньопалеолітичній общині певною мірою знайшло відображення в складному речовому комплексі: поховання+житло з Мальти. Як вже було згадано, з двома померлими малюками покладено різні прикраси та статуетка ітаха. Всі типи речей було знайдено і в культурному шарі поселення. Наявність значної кількості витворів мистецтва є однією з характерних рис Мальти. Крім різноманітних прикрас до складу цих речей входять також дві групи статуеток: зображення жінок і ітахів. Певна кількість статуеток, прикрас, декорованих знарядь, залишена в житлах, в деяких випадках фіксується їх розміщення разом в окремих ямах-сковищах. У житлі, поруч з яким розташоване поховання дітей, були залишені жіночі статуетки, одна з яких являла собою оточену фігурку жінки без голови (злом давній), інша зображувала жінку в декорованому, можливо ритуальному, одязі; дві статуетки ітахів (аналогічні фігурці з поховання); платівка з ікли мамонта з гравірованим зображенням мамонта¹¹. Цей досить виразний склад зображенъ порівняно з набором речей з поховання малюків якоюсь мірою розкриєє риси складної і розвинутої ритуальної практики, можливо як певні симболи взаємозв'язку родини з померлими малюками, ілюструючи уялення про життя і смерть у пізньопалеолітичній общині Мальти.

Ще одним унікальним джерелом для реконструкції світогляду пізньо-палеолітичної людини є поховання підлітків із Сунгиря. Могила була розташована на стоянці, за твердженням О. Н. Бадера, в центрі житла¹². Але значні процеси соліфлюкції, що значно пошкодили культурний шар, не дозволяють однозначно підтвердити це припущення. Підлітки були поховані на спині у випростаному стані, головами один до одного (рис. 1). О. Н. Бадер реконструював хутряні костюми, багато розшиті кістяним іамистом та оздоблені підвісками. Разом з ними було покладено різноманітні речі¹³. Положення підлітків у могилі, пишно декорований одяг, різноманітні і численні прикраси, знаряддя праці, мисливська зброя різко виділяють це поховання серед загальної кількості поховань пізнього палеоліту, і тому з боку його семіотичної інформативності потребує спеціального аналізу.

Очевидно, Сунгирське поховання в закодованій знаково-речовій формі концентрує якісь узагальнюючі ідеологічні уявлення пізньопалеолітичних людей.

Гадаю, що ключ до семантичної інтерпретації цього унікального явища культури мисливської общини в тому, що це поховання підлітків, що проходили або збирались проходити обряди ініціації. До такого висновку приводить вік похованіх та склад супроводжуючого їх інвентаря, у якому яскраво виражено мисливський напрямок.

Ініціації були одним з основних етапів обрядовості мисливців. Їх суть полягає у відображені, у специфічній формі регламентації поведінки мисливця, його моральних норм, спрямованих на закріплення найоптимальніших способів існування та виживання.

За допомогою ініціацій в обрядово-міфологічній формі передавалась сукупність різноманітних знань від побутових до сакральних, накопичених та збережених старшим поколінням. Обряди та міфи, недоступні дітям до ініціації, посвячували їх в найзаповітніші таємниці общини, розкривали перед ними картину мисливських уявлень. Посвятні обряди в багатьох мисливських суспільствах, відомих з етнографії, були обов'язковими для всіх підлітків чоловічої статі^{*14}. Проходження обряду було найважливішим етапом в житті підлітка, своєрідним рубіконом, після якого він ставав повноправним членом общини, визнаним мисливцем. Ініціації, як правило, супроводжувались рядом фізичних та психічних випробувань, що вимагали від підлітка демонстрації мисливського хисту, китривалості, вміння перебороти страх та негоди. Суворість таких випробувань обумовлювалась самим життям, в якому можна було зберегти себе тільки завдяки подібним якостям. Проведення посвятних обрядів вимагало виконання певних дій, пісень, танців, використання спеціальних костюмів, прикрас, масок, обрядового складу певних речей.

У світлі викладеного детальніше зупинимось на аналізі поховання підлітків з Сунгиря (рис. 1). Численний набір прикрас на обох кістяках, що розглядається як елементи верхнього одягу, очевидно, ніс у собі складну символіко-знакову інформацію, взагалі властиву одягу у первісних суспільствах. Ця інформація значною мірою доповнюється і набором знарядь та іншими речами, що лежали поряд з кістяками. Розглядаючи це поховання як складний семіотичний комплекс, в якому речі мають високий семіотичний статус і виступають як семіотичні знаки, можна бачити у відмінностях декорування одягу та складу супроводжуючих кожного підлітка речей певні змістовні відмінності, які мають відповідні значення. Так певна змістовність простежується у вбраних старшого підлітка, багатого на зооморфні прикраси, і в той же час обмежену кількість знарядь. Протилежна залежність спостерігається в речовому супроводі меншого підлітка, його прикрас менин різноманітні за складом, але мисливське знаряддя досить численне. Щоб проаналізувати ці відмінності розглянемо склад прикрас, знайдений на кістяках, які дозволили О. Н. Бадеру реконструювати одяг пізньопалеолітичних людей і, таким чином, дало нам змогу поглибити знання про змістовний характер цих унікальних за складом прикрас костюмів.

* Свідчення, що в деяких первісних суспільствах ініціації підлягали і дівчата, але тематика таких обрядів обмежувалась колом жіночих обов'язків майбутньої матері.

Старший хлопчик, віком 13 років¹⁵ мав пишно декороване вбрання, яке у верхній частині було оздоблене щільними рядами горизонтально нащитих намистин. Браслети з намистин і кістяних пластівок були одягнуті на руки померлого. Високі чоботи також були декоровані горизонтально нащитими рядами намистин. Головний убір хлопчика реконструюється як такий, що був розшищтий щільними рядами намиста, а також декорований просвердленими іклами песця. Песцевими іклами був розшищтий і пояс, біля якого знаходився кіготь пантери (або пічерного лева). Другий кіготь цієї тварини містився біля верхньої щелепи хлопчика з лівого боку. Під підборіддям була велика кістяна голка. Під лівим плечем розташована кістяна фігурка мамонта, на грудях — просвердлена кам'яна галька та кістяна фігурка коня з створом на задній нозі. Позаду була прикріплена імітація хвоста — нанизане намисто¹⁶. Наведений опис — реконструкція зброяння яскраво виявляє численні прикраси — знаки зооморфного характеру (рис. 1).

Звичайно, що у повсякденному житті одяг перш за все виконує передню, сутін утилітарну, практичну, тобто захисну функцію. Але це не виключає того, що він позбавлений будь-яких прикрас-знаків, справа лише в тому, що святковий одяг порівняно з повсякденним має вищий семіотичний статус. У багатьох народів одяг, що використовується на святах, у обрядах тощо, наповнюючись знаковим змістом, набуває ритуальної функції, яка стає провідною. Її домінування (при збереженні інших — естетичної, соціальної, етичної) змінює призначення одягу та перетворює його на костюм певного церемоніального змісту¹⁷. Розгляд одягу на повсякденний та святковий фіксується у багатьох народів, відомих з етнографії¹⁸. Головна відмінність святкового одягу в його значно більшому, а у ряді випадків і принципово іншому, декоруванні, яке є знаковим відображенням того чи іншого обряду¹⁹.

Вперше святковий, або як його ще називали «танцювальний», одяг шили для дітей, які досягли семирічного віку. Пізніше, як дитина підростала, цей одяг декілька разів перешивали, а після смерті ховали саме в кі认同²⁰. Для проведення мисливських обряда використовувались костюми зооморфного характеру. Так, у ескімосів під час проведення обряду Аттигам необхідним був костюм з кутра та розфарбування тіла «під кита» — свято було присвячене підготовці до полювання на кита. Обряд Аттигам, також мисливського спрямування, вимагав розфарбування обличчя та відповідного святкового обряду, що імітує вигляд моржа, касатки, кита²¹. Цікаві дані є про святковий одяг іканасан, що використовувався під час проведення обряда «Чистого чума» та «Ани-о-Дяли», в яких простежуються відгомони ініціацій²². Для проведення цих церемоній молодим людям, які досягли повноліття (для хлопчиків цей період починається з моменту першого вбитого на полюванні оленя), шили «танцювальні» парки, які ще називали «смертельними», тому що саме в них одягали

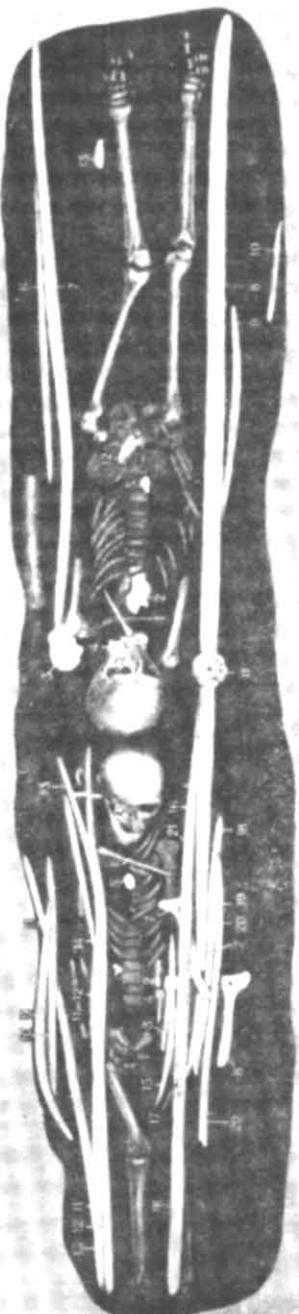

Рис. 1. Парне поховання підлітків з Сунгиря за О. Н. Бадером.

небіжчиків²³. У цих обрядах, що мають у собі пізніші нашарування, яскраво висвітлюються первісні елементи мисливського світосприймання, яке повніше сконцентрувалося в обрядах ініціацій. У святах фіксуються такі традиційні для ініціацій етапи як: ритуальне вбивство звіра, імітація в танцях та вигуках поведінки тварин, ритуальний сон, смерть — воскресіння, перетворення на тварин ("перетворення" шамана на ведмедя), передача від одних осіб іншим посвяченіх речей (передача шаману лука та стріл), зооморфні символи²⁴. Підкреслимо, що в цьому обряді однією з провідних фігур, яка концентрує в собі зооморфні риси, є шаман. Він, «перетворюючись» з людини на ведмедя, здійснює таким чином ритуальний зв'язок соціуму з тваринним світом. У цьому персонажі напівлюдини-напізвіра втілений один з класичних образів мисливського світогляду, відображеній у різноманітних художніх формах від міфів до скульптурних зображенень. Саме цей персонаж або деякілька скожих персонажів постають як центральні постаті у мисливських обрядах ініціацій. Зрозуміло чому у вбранні мисливців, що виконує обрядову роль домінують саме зооморфні символи. Ці символи дуже важливі і виразні і в одязі шамана, що в даному випадку розглядається як найдавніша форма ритуального мисливського одягу. За різноманітністю та індивідуальними особливостями шаманських костюмів у різних народів присутні зооморфні ознаки або у формі підмісок, джутів, хвостів, пір'я або статуеток тварин²⁵. Один з найвиразніших у цьому відношенні шаманських костюмів зафікований у кетів. Цей костюм виготовляється з ведмежої або слонячої шкурі. Вдягнути його, шаман користується тільки лапою ведмедя або колотушкою, обтягнутою шкурою з лапи ведмедя²⁶. Взагалі широке коло джерел Сибіру свідчить, що «основне значення шаманського костюму — тварина або птах»²⁷.

Персонаж «людина — звір» знайшов свое втілення і в мистецтві палеоліту. Це відоме зображення «гротового бога» з печери Тру-Ферр (Франція); статуетки чоловіка з головою лева з Холенштайн-Штадель (Німеччина); композиція з «Шахти з покійником» з Ласко (Франція), на якій зображені чоловіка з пташиним обличчям, який лежить між биком та косорогом (рис. 2).

Вражовуючи викладене можна довести, що костюм старшого підлітка з Сунгири наближається до костюму «людина-звіра», що відноситься до етюграфії та скульптурного мистецтва пале-

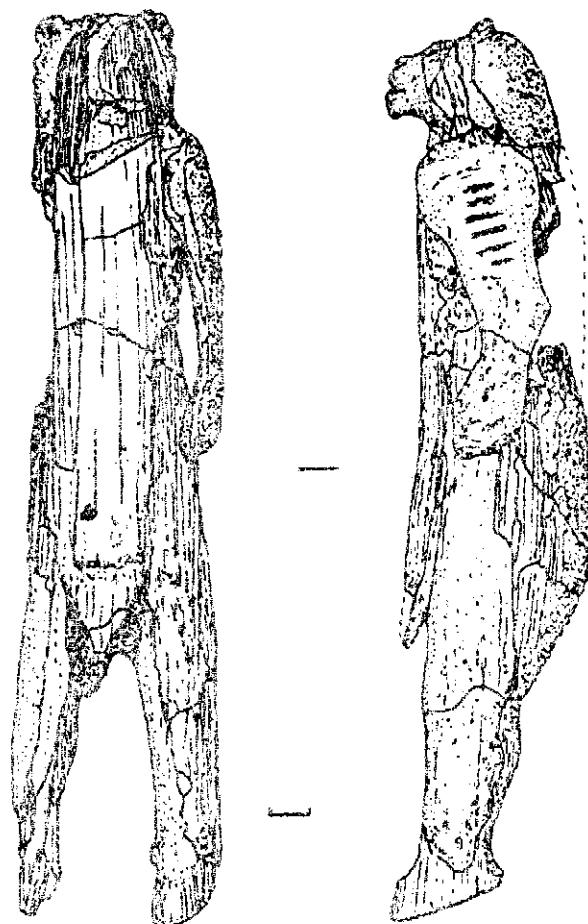

Рис. 2. Статуетка чоловіка з головою лева. Холенштайн-Штадель IV.

оліту персонаж мисливської обрядово-сті. У цьому костюмі за допомогою певного розміщення прикрас вирізняються саме такі деталі одягу, які мають відповідні паралелі у шаманському одязі народів Півночі. У багатьох костюмів шаманів особливому декоруванню підлягали рукавиці, плащ, налобна пов'язка, шапка, нагрудник, пояс. Додаткове оздоблення цих частин одягу шамана мало певне ритуальне значення²⁸.

Ще одним суттєвим елементом зброяння сунгирського підлітка, що підсилював його зооморфну спрямованість були кістяні фігури тварин — мамонт біля лівого плеча та кінь на грудях. Тут ми бачимо у своєрідній предметно-знаковій формі яскраве втілення одного з прозідніх сюжетів мисливської тематики: «чаклун» в оточенні тварин, який відображає ритуальну «взаємодію» людини зі світом тварин (рис. 3).

У костюмі молодшого підлітка *31, вік якого визначений 9—10 роками²⁹, спостерігаються спільні риси з одягом старшого. Так, за реконструкцією О. Н. Бадера³⁰ він був також щільно розшитий намистом, на руках також були браслети, на пальцах персні. Головна відмінність у костюмі молодшої дитини полягала в значно менший кількості зооморфних символів — 1 зуб песця на грудях та 1 зуб пантери, відсутні і статуетки тварин³².

Значним доповіднням, що розкриває тематичну спрямованість похованального обряду — є предмети утилітарного призначення, залишені з померлими. Значна більшість цих предметів була наступальною (метальною) мисливською зброєю (табл. 1). Перед зі старшою дитиною було 3 кістяних дротика, кинджал, великий спис, а також реконструюється дерев'яний дротик, на кінці якого містився прорізний диск з кістки мамонта. У молодшої дитини мисливської зброй було ще більше — 3 кістяних дротиків, 2 довгих кинжалі, сліди дерев'яного дротика з прорізним кістяним диском та довгий спис.

Ці два комплекти мисливської зброй яскраво ілюструють, які саме речі були «знаковими показниками» статусу мисливця у Сунгирській общині. Те, що саме ці речі мали ебіг у цій общині, підтверджується знахідками фрагментів подібних речей у культурному шарі на цьому поселенні³³.

Всі вказані предмети у поєданні з вбранням небіжчиків дають можливість розглядати поховання підлітків як відображення складного ритуалу певної мисливської спрямованості, в якому кожен предмет наповнено відповідним символіко-рігулярним змістом і є частиною единого семіотичного комплексу.

* Враховуючи вік дитини, за сказаннями антропологів, зробити статеве визначення однозначно не можна. Але численність мисливської зброй призводить до думки, що молодший підліток, як і старший, був чоловічої статі.

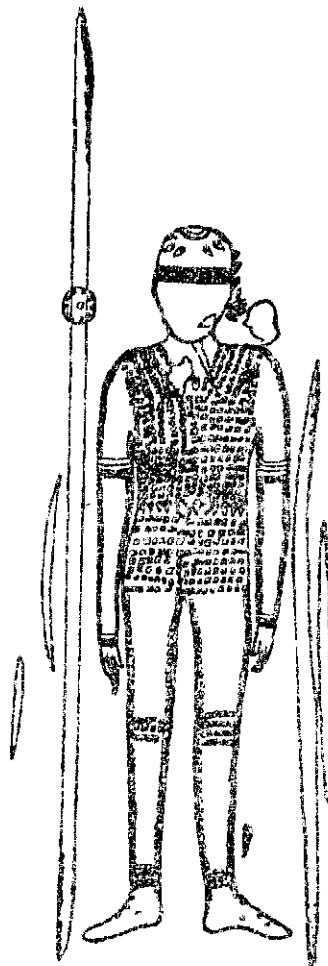

Рис. 3. Реконструкція ритуального костюму старшого підлітка з парного поховання з Сунгиря (реконструкція автора за описом та фотоматеріалами О. Н. Бадера).

Таблиця 1.

Порівняльна таблиця речей з поховань підлітків з поселення Сунгир

Тип речі		місце знаходження			
		старший підліток		стан збереження	кількість
		ціла, фрагмент			
знаряддя з кістки та ікла мамонта	спіс	справа, вздовж кістяка	+	1	
	дротик	вздовж кістяка	+	3	
	кінджал	вздовж кістяка	+	1	
	голка	на грудах; біля правої ноги	+	2	
	«жезл»-випрямлювач				
знаряддя з каменю	мікроліт	біля кінців списа, дротиків	+	**	
	ніж	біля лівої ноги; у правій руці	+	2	
прикраси з кістки, ікла мамонта, каменю	диск з отворами	на кінці дротика	+	1	
	підвіски-«пряжки»				
	кільце	на голові	+	1	
	перстень	на пальцях	+	**	
	камистини	на тілі, на голові	+	*	
	браслет	на руках	+	**	
	ікла пестя	на голові, на животі	+	**	
	кіготь пантери	на животі, біля рота	+	2	
	палька-підвіска	на грудах	+	1	
статуетки тварин	фігура коня	на грудах	+	1	
	фігура мамонта	за лівим плечем	+	1	
кістки	стегно людини	зліва від кістяка	+	1	

Тип речі		молодший підліток			
місце знаходження		стан збереження	кількість	стан збереження	кількість
		ціла, фрагмент			
спіс	справа, вздовж кістяка	+	1	+	1
дротик	вздовж кістяка	+	8	+	1
кінджал	вздовж кістяка	+	2	+	3
голка	на грудах	+	2	+	10
«жезл»-випрямлювач	вздовж кістяка	+	2		
мікроліт	біля кінців списа, дротиків	+	**		**
ніж					
диск з прорізами	на кінці дротика, на грудах	+	2	+	1
підвіски-«пряжки»	зліва на животі	+	2		

кільце						
перстень	на пальцях	+	**			**
намистина	на тілі, на голові	+	**	+	+	**
браслет	на руках	+	**		+	**
ікла песяця	на грудях	+	1	+	+	**
кіготь пантери						
фігура коня			1	+	+	**
фігура мамонта						
фігура людини						

* — у підрахунках О. Н. Бандера наведено загальну кількість намистин з одягу обох підлітків (7500 шт.).

** — точна кількість О. Н. Бадером не визначена

У первісному суспільнстві речове середовище було своєрідним «опредмеченим втіленням» його культурних традицій. У зв'язку з обмеженістю цього речового середовища цінність кожної речі була досить високою і залежно від потреб та обставин могла використовуватись з суто утилітарною і ритуальною метою. Але при поліфункціональності використання речей, під час проведення обрядів їх утилітарні функції відсуваються на задній план, і предмет, «наповнюючись» ритуальним змістом, набуває високого семіотичного статусу. Таким чином, предмети утилітарного призначення, введені в сферу обрядової діяльності, ставали «опредмеченою часткою» обрядового дійства, будучи за своєю суттю ритуальними символами.

Очевидно, певна кількість знарядь мисливства у Сунгирському похованні підлітків з незід'ємністю часткою ритуалу, що відображала його загальне мисливське спрямування, а різниця у складі супроводжуючих речей так само як і індивідуальність їх костюмів, обумовлені певною ритуальною метою. Можна припустити, що індивідуальність речового оточення кохного з підлітків ґрустувала відмінності їх ритуальних ролей, де роль старшого, з урахуванням зооморфних рис його вбрання, була домінуючою відносно молодшого.

При дослідженні поховання сунгирських підлітків як предметно-семістичного комплексу, що відтворює певний ритуал, ще одним важливим аспектом є його «кольорова» характеристика.

С. Н. Бадером у похованні зафіксовано використання сажистих прошарків та вуглинок, що мали чорний колір, на дні могили; вапнякової речовини білого кольору, розташованої над ними, та червоного порошку вокри, яким досить ацедро була посыпана вся могила³⁴. По суті ми бачимо використання трьох кольорів: червоного, білого та чорного. Саме вони були основними у багатьох первісних культурах, широко використовувались в обрядовій практиці народів Центральної та Західної Африки, Австралії, Північної Америки і були найважливішими символічними елементами багатьох ритуалів. У різних народів семантика кожного з цих кольорів розрізнялася, набуваючи певних варіантів. Значною мірою інтерпретація того чи іншого кольору (або його відтінку) залежала від ритуального контексту. Палітра кольорів відбивала певний світогляд того чи іншого народу, сконцентрований у його ритуальній практиці.

Розгорнута характеристика основних значень даної триади кольорів у народу юдембу Центральної Африки представлена В. Тернером³⁵, який обґрунтovanо довів, що у юдембу «залежно від соціального та ритуального контексту кожен з цих кольорів набуває широкого діапазону рефренів»³⁶. Так, червоний колір включає уявлення про кров тварин, пролиту на полюванні, м'ясну їжу, жіночу кров, кров матері і дитини під час пологів. У семантиці червоного кольору спостерігається відповідний зв'язок між функціями чоловіка, який забирає життя і функцією жінки, яка його дає. Чоловік — вбиває, жінка народжує і обідеває ці процеси поз'язані з символікою крові³⁷. Біле — символізує

все відкрите, очевидне, а також см'я і молоко. Обидва ці кольори в деяких контекстах об'єднуючись, разом відображають життя і протиставляються чорному, що означає «смерть», «втрату свідомості», «морок»³⁸.

Для даного дослідження важливим є те, що у ідембу всі три кольори разом використовуються під час ініціації як найважливіші семіотичні елементи цього ритуалу. Розкриваючи тасмичне значення кожного з цих кольорів старші посвячують молодших у матеріальні та духовні цінності общини³⁹. З певною часткою умовності можна припустити, що використання всіх трьох кольорів було обумовлене ускладненим контекстом поховального обряду, в якому знайшов відображення соціальний стан підлітків як активних учасників присвячень мисливських обрядів.

Рис. 4. Поховання літнього чоловіка з Сунгиря (за О. Н. Бадером).

Урахування викладеного призводить до висновку, що Сунгирське поховання підлітків стало унікальною концентрацією речового оточення пізньопалеолітичного сунгирського населення, його своєрідним культурно-знаковим кодом, в якому в ритуальній формі сконцентровані традиції общини з явним домінуванням мисливської символіки.

Ще одним цікавим похованням палеоліту є поховання літнього чоловіка віком 55—65 років, що містилось у 3 м від поховання підлітків. Скелет чоловіка лежав у випростаному стані на спині в могильній ямі. Розташування великої кількості намиста на скелеті дало змогу реконструювати одяг похованого як хутряну сорочку без розрізу спереду, довгі штани, взуття типу мокасин, шапки, та верхнього плаща. Головний убір також був пишно розшитий намистом та прикрашений 20 просвердленими іклами пісця. На грудях була невелика підвіска з плоскої гальки. Супроводжуючий інвентар становили крем'яні знаряддя: ніж, скребло, віщеп; з прикрас — фрагмент кістяного виробу зі спіральним орнаментом, на дні могили зафіксовані прошарки сажі, зверху посыпані червоною вохрою⁴⁰ (рис. 4).

Дане поховання має деяку подібність з похованням підлітків: поховання в ямі, багатий одяг, супроводжуючий інвентар, використання чорного та червоного кольорів. Але простежуються і відмінні риси: у костюмі чоловіка зооморфні символи у вигляді ікол пісця були використані тільки в оздобленні головного убору; з померлим не було покладено мисливської зброй, статуеток тварин, хістяних знарядь, прорізних дисків та інших прикрас. Все, чим володів чоловік, складалось зі «святкового» (поховального) одягу, кам'яної підвіски та кількох крем'яніх знарядь праці. Можливо, ці предмети були його власним майном і тим самим відображали обмеженість його виробничої і ритуальної діяльності в общині як людина пожилого віку.

Необхідно відзначити ще і той факт, що на поверхні могили підлітків було знайдено сліди кістяка людини без голови, поблизу містилось кілька знарядь праці та дрібні прикраси, на поверхні могили чоловіка знайдено череп жінки без нижньої стелі⁴¹. Але значне пошкодження культурного шару соліфлюкцією не дозволяє однозначно залучати їх до аналізу похованального обряду у Сунгирі.

Наприкінці необхідно також згадати і про поховання молодого чоловіка у Костенках 14. Людина віком 25 років була похована в ямі у скорченому стані без будь-якого інвентаря. Дно могили було посыпане вохрою⁴². Відсутність супроводжуючих небіжчика речей може пояснюватись різними причинами, наприклад — соціальним станом покійного, умовами його смерті, поховальними традиціями населення Костенок 14.

Дослідження пізньопалеолітичних поховань Східної Європи та Сибіру як джерела реконструкції похованально-ритуальної практики найстародавніших людських суспільств, призвело до таких висновків: у дотримуванні певної послідовності процесу поховання на розглянутих пізньопалеолітичних поселеннях можна вбачати традиції, які відображали: стійке уявлення про «зв'язок» померлого з місцем його перебування під час життя і взагалі його нерозривність з місцем перебування общини; в той же час ритуальне «відчуження» житих від небіжчика; вилучення з речового середовища предметів, що належали йому за життя; необхідність «розфарбування» поховання в червоний колір, домінуючий в обрядовій практиці багатьох мисливських суспільств і пов'язаний з широким діапазоном символічних значень крові людей та тварин. Крім того використання у похованні підлітків з Сунгиря трьох кольорів зважно доповнює і ускладнює питання про їх символічні значення під час проведення обрядів.

Розглядаючи кожне поховання як предметно-символічний комплекс, в якому знайшли відображення соціальний, статево-віковий статус похованого та ступінь його участі у виробничому та обрядовому житті суспільства, а також певні стосунки між колективом та колишнім його членом, можна відзначити наступне: присутність у покованнях дітей віком 4—6 років крім'янких знарядь може бути показником їх участі у найпростіших трудових процесах (можливо як і форма гри, «проби руки»). Складні прикраси, що були при малюках, свідчать, що діти в ранньому віці були з певних причин наділені відповідними семантичними речами-знаками; поховання літнього чоловіка з Сунгиря якожо мірою дає можливість проілюструвати стан людини в Сунгирській общині «наприкінці життя». Багато декорований костюм (святковий, він же похованний) та мінімальна кількість крем'янких знарядь — з одного боку відображали його участь у трудовій та обрядовій діяльності общини, з іншого — підкреслювали обмеженість такої діяльності. Важливим є те, що ні у дітей, ні у старого як було мисливської зброї, яка у багатьох суспільствах мисливців є показником статусу чоловіка. Поховання підлітків з Сунгиря розкриває багатство та різноманітність речового оточення первісних сунгирійців, в якому поряд з багато декорованими костюмами, прикрасами, статуэтками тварин, знаряддями праці були і два комплекти мисливської зброї. Останні висвітлюють причетність померлік до обрядів, пов'язаних з життезабезпеченням общини. Складність похованального обряду, певний склад речей з яскраво вираженою «мисливською тематикою» дозволяє бачити в європейському відображення соціального статусу підлітків як активних учасників ініціацій.

Примітки

¹ Харузик Н. Этнография. Лекции IV. Верования.— СПб., 1905.— С. 211.

² Ламанский В. Этнографические замечания и наблюдения Кастана о лопарях, кирелах, самоедах и сибирках, извлеченные из его путевых воспоминаний 1838—1844 гг.— СПб., 1853.— С. 67, 71, 79, 86; Харузик Н. Указ. сот.— С. 201—301; Пряткова Н. Ф. Очки из источников изучения одескты народов Сибири (за материалах обских угроў) // МАЭ.— 1971.— Т. 27.— С. 101—105, 114; Соколова З. Б. О культе предков у хантов и манси // Мироздание финно-угорских народов.— Новосибирск, 1990.— С. 58—71.

- ³ Харузин Н. Указ. соч.— С. 211.
- ⁴ Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 270.— Рис. 107; С. 232.
- ⁵ Там же.— С. 232.
- ⁶ Алексеев В. П., Гохман И. И. Костные остатки детских скелетов из погребения на палеолитической стоянке Мальта // Известия Сибирского отделения АН СССР. Сер. история, филология и философия.— 1987.— 16.— Вып. 3.— С. 54—60.
- ⁷ Герасимов М. М. Раскопки палеолитической стоянки в с. Мальта. Палеолит СССР // Известия ГАИМК.— 1935.— Вып. 3.— С. 120.
- ⁸ Алексеев В. П., Гохман И. И. Указ. соч.— С. 57—59.
- ⁹ Смоляк А. В. Магические обряды сохранения жизни детей у народов Нижнего Амура // Сибирский этнографический сборник IV. Труды Института этнографии. Новая серия Т. LXXVIII.— М., 1962.— С. 267—275; Мид М. Культура и мир детства.— М., 1988.— С. 99—108; Абельзиль М. Ф. К вопросу о социализации детей у южноиндийских дравинов // Этнография детства.— М., 1988.— С. 140; Гохман М. Ф. Социализация детей у бирманцев // Этнография детства.— М., 1988.— С. 116—122.
- ¹⁰ Народы Сибири // Народы мира.— М.—Л., 1956.— С. 289, 391, 623, 753, 754, 969, 970; Бадмаева Р. Ф. Бурятский народный костюм.— Улан-Удэ, 1987.— С. 53, 101; Басаева К. Д. Преобразование в семейно-брачных отношениях бурят.— Улан-Удэ, 1974.— С. 21; Уайт Р. О. Разное мышление в ледниковую эпоху // В мире науки.— М., 1989.— № 9.— С. 54—61.
- ¹¹ Герасимов М. М. Указ. соч.— С. 85.
- ¹² Бадер О. Н. Палеолитические погребения и палеолитические находки на Сунгире // Сунгирь. Антропологическое исследование.— М., 1984.— С. 7.
- ¹³ Бадер О. Н. Указ. соч.— С. 9—13.
- ¹⁴ Народы Австралии и Океании // Народы мира.— М.—Л., 1956.— С. 182, 238.
- ¹⁵ Зубов А. А. Морфологическое исследование зубов детей из Сунгирского погребения // Сунгирь. Антропологическое исследование...— С. 162, 163.
- ¹⁶ Бадер О. Н. Указ. соч.— С. 9—11.
- ¹⁷ Богатырев П. Г. Вопросы теории народного костюма.— М., 1971.— С. 307, 308; Байбуран А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры.— Л., 1989.— С. 73; Топорков А. Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры // Этнографическое изучение знаковых средств культуры.— Л., 1989.— С. 93.
- ¹⁸ Попов А. А. Иланасаны.— М., 1948.— С. 112; Народы Сибири // Народы мира...— С. 287, 288, 623, 753, 754; Народы Австралии и Океании // Там же.— С. 145, 146; Прятикова Н. Ф. Одежда народов самоцкийской группы как исторический источник // Одежда народов Сибири.— Л., 1970.— С. 29, 30, 41, 48, 51, 59, 79, 80.
- ¹⁹ Народы Австралии и Океании // Народы мира...— С. 145, 146; Прятикова Н. Ф. Одежда...— С. 51.
- ²⁰ Попов А. А. Указ. соч.— С. 57; Басаева К. Д. Указ. соч.— С. 21; Бадмаева Р. Ф. Указ. соч.— С. 67, 106; Прятикова Н. Ф. Одежда...— С. 59—81.
- ²¹ Вадцов И. К. Эскимосские праздники // Сибирский этнографический сборник.— М., 1952.— Вып. 1.— С. 321, 326.
- ²² Попов А. А. Тавийцы.— М., 1936.— С. 61—83; Симченко Ю. Б. Праздник Аны'о долы у авамских нганасан // Сибирский этнографический сборник.— М., 1963.— Т. 5.— С. 168—179.
- ²³ Симченко Ю. Б. Указ. соч.— С. 171—173.
- ²⁴ Попов А. А. Тавийцы...— С. 61—83; Симченко Ю. Б. Указ. соч.— С. 168—179; Новак Е. С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме.— М., 1984.— С. 209—212.
- ²⁵ Абедеев А. Д. Происхождение театра.— М.—Л., 1959.— С. 158; Анучин В. И. Очерк шаманизма у енисейских остряков // СМАЭ.— Л., 1976.— Т. 2.— Вып. 2.— С. 80; Кон Ф. Я. За пятьдесят лет // Собр. соч.— Т. 13. Экспедиция в Сойстою.— М., 1934.— С. 77; Худяков М. А. Краткое описание Верхоянского округа.— Л., 1969.— С. 213; Попов Л. Н. Алтайский шаманизм.— Л., 1991.— С. 203—209.
- ²⁶ Алексеенко Е. А. Кеты. Историко-этнографические очерки.— Л., 1967.— С. 190, 191.
- ²⁷ Прокофьев Е. Д. Шаманские костюмы народов Сибири // Религиозные представления и обряды народов Сибири XIX — нач. XX в.— Л., 1971.— С. 81.
- ²⁸ Жиганов С. Р. Материалы по изобразительному искусству народов Сибири XIX — нач. XX в. // ТИЭ.— М.—Л., 1954.— Новая серия.— Т. XXII.— С. 126—128, 159, 358, 359, 364—368.
- ²⁹ Зубов А. А. Указ. соч.— С. 163.
- ³⁰ Бадер О. Н. Указ. соч.— С. 11.

- ³¹ Трафимова Т. А. Черепа детей эпохи верхнего палеолита из Сунгиря // Сунгирь. Антропологическое исследование.— М., 1984.— С. 144—149.
- ³² Бадер О. Н. Указ. соч.— С. 11, 12.
- ³³ Бадер О. Н. Сунгирь. Верхнепалеолитическая стоянка.— М., 1978; Бадер О. Н. Отчет о раскопках палеолитической стоянки Сунгирь у Доброго села в черте г. Владимира в 1957 г. // НА ИА РАН.— Р-1.— I.— № 1642.— С. 20, 29.
- ³⁴ Бадер О. Н. Палеолитические погребения и палеолитические находки на Сунгире // Сунгирь. Антропологическое исследование.— М., 1984.— С. 8.
- ³⁵ Гарнер В. У. Проблемы цветовой классификации в примитивных культурах (на материале ритуала чадебы) // Семиотика и искусствоведение.— М., 1972.— С. 50—51.
- ³⁶ Гарнер В. У. Указ. соч.— С. 62.
- ³⁷ Там же.— С. 67.
- ³⁸ Там же.— С. 78.
- ³⁹ Гарнер В. У. Символ и ритуал.— М., 1983.— С. 100.
- ⁴⁰ Бадер О. Н. Палеолитические погребения....— С. 8, 9.
- ⁴¹ Там же.— С. 13; Бадер О. Н. Вторая палеолитическая могила в Сунгире // СА.— 1973.— № 3.— С. 135—137.
- ⁴² Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 232.

Л. А. Якселева

СИМВОЛИКА ПОГРЕБЕНИЙ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ И СИБИРИ

Исследование позднепалеолитических погребений Восточной Европы и Сибири позволило прийти к выводу, что сложность и трудоемкость погребального ритуала отражали прежде всего взаимосвязи и взаимоотношения между коллективом и умершим. Так в погребальном обряде при помощи различных предметов и действий обозначались и подчеркивались социальный, поло-возрастной статус покойного, мера его участия в повседневной и обрядовой жизни общества. В погребальном ритуале нашли свое отражение устойчивые представления: о связи умершего с местом его обитания; об изъятии из вещной среды символьских и утилитарных предметов при赖以生存щих человека при жизни; о ритуальном «отстранении» живых от покойника; о необходимости «окраинности» погребения в красный цвет, как цвет, доминирующий в обрядах охотников и связанный с широким диапазоном символьических значений крови людей и животных.

Уникальным с точки зрения семиотической информативности является погребение подростков из Сунгира, которое стало своеобразным культурно-знаковым кодом, в котором в ритуальной форме нашли отражение традиции общины с явным доминированием охотничьей тематики. Усложненный состав предметов, триана цветов, зооморфные символы в костюме старшего мальчика, вероятнее всего, объясняются социальным статусом подростков как активных участников инициаций.

Л. А. Якселева

SYMBOLICS FROM BURIAL PLACES OF LATE PALEOLITHIC OF EAST EUROPE AND SIBERIA

The study of Late Paleolithic burial places in East Europe and Siberia has permitted concluding that complicity and labour-consuming nature of the burial ceremony demonstrated, first of all, interrelations which existed between the people in the community and the deceased. Various subjects and actions in the burial ceremony were aimed to show and to stress a social, sex-age position of the deceased, his participation in the everyday and ritual life of the community. The burial ceremony reflected some steady-state ideas:

relation of the deceased to his dwelling place; removal of symbolic and utilitarian subjects which belonged to the deceased in his life; a ritual «estrangement» of the living from the deceased; necessity «to paint» the burial in the red colour as a colour prevailing in rites of hunters and associated with a wide range of symbolic meanings of blood of people and animals.

A burial place of teenagers from Sungir is a unique one from the standpoint of semiotic informativity. It became a peculiar culture-attributive code which demonstrated in a ritual form traditions of the community with apparent predominance of hunting subjects. A complicated set of subjects, a triad of colours, zoomorphous symbols in a suit of the elder boy are explained most probably by the social position of those teenagers as active participants of initiations.

Одержано 9.02.93.

ПРО ОДНУ З ГРУП ЕНЕОЛІТИЧНИХ ПОХОВАНЬ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

А. Г. Плещивенко, Ю. Я. Рассамакін

Публікується новий поховальний комплекс епохи енеоліту з рисами «реднівсько-тісівської» культури та пам'яток «міжньоюзиковського типу». На основі широкого кола дослідників намагаються визначити коло походження, які дійсно мали мати віднесення до культурного явища, найбільш яскраво реpreзентованого в нижньому шарі Михайлівського поселення.

Степове Цнілювське Лівобережжя, за винятком північної його частини з притоками Ореллю і Самарою¹, залишається «бідою плямою» у вимінні енеолітичник пам'яток, незважаючи на те, що перші енеолітичні підкургані поховання були відкриті ще наприкінці XIX — на початку ХХ ст.² В часом матеріали поповнювалися, особливо з кінця 60-х років, коли в цьому регіоні розпочалися регулярні археологічні розкопки в зонах навбудов. Це дозволило виявити на відрізку течії Дніпра від Запоріжжя до Херсону значну серію цікавих поховальних пам'яток епохи енеоліту, які ще не одержали взялого висвітлення в літературі.

Одне з таких поховань було відкрите 1988 р. експедицією Запорізького краєзнавчого музею в кургані 1, що знаходився на високому плато прибережної частини Каховського водосховища, поблизу масу Лиса гора, за 3 км на північний захід від районного центру Василівка. Насип кургану був сильно зруйнований, зберігся у вигляді останця, висотою від давньої поверхні 3,5, діаметром 46 м. Курган збудований у три прийоми. Перший насип перекрив основне енеолітичне поховання 22, впущене в невелике природне підваження. Він складався з кількох шарів: змішаний чорноземно-глинистий ґрунт, передматериковий суглинок та жовтоглинистий шар (рис. 1). Діаметр насипу 17—18, висота 1,6 м. Насип оточував рів, зовнішнім діаметром 34, ширинкою на рівні материка 1,2, по пласкому дну 0,7—0,8, глибиною від давньої поверхні 1,5 м. Викид з рову було використано для будови насипу, він фіксувався у вигляді жовтоглинистих лінз. У придонній частині рову зафіксовано залишки вогнища, кістки тварин (бик, вівця)* та два фрагменти кераміки: частину високих вінець та фрагмент стінки горщика великого розміру з дещо вигнутим профілем (рис. 2, 2). Перший має трохи заокруглений зріз та потовщення донизу в 0,4 до 1,0 см. Під зрізом вінець — орнамент з косо поставленими відбитками тонкого гребінцевого штампу. Зовнішня та внутрішня поверхні оброблені великими розчесами, у тісті велика уромішка товченої черепашки, поперхні темно-сірого кольору.

На давній поверхні зафіксовано ще два вогнища у вигляді плям згорілого

* Визначення галеозоолога О. Журавльової.

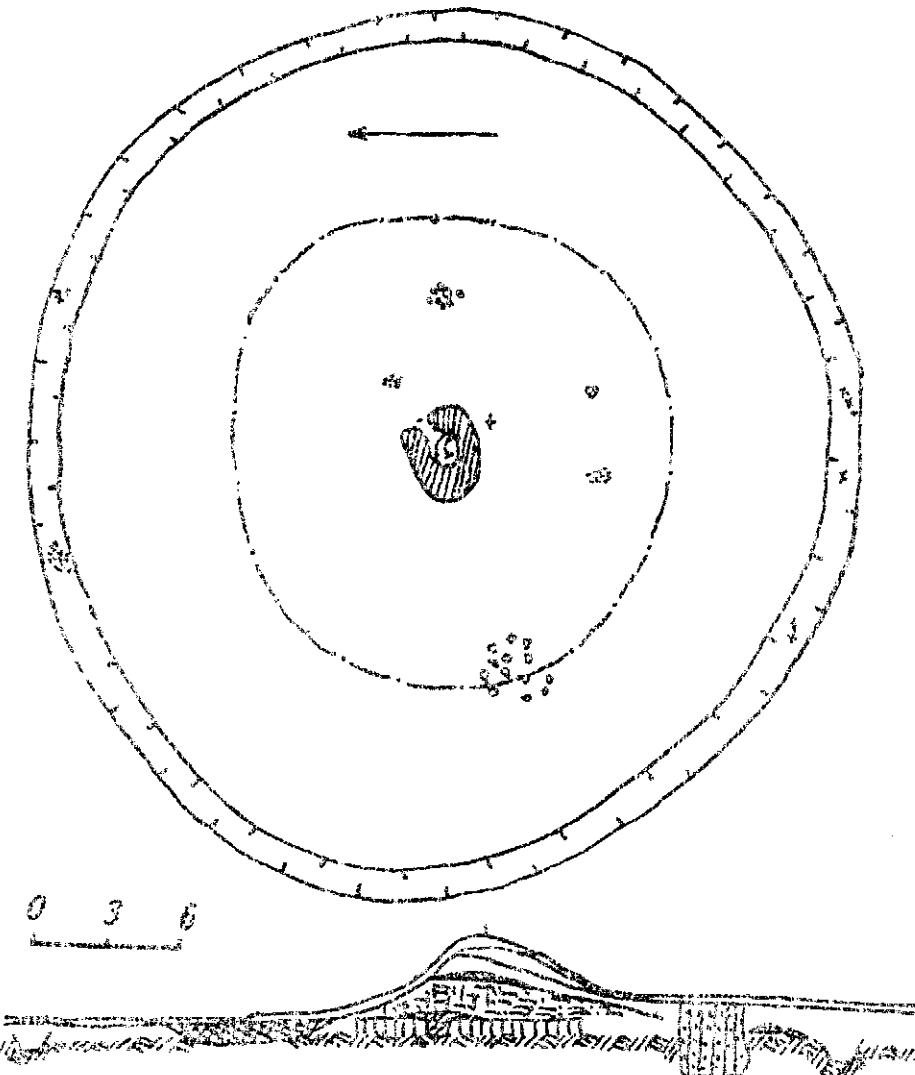

Рис. 1. Загальний план енеолітичного комплексу та профіль кургану 1 поблизу с. Завілки.

1 — рів; 2 — виклад з пох. 22; 3 — воротища; 4 — кладка з каменів на давній поверхні; 5 — кам'яна плитка на пізньоримському насипу; 6 — сходи у рові; 7 — контур енеолітичного насипу.

дерева та землі, розмірами $0,6 \times 0,3$ та $0,8 \times 1,0$ м, товщиною до 5 см. Перше знаходилося за 5 м на південній від поховання, інше — за 2,5 м на північний схід. Крім цього, за 4,5 м на південний схід містилася невелика кладка з трьох несброблених каменів невідомого призначення, а з заходу на схилі насипу відзначено залишки кам'яної вимостки, серед яких знайдено кістки тварин.

Основне поховання 22 містилося в центрі, виклад з його після завершення обраму був використаний для засинки перекриття ями, що скоріло невелике підвідкриття над могилою. Зі скоду, біля краю ями, знаходився невеликий ритуальний майданчик зі слідами горіння та овальним залишком ($0,25 \times 0,3$ м), залежним висідлом, вовкою та крейдою. У центрі засамблення — отвір від глибоко вбитого вертикально, добре загостреного кілка (рис. 2, 1).

Поховальна яма овальної форми, західна частина зрізана. Довжина ями становила 1,3—1,4, ширина 0,9, глибина 0,75 м. Стінки нерівні, вертикальні,

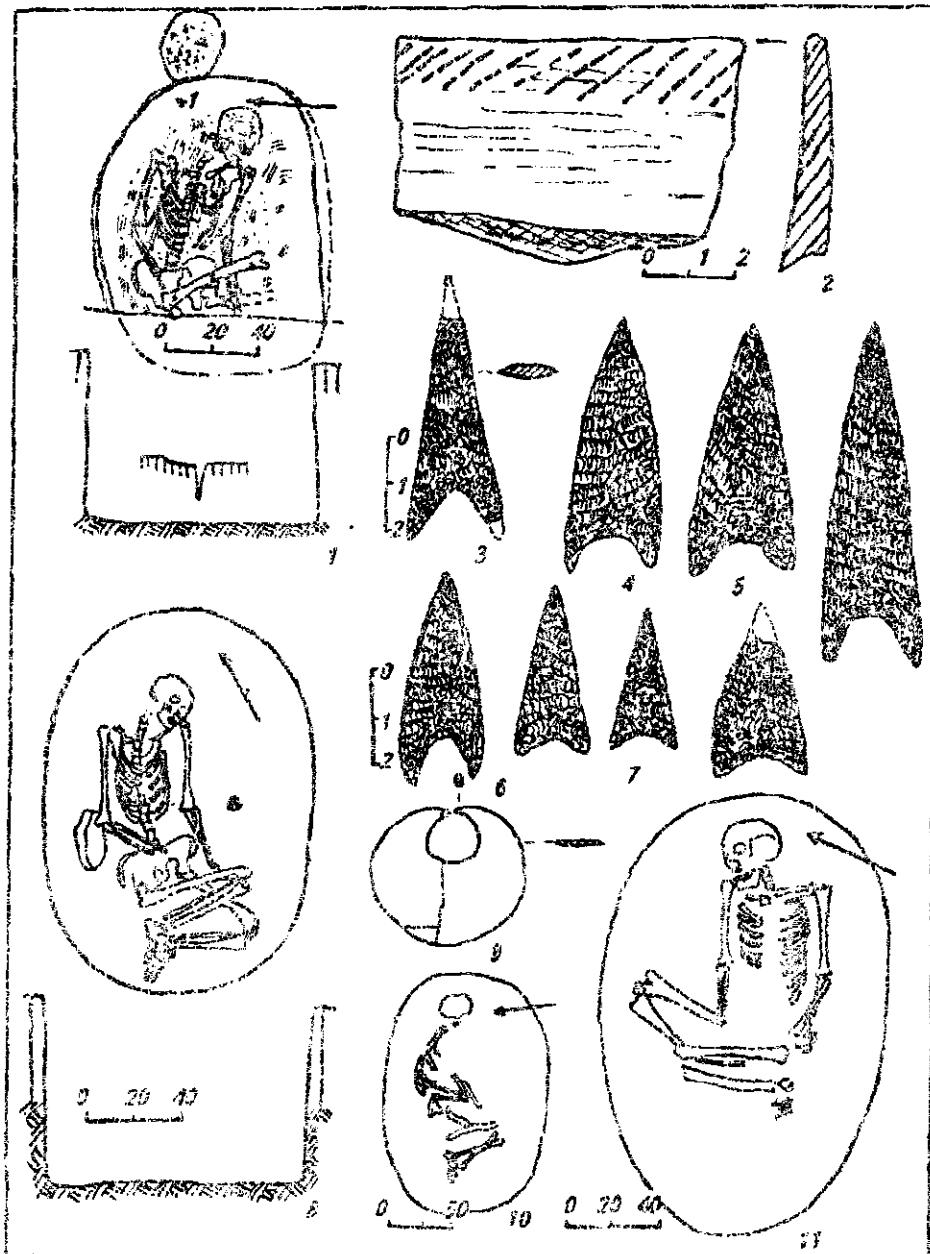

Рис. 2. 1 — план і розріз поховання 22 та заліблення ритуального кераміка; 2 — фрагмент вінця горщика з розміром; 3 — кремінне вістря стрілі з пох. 22; 4 — вістря з пох. в Олександровському месників; 5, 7 — вістри з «простих» поховань: Козацька, к. 5, п. 2; Вербунськ., гр. V, к. 1, п. 7; 6 — вістри з пох. В, к. 7 на Кінчасі; 8, 9 — положення на, Підсічному, браслет та срібна підвіска з жвавою: Козацька, гр. VII, к. 4, п. 32; 10, 11 — поховання Імстро-Куряжского мембрічного: Калінське, к. 1, п. 23; Бутори, к. 2, п. 7.

разом із дном трохи пошкоджені нірами. Чоловік, зрілого віку* пахований в скороченому стані, на лівому боці, головою на схід — віддень — схід (рис. 2,1). Права рука згинута під тулим кутом, лікть відступне; ліва трохи підігнута, кисть знаходилася між колінами. Ноги підігнуті до тулуба під прямим кутом, а в колінах — під гострим. На кістках — сліди розриву у незначній

* Висновок антрополога І. Д. Потокіної

кількості. По дну простежувалися сліди коричневого тліну. За головою лежало зсунуте на око крем'яне вістря стріли видовжених пропорцій, з глибокою війкою в основі і поверхнєю, обробленою якісною тонкою ретушшю (рис. 2, 3). Довжина вістря 4,7, ширина основи 2,1 см. Кінчики вістря та одного з ширів облямав в давнику.

Описаний вище похованний комплекс чітко вписується в коло енеолітичних пам'яток азово-чорноморських степів доямного часу, для яких саме характерні такі ознаки як рів, насип з обкладкою, залишки тризни у вигляді вогнищ, кісток тварин, фрагментів кераміки; овальні ями тощо⁵. У вітчизняній літературі поховання з аналогічним обрядом досліджені, в тому числі й один з авторів, відносили до кола пам'яток нижньомихайлівського типу⁶. Але у цьому зі значним розширенням джерел, поліпшенням їх якісного змісту, до проблеми культурно-хронологічного визначення цього типу поховань слід ставитися обережніше. Для цього єсмуть цевкі обставини, які позноюю мірою відбивають описаний вище комплекс з Василівки.

Фрагмент зінцева горщика має досить близькі аналоги, з одного боку, серед кераміки поселень типу Середній Стіг, особливо профілювання та орнамент, а з іншого, дужкою мірою, нагадує кераміку з нижнього шару Михайлівського поселення⁸, а саме за фахтурою та обробкою поверхні. Вістря стріли представляє своєрідний, але характерний для енеолітичної доби, тип зброй, який відрізняється від звичайних близьких виробів ямного та ранньокатакомбного часу. Аналогії йому відомі в середньостолітиському похованні № 4 Олександрівського могильника, близькому за обрядом, але підкурганному похованні Е, кургану 7 на Кічкасі з розкопок П. Смолічева, «випростаних» або постмаріупольських поховань (хут. Ковалівка Ізюмського повіту, к. 5, п. 2, с. Вербівки, к. гр. V, к. I, п. 7⁹) (рис. 2, 4–7).

Залишки вогнищ, як взагалі культ вогню, характерний, за даними І. Ф. Ковальової, для «випростаних» поховань¹⁰, а рів та структура насипу є загальною для енеолітичних похояльних споруд¹¹.

Отже, за наведеними даними, поховання з Василівки найближче стоять до пам'яток середньостолітисько-могильнопольського кола, що згрутоюється підтверджується антропологічною характеристикою похованого¹². Але похояльний обряд середньостолітиської культури достовірно відомий лише ка грунтових могильниках — Дорейка, Олександровія, Ігрень VIII, який відрізняється від зашептаного, і має досить сталій вигляд: на спині, з випростаними чи трохи підгинутими руками, кисті яких лежать на тазових кістках, що є специфічною рисою цього типу поховань. Найхарактерніша орієнтація — у східному напрямку, з різною мірою використанням «хори»¹³. Що ж стосується підкурганних середньостолітиських поховань, достовірних даних про них немає, і це посажняє слабо разроблене в літературі. Д. Я. Гелерія припускає наявність нехильних насипів над похованнями, зокрема, на Дніпу, але відзначає, що в долині Дніпра юрти не виявлені¹⁴. Один з підкупів поховань нижньомихайлівського типу на Нижньому Дніпрі Ю. О. Шилов зближував з середньостолітиською культурою. Для них були характерні чотирикутні ями, положення на спині з простягнутими руками та скорочені из боків з однією згинутою, другою випростаною руками¹⁵. Нещодавно Д. Я. Телегін та О. Г. Шапошникова зробили спробу поділити так звані «випростані» поховання на ряд культур, в тому числі, частину їх віднесли до середньостолітиської культури¹⁶. Але вдалою їх назвати не можна, оскільки проходитися по суті механічний поділ безумовно єдині групи пам'яток за різною за походженням культурою.

Таким чином, похояльний обряд середньостолітиської культури достовірно відомий лише ка грунтових могильниках, чого не можна сказати про пам'ятки нижньомихайлівського типу. Характеристика похованьного обряду стає складною, на якій нечіяд, доходить абстрактний вигляд, бо подозальні пам'ятки об'єднані, наявність якимених споруд та загадженої європейської кераміки з домішкою черепашки в тілі. Сама назва більше пасує поселенням

* Для роботи І. Д. Помінкої в чиску її номері журналу.

з близькою керамікою. Що ж стосується поховань, то не завжди їх можна відносити до цього кола пам'яток за знайденими в них посудинами, хоча існують такі, що супроводжуються керамікою, близькою до нижнього шару Михайлівки. Але разом з тим, відомі комплекси з трипільським (Любомівка, к. 23, п. 4) (рис. 3, 6), середньостогівським, а іноді взагалі різнокультурним посудом¹³. У зв'язку з цим існує незвіршена досі проблема культурного виз-

Рис. 3. Поховання Лівобережжя Дніпра: Софіївка, к. 40, п. 7; 2, 6 — Любомівка, к. 23, п. 4 та горщик з нього; 3—5 — Любомівка, к. 7, п. 4, 5 та горщик з останнього.

начення енеолітичних поховань, матеріали з яких реально відбивають картину співіснування і взаємодії різних за походженням культурних явищ. І все ж, зараз з'явилася можливість деякою мірою наблизитися до вирішення цієї проблеми.

На наш погляд, найреальніший шлях для цього — чітка типологія похувальних пам'яток, кореляція з інкіптарем, курганними спорудами, вивчення взаємозв'язків різних типів, пошуки їх генетичної підоснови і, залежно від отриманих результатів, моделювання можливих історичних процесів та визначення їх складових частин. Для цього зовсім необов'язково виділяти поховання в окремі археологічні культури, хоча в основі всієї проблеми повинен бути аналіз похувального обряду.

Похувальний комплекс з Василівки є класичним взірцем широкого кола пам'яток, які охоплюють степову зону від Прикубання до Подунав'я, а за нашою типологією становлять один з варіантів енеолітичних поховань другого типу¹⁴. У Подонії аналогічні поховання включечі В. Я. Киянко до III групи, що порівнюються з Нальчицьким могильником, але походження якої не було визначено. Ця група не знайшла співвідношення з поселеннями, але розглядалася як місцеве явиче, в основі якого були нижньодонські пізньо-енеолітичні традиції. В. Я. Киянко пог'язує з цією групою виникнення курганного обряду на Дону¹⁵. Близький до цієї групи тип поховань виділив В. А. Трифонов у Прикубанні (тип 7), і також порівнював з Нальчицьким могильником¹⁶.

У Північно-Західному Причорномор'ї аналогічні поховання неодноразово розглядалися дослідниками і отримали кілька термінів. І. Л. Алексєєва об'єднувала їх в уткіносівську групу¹⁷, В. Г. Петренко — у тип Хаджидер¹⁸, а І. В. Манзура — у першу обрядову групу¹⁹. Погляди авторів багато в чому схожі і, загалом зводяться до того, що дані поховання становлять доусатівський горизонт і є підосновою формування усатівського варіанту трипільської культури. У межах степової зони мають схожість з нижньомихайлівським типом і, можливо, є західною філіацією останніх (рис. 2, 10, 11).

Між Доном та Дніпром — ка Молочній, Правобережжі та Лівобережжі Дніпра, в Побужжі також відома серія аналогічних за обрядом поховань: Родіонівка, к. 9, п. 3 (рис. 4, 4), Любимівка, к. 7, п. 4, 5 (рис. 3, 3—5), к. 23, п. 4 (рис. 3, 2), Софіївка, к. 40, п. 7 (рис. 3, 1), Велика Олександровка, к. 1, п. 24, (рис. 4, 3), Старосілля, к. 1, п. 19 (рис. 4, 1), Орджонікідзе, гр. «Круглий Могилі», к. 1, п. 5 (рис. 4, 2), Ковалівка, гр. VII, к. 4, п. 32 (рис. 2, 8, 9) та ін.²⁰

Поховання схожі курганними конструкціями (рови, кромлехи), стратиграфічним положенням (основою), формою ям, положенням померлих, їх орієнтацією в східному напрямку, розподілом вохри. Це дозволяє розглядати даний тип поховань в межах окремого культурно-хронологічного горизонту, що має спільну або близьку за складовими елементами генетичну основу.

Датувати цей горизонт дозволяють трипільські імпорти, які неодноразово зустрічаються в похованнях. Так, поховання Північно-Західного Причорномор'я датуються кінем В II — С I за знахідками трипільського посуду з розписом²¹ та синхронізуються з раннім етапом культури Чернавода I, знахідки кераміки якої дозволили І. В. Манзуру навіть припустити участь останньої у формуванні усатівського варіанту²².

Наведене датування не суперечить матеріалам Подніпров'я. Так, пам'ятки типу Середнього Стогу II віднесені Д. Я. Телегіним до першого дошнурового етапу посвячення середньостогівської культури, який датується починаючи з етапу В I, а закінчується, очевидно, в кінці етапу В II, вихідчи з датування наступного конурового етапу розвитку культури кінем В II — С I²³. У даному контексті єснують певні розбіжності, нові явища, на наш погляд, з недостовірністю періодизації середньостогівської культури. Ми не маємо зараз матеріалів, надійних джерел, що дозволили б датувати поховання найдавнішим часом, але припускаємо таку можливість. У будь-якому випадку синхронізація поховань розглядуваного типу з етапом В II не викликає сумнівів.

Інші матеріали дозволяють віднести частину поховань до пізнішого часу і синхронізувати їх з етапом С II. На це вказують горщикові з розписом (Лю-

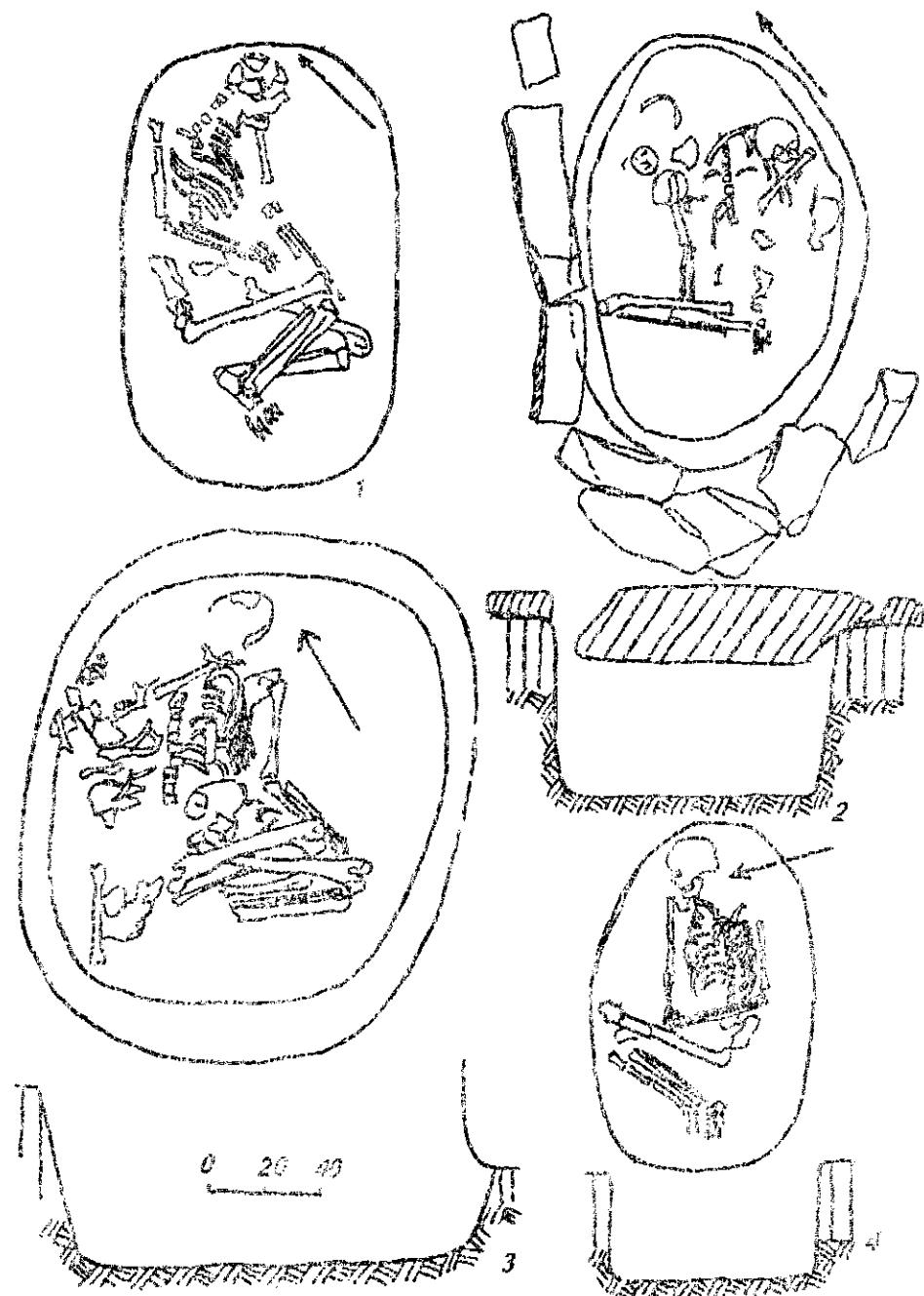

Рис. 4. Поховання Правобережжя Дніпра, Інгульця та Молочної. 1 — Старосвіт, к. I, п. 19; 2 — Орхієвський, гр. «Кутній мозолі», к. I, п. 5; 3 — Велика Олександрівка, к. I, п. 24; 4 — Родомілівка, к. IV, п. 3.

бимієка, к. 23, п. 4) (рис. 3, б) та наявність поховань у «змішаних» відкуртаних могильниках, що датуються середньовічними статуетками²⁴. Крім того, в Північно-Західному Причорномор'ї ці поховання супроводжуються і типовою усатівською керамікою²⁵.

Таким чином, час існування розглянутого типу поховань охоплює по трипільській лінії синхронізації етапи В II—С II, причому не виключена можливість більш раннього датування, що потребує надійних доказів. Отже, цим часом можна датувати весь культурно-хронологічний горизонт. Відносно ін-

ших енеолітических поховань, даний горизонт синхронізується з більшою частиною «випростані» поховань, хоч поступається, за існуючими даними, в давності. Нінішні пам'ятки одностасні похованням III та IV типів по нашій типології, що становлять яскраве культурне явище синкретичного характеру, пов'язаного з найпізнішим трипіллям та ногосвободянською групою пам'яток на Північному Карказ.²⁶

Походження описаного виду поховального обряду з досить стабіліми рисами не можна визначити однозначно. Очевидно, він має синкретичний характер, в основі якого лежать кілька компонентів. Одним з них, як показують матеріали Василівського комплексу, була безумовно середньостогівська культура в його традиційному розумінні. Іншим компонентом були культури землеробського кола, які відіграли значну роль і у формуванні пам'яток типу нижнього шару Михайлівки, зокрема, трипільська культура, що досить вдає, на наш погляд, і грунтівно, показав М. Я. Мерперт у докторській дисертації²⁷. У даному виглядку, можна привпустити, що формування окресленого виду обряду та пам'яток типу нижнього шару Михайлівки могло бути взаємопов'язано, а в їх основі були однакові чи дуже близькі компоненти, основними з яких можна вважати середньостогівську культуру в його традиційному розумінні та традиції землеробських культур, що найяскравіше виявляються у технологічних особливостях кераміки. При такому підході можна стверджувати, що поховання розглянутого типу можна вважати, практично, сідзівими, що мають безпосереднє відношення до такого культурного явища, як пам'ятки нижньомикайлівського типу, і мають з останніми загальні або схожі генетичні коріння.

Примітки

¹ Ковалев А. Ф. Сакр степного Поднепров'я в знеоліте-бронзовому вісце. — Дніпропетровськ, 1984.— С. 4–53.

² Зубаревщий Д. І. Ритуальні кургани в предмістіях Екатеринославської узбережжі // Труды ХІІІ АС — М., 1967.— Т. I.— С. 141–146; Самойловський Д. І. Могили Русії // Учені Записки.

³ Рассказчик Ю. І. Археологічні погребання Південно-Західного Приазов'я // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 65, 70.

⁴ Гелегін Д. І. Енеолітичні ступінчаті пам'ятки нижньомикайлівського типу // Археологія.— 1971.— Вып. 4.— С. 14; Шапшанникова О. Г., Бондарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О пам'ятниках скінчених полів — разом з браслетами в басейні р. Інгула // Древности Понтикулья.— К., 1977.— С. 8, 9; Рассказчик Ю. І. Енеолітические погребения бассейнік р. Молотиці // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— К., 1987.— С. 41.

⁵ Ліфраковський А. Загальне археологічне дослідження території Дніпропетровську // Зборах ДКІАМ.— Дніпропетровськ, 1929.— Ч. 1; Ліфраковський О. Ф., Шапшанникова О. Г., Макаренко М. Д. Микайлівська курганна група // К., 1962.— Таблиця IV, № 10, 15.

⁶ Гелегін Д. І. Скіфські погребання та монументальні у курганах Алькесецького // КОМІАНУАСПУ.— 1960.— Вип. 9; Снодgrass Н. Науково-дослідження території Дніпропетровську в році 1929 // НАДАНІ НАН України.— БУАК.— Ф. 16 — № 79а.— С. 395, 391.— Рис. 49; Ковалев А. Ф. Курган у с. Вербін та інші енеолітическі пам'ятники Південного Кубані // Проблеми археології Південного Кубані.— Краснодарськ, 1985.— С. 43.— Рис. 2, 5.

⁷ Ковалев А. Ф. Сакр степного Поднепров'я...— С. 14.

⁸ Рассказчик Ю. І. Енеолітичні погребання...— С. 69.

⁹ Гелегін Д. І. Середньостогівська культура епохи міді...— К., 1975.— С. 104.

¹⁰ Там же.— С. 104, 105.

¹¹ Ільюк Ю. А. Нижнє Поднепров'я в середині III — середині II тис. до н. е.— Автореф. дис.... канд. ист. наук.— К., 1982.— С. 6, 18.

¹² Гелегін Д. І. Культурна належність і датування випростаних енеолітических погребань степового Поднепров'я // Археологія... 1987.— № 60.— С. 26; Шапшанникова О. Г. Висока рівень металла в скіфській полосі України // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— К., 1987.— С. 8.

¹³ Лесков А. М. Розкопки Каховської експедиції // АО 1968.— М., 1969.— С. 229; Гелегін Д. І., Братченко С. Н., Смирнов С. В. Вильнюс-Грушевська кургана група і кургани на території ЗОКС // Вильнюські кургани // Дніпропетровськ Національний Університет.

¹⁴ Рассказчик Ю. І. К проблеме изучения знеолитических подсакуранных погребений // Актуальные проблемы историко-археологических исследований (Тез).— К., 1987.— С. 138, 139.

- ¹⁵ Кимако В. Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита и ранней бронзы // НА ИА РАН.— Р-2.— № 2143.— С. 100, 102, 120, 144, 145.
- ¹⁶ Грифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху ранней и средней бронзы.— Автореф. дис.... канд. ист. наук.— Л., 1983.— С. 7, 8.
- ¹⁷ Алексеева И. Л. Доусатовские погребения в курганах Северо-Западного Причерноморья // НИАСИ.— К., 1987.— С. 17—26.
- ¹⁸ Пепченко В. Г. Памятники энеолита и позывот эпохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье // История и археология Нижнего Поднебесья.— Рени, 1989.— С. 18—20.
- ¹⁹ Манзура И. О. О генезисе памятников усатовского типа // Раннеземледельческие поселения гиганты трипольской культуры на Украине.— Тальянки, 1990.— С. 183, 184; Манзура И. В. Переходный период от энеолита к эпохе бронзы в Нижнем Поднестровье и Припутье.— Автореф. дис.... канд. ист. наук.— Л., 1990.— С. 16, 17.
- ²⁰ Кубенская А. И., Дорфман Е. Р., Николоса А. В. и др. Отчет о раскопках Херсонской экспедиции в 1982 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. № 1982/4.— С. 39.— Табл. XIII, 5; Лесяк А. М., Балтич Ю. В., Зарийская И. Н. и др. Отчет о раскопках Каховской экспедиции в 1962 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. № 1968/15.— С. 21, 22; 49; Шахов Ю. А. «Проблема» по материалам древнейших курганов // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1983.— С. 5, 6; Шахов Ю. О. Перший та четвертий Старосильські кургани // Археологія.— 1977.— № 22.— С. 49, 50; Мозолевский Б. Н., Николоса А. В. Отчет о раскопках Орджоникидзевской экспедиции в 1983 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. № 1983/11; Ходакенко Г. Т., Фоменко В. М. Похвания доби энеолиту — ранней бронзы на правобережье Південного Бугу // Археологія.— 1986.— № 55.— С. 11.— Рис. 1, 1.
- ²¹ Петренко Б. Г. Указ. соч.— С. 19; Паглякова Э. Ф., Петренко Б. Г., Будро Н. Б. Погребальний обряд трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 124.
- ²² Манзура И. В. О генезисе...— С. 183, 184; Манзура И. В. Переходный период...— С. 15.
- ²³ Телжин Д. Я. Середньососнівська культура...— С. 124; Телжин Д. Я. Степное Поднестровье и Нижнее Поднестровье в энеолите—энеолите // Каменый век на территории Украины.— К., 1990.— С. 12, 13; Миршка Г. Г. Проблемы связей Триполье-Кукутени с памятниками культур степного востока // Р.— 1981.— № 5—6.— С. 61—71; Шапотинкова О. Г. Эпоха раннего металла...— С. 7.
- ²⁴ Крайлова Л. Н. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр. // Наш край.— Дніпропетровськ, 1971.— С. 18—20; Николаева А. В., Россамакин Ю. В. О позднеэнолитических памятниках Правобережья Днепра // СА.— 1985.— № 3.— С. 37—55.
- ²⁵ Шмаков И. М., Чертюков И. Т. Курганы степной части междуречья Днестра и Днепра // МАСП.— 1970.— Вып. 6.— С. 30, 31.— Рис. 13.
- ²⁶ Россамакин Ю. В. Относительная хронология позднеэнолитических погребений бассейна р. Молочай // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1983.— С. 21, 22; Россамакин Ю. В., Кубышев А. И. Об одной группе позднеэнолитических погребений в Приазовье с элементами трипольской культуры // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тальянки, 1990.— С. 187—190; Россамакин Ю. В. О соотношении степных и новословордьевских памятников // Майданский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы.— Л., 1991.— С. 52—55.
- ²⁷ Меркера, Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы // НА ИА РАН.— Ф.— Р.2/2011.— Ч. II.— С. 565—600.

А. Г. Плещинко, Ю. Я. Россамакин

ОДНОЙ ИЗ ГРУПП ЭНЕОЛИТИЧЕСКИХ ЗАХОРОНЕНИЙ ДНІПРОВСКОГО ДІВОБЕРЖЖЯ

На основе новых материалов авторы выделяют группу энеолитических погребальных памятников с устойчивыми чертами обряда: овальные ямы, скорченное положение на фоне с одиной скрученной, второй — вытянутой руками, ориентацией в восточном направлении и инвентарем, сочетающим черты памятников «нижнемихайловского типа», среднестоговской культуры и триполя. Анализ обряда позволяет поставить вопрос о том, что радиальная группировка является одной из немногих, имеющих действительно общие генетические корни с памятниками типа нижнего слоя Михайлово-ского поселения.

Очевидно, формирование и тех, и других, происходило в близких или аналогичных условиях, сочетая скотоводческие, видимо, среднестоговские, и земледельческие, возможно, трипольские, традиции. По трипольской линии синхронизации погребения датируются стоянки В-II — С-I и С-II.

ON A GROUP OF THE ENEOLITHIC BURIAL PLACES OF THE LEFT-BANK
DNIEPER

Basing on new findings, the authors identify a group of the Eneolithic burial places with constant attributes of the rite: oval pits, written position of the deceased on the side, one hand bent, the other stretched, eastward orientation and stock which embraces attributes of relics of the «low Mikhailovka type», mid-Stogov culture and Tripolie. The analysis of the rite has permitted supposing the identified group to be one of few groups really possessing common genetic roots with relics resembling those of the low level of Mikhailovka settlement. Formation of the both groups occurred, probably, under similar or analogous conditions, combining both cattle-breeding (apparently, mid-Stogov) and agricultural (probably Tripolian) traditions. According to the Tripolian line of synchronization the burial places are dated stages BH—Cl and Cl.

Одержано 5.07.91

ДО ПИТАННЯ ПРО АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД
ЕНЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОЯМНИХ ПІДКУРГАННИХ
ПОХОВАНЬ)

І. Д. Потокіна

У статті на підставі аналізу нових матеріалів і спекулятивних положень щодо курганного півдня Східної Європи висвітлюються питання походження, антропологічного складу та генетичних зв'язків різних груп населення з підкурганним обрядом (поховання у скороченому на бокі, чи спані та супроводжані положеннях). Діється також антропологічна характеристика людей пізньомішайлівського типу та постмаріупольської культури.

Похву перших підкурганних поховань в степах України пов'язують з енеолітичним насесленням, яке передувало землеробській культурі.

Антропологічна характеристика населення, яке залишило інші пам'ятки, діється лише відносно більшої кількості залишків, які досить нових антропологічник уявлень про походження енеолітичних культур півдня Східної Європи — середньо-степової, місцеднілівської, пізньотрипільської, усатівської, кесі-обинської, хмой¹. Така ситуація склалася насамперед через недостатню репрезентативність краниологічних матеріалів з підкурганних поховань, більшість яких мала показу збереженості кістяків. Вивчення їх отримувалось тихож відсутністю або помилковістю археологічних визначень культурної приналежності цих пам'яток. Певну частину їх фахівці віднесли до різних культур широкого хронологічного діапазону, від ямної до сарматської.

Останнім часом у результаті розкопок курганів на півдні України антропологічна колекція з підкурганних поховань кількісно збагатилася. Значні зрушеннені сталися і з справі археологічної систематизації цих пам'яток. Виділені окремі культури чи культурні групи: пізньомішайлівський тип, постмаріупольська культура, інгулецька та суворівська група². Тривають спроби класифікації всього масиву цих поховань ціляком заснованими ознаками покоянняного обряду з титаном мотузкої скоруди³. Все це сприяло пожвавленню інтересу дослідників до проблеми походження, антропологічного складу та

генетичних зв'язків населення, яке залишило ці пам'ятки. Розгляду цих питань присвячена дана стаття.

Масна піхвургання поховань, який простягається від Петрадкаївської до Дунаю, дуже неоднорідний за обрядом поховання та за рядом інших ознак. Це стосується і тих 21 поховань, з яких були одержані антропологічні матеріали. До завершення археологами розробки питань культурної інтерпретації цих поховань їх можна попередньо за положенням кістяка поділити на три умовні групи (табл. 1).

Таблиця 1.

Групи енеолітичних поховань та об'єктивні дані.

Пункт, № кургану і поховання	Автор, рік розкопок, область
І група — скорчені на боці поховання	
Василька, к. 1, п. 22	А. Г. Іщенко, 1989 р., Запорізька обл.
Кошвар, п. 30	Е. І. Джаміл, Одеська обл.
Василівка, к. 1, п. 3	А. В. Гудкова, 1978 р., Одеська обл.
Віградів, к. 1, п. 10	О. Г. Шапотницька, 1971 р., Миколаївська обл.
ІІ група — поховання на спині з підігнутими ногами	
Ольянівка, к. 1, п. 3	А. І. Кубишев, 1976 р., Херсонська обл.
Капуцинка, п. 1 та п. 5	О. Г. Шапотницька, 1961 р., Дніпропетровська обл.
Балка Скубова, п. 2	Д. Я. Телегін, 1978 р., Дніпропетровська обл.
Ізварітсько-Ліктинська, п. 17, п. 26	О. М. Лесюк, 1971, Херсонська обл.
Новогригорівка ІІ, п. 1, п. 12	О. Г. Шапотницька, 1975 р., Миколаївська обл.
Кам'яна Балка, к. 8, п. 11	О. Г. Шапотницька, 1978 р., Миколаївська обл.
Сулютівська, к. 1, п. 4	А. Л. Нечайло, 1956 р., Ставропольський край
ІІІ група — випростані на спині поховання	
Терпіт, к. гр. 1, к. 3 п. 1	І. Ф. Ковалівська, 1984 р., Дніпропетровська обл.
Терпіт, к. гр. 1, к. 4, п. 14	І. Ф. Ковалівська, 1984 р., Дніпропетровська обл.
Жемчужна, к. гр. 1, к. 6, п. 3	І. Ф. Ковалівська, 1986 р., Дніпропетровська обл.
Богданівка, к. гр. 1, к. 3, п. 24	І. Ф. Ковалівська, 1989 р., Дніпропетровська обл.
Будівка, к. гр. 24, к. 1, п. 3	І. Ф. Ковалівська, 1980 р., Дніпропетровська обл.
Ігровъ-3, п. 2	Д. Я. Телегін, 1986 р., Дніпропетровська обл.
Балка Скубова, п. 1	Д. Я. Телегін, 1978 р., Дніпропетровська обл.
Мар'ївка, к. 14, п. 7	М. М. Чередниченко, 1976 р., Дніпропетровська обл.
Окуніду, к. 7, п. 14	І. В. Манзура, 1988 р., Каменський р-н, Молдавія

Перша — поховання із скорченим на боці положенням з Гедмишев'ям і Південного-Західного Причорномор'я. Друга група — об'єднує поховання на спині з підігнутими ногами (скорчекі на спині) Степового Подініпров'я і Став-

рополя. До третьої групи входять випростані на спині поховання Подніпров'я, Орельсько-Самарського межиріччя (постмаріупольські) та Подністров'я.

Слід, однак, зауважити, що, групуючи таким чином матеріал, ми, звичайно, не можемо розраховувати на те, що одержані вибірки залятимуться досить гомогенними в етнокультурному чи антропологічному плані групами. А це означає, що середні значення всіх вимірювань не заватимуть правильного уявлення про антропологічний тип кожного черепа і групи в цілому. Отже, у нашому випадку, коли матеріал походить з різних місць, його доцільніше аналізувати не на груповому рівні, як це звичайно робиться з краніологічними серіями великих могильників, а на індивідуальному, шляхом виявлення окремих черепів.

Група скорчених на лівому боці поховань включає сім хістяків різної забрудненості. Одним з найцікавіших як в археологічному, так і антропологічному відношенні, є поховання чоловіка зразкового віку у Василівці (к. I, п. 22)*.

Таблиця 2.
Індивідуальні розміри черепів з пілкурганських поховань у скорченому на боці положенні.

№ за Мартіком	Ознаки	Чоловічі поховання			Хістячі поховання
		Василівка, к. I, п. 22	Кашари, п. 20	Багате, к. I, п. 3	
1.	Поздовжній діаметр	195	193	193	182
8.	Поперечний діаметр	153	144	135	138
17.	Висотний діаметр	147	-	-	123
20.	Вузька висота	120	-	-	105
9.	Найменша піврічна лоба	163	100	105	-
45.	Діаметр рисочки	154	-	135	-
48.	Верхня висота обличчя	73	-	72	-
51.	Ширина орбіти	47,0	41,0	46,0	-
52.	Висота орбіти	30,5	29,0	35,2	-
54.	Ширина носа	22,7	-	24,0	-
55.	Висота носа	54,3	-	52,7	-
77.	Низомаксиллярний кут	135,4	-	-	-
78.	Зигомаксиллярний кут	134,0	-	134,0	-
81.	Черепний покажчик	78,5	74,6	63,2	75,8
48:45	Верхногнатичний покажчик	47,4	-	63,7	-
54:56	Посеничний покажчик	51,0	-	45,5	-
52:51	Орбитний покажчик	64,9	70,7	78,7	-

Череп та кістки посткраніального скелету з цього поховання добре збереглися. Вони відрізняються унікальною масивністю, добре розвинутим кістковим рельєфом у місцях прикріплення м'язів. Череп дуже масивний, з виступаючими надпередніссям великими сесклюодібними проростками, чітким рельєфом потилиці (рис. 1). Три основні діаметри мозкового від'єзу належать до категорії дуже великих розмірів (табл. 2). За черепним індексом (73,5) череп новокраний, тобто в горизонтальному перетині він має проміжну між

* Похоронний комплекс Василівка (к. I, п. 22) детально розглянуто А. Г. Глємічевою та Ю. Я. Русаковим перед іншими пілкурганськими скорченими на боці поховань в спеціальній статті цього номеру журнала.

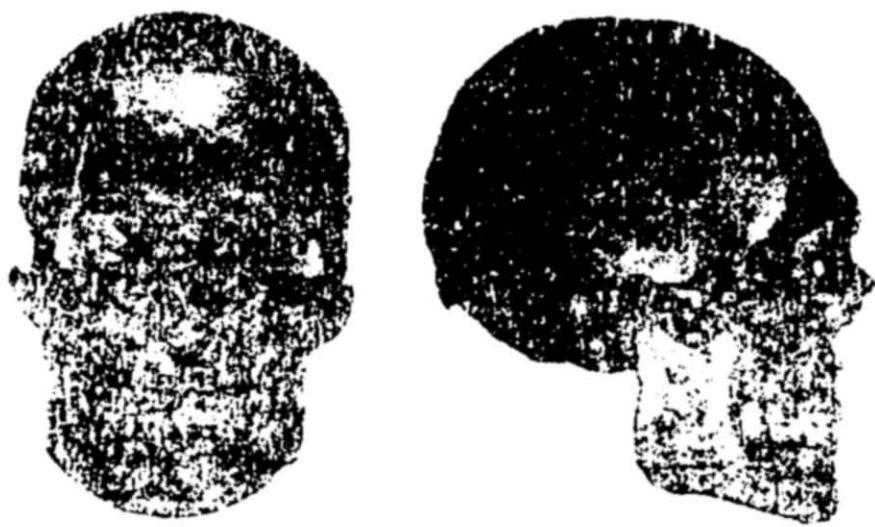

Рис. 1. Череп чоловіка з раннього енеолітичного поховання у Василівці (к. 1, п. 22). Фото І. т. Капріціна.

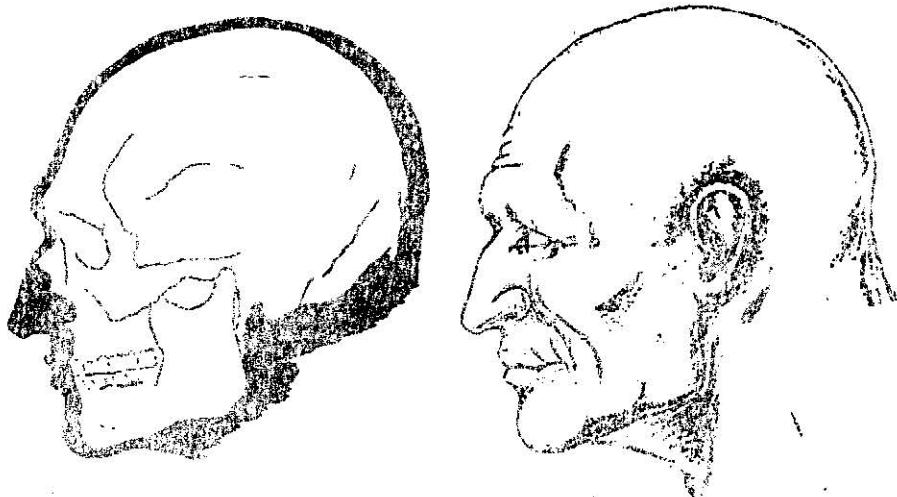

Рис. 2. Графічна реконструкція за черепом з Василівки (п. 1, п. 22). Робота І. І. Капріціна.

видовженою (допіхідральною) і короткоокруглою (брахіcranічною) форму. Відносна висота овалотіла помірна. Лоб дуже широкий, але по відношенню до ширини обличчя — музький. Діаметр вилиць дуже великий — 154 мм, верхня і низова висота лоба — помірні. За верхньолицьовим показником обличчя дуже широке (47,4). Срібні дуже низькі як за абсолютною величиною, так і за похажчиком (64,9). Ніс середньоширокий, значно виступає. Загальний кут обличчя і індекс Флюера свідчать про ортогнатний профіль. Обличчя добре профільоване в горизонтальній площині на рівні срібні (назомаксиллярний кут дорівнює 135,4°) і більші помірно — в середній частині (зигомаксиллярний кут — 134°). Нижня щелепа великана, середньої масивності, має значні притерті розміри.

Уявлення про зовнішність цього енеолітичного чоловіка дає його портрет (рис. 2). Він виконаний І. І. Капріціним по черепу методом графічної реконструкції, який розробив М. М. Герасимов⁶.

За комплексом антропологічних ознак череп з Василівки (п. 1, п. 22) ка-

лежить до мезокраничного, виключно широко і низьколицьового варіанту гіпермorfного протосевропеїдного типу. Для порівняння цього черепа з відомими неолітичними та енеолітичними серіями півдня Східної Європи ми скористалися формулою Гейнке. Цей статистичний метод дає орієнтовне уявлення про ступінь схожості окремого черепа до групового матеріалу за основними рисоводіагностичними ознаками. Зіставлення проводилось за 10 вимірами (поздовжній, поперечний, величний діаметри, ширина лоба, висота обличчя, верхньолицьовий, обрітний, носовий показчики, назомаллярний та зигомаксиллярний кути). Найближчою до черепа з енеолітичного поховання у Василівці виявилася сумарна краніологічна серія з неолітичних могильників маріупольського типу Надпоріжжя — Приазов'я, при порівнянні з якою одержана величина 1,05 (табл. 3). З усіх українських неолітичних серій за формою черепної коробки та дуже великому величному діаметру цей череп найбільше схожий на мезобрахікранічний варіант серії Василівка II. Слід зауважити, що виключно велика ширина обличчя енеолітичного черепа з Василівки (к. 1, и. 22) значно зменшує коло близьких до цього антропологічних форм у Європі, обмежуючи його неолітичними серіями Ведбек, Ергебельга та пізньонеолітичного Сахтиша.

З-поміж антропологічних матеріалів епохи енеоліту найбільш близькою до Василівського черепа виявилася серія новоданиловської культурної групи, до якої входять черепи з Маріупольського і Луганського енеолітичних поховань. Ступінь розбіжності між ними незначний, він визначається величиною 1,06. Новоданиловські черепи дещо поступаються масивністю черепу з Василівки. Трохи сильніше, ніж новоданиловська, відрізняється за будовою від черепа з Василівки краніологічна серія середньостогівської культури (Александрія, Ігрень), що виражається величиною 1,43. Середньостогівські черепи мають більш вузьке, видовжене обличчя, доліхокраїну форму. Однак немає підстав говорити про відсутність генетичних зв'язків у населення, яке представлена матеріалом з пілкурганного поховання у Василівці та новоданиловських і деяких середньостогівських (Александрія) штанс. Їх об'єднав спільність походження, яка виявляється у приналежності до гіпермorfного протосевропеїдного типу.

Значно більш виражені відмінності будови спостерігаються між Василівським і черепами кемі-обинської та тримільської культур, несі яких належать до середземноморського антропологічного типу. При порівнянні з ними методом Гейнке відповідно одержані величини 2,54 і 2,56 (табл. 3).

Таблиця 3.

Порівняння черепа з пілкурганного поховання у Василівці з краніологічними серіями неолітичних та енеолітичних культур за методом Гейнке.

Краніологічна серія	Ступінь розбіжності з черепом з Василівки
Маріупольського типу	1,05
Новоданиловський культурний тип	1,06
Середньостогівська культура	1,43
Кемі-обинська культура	2,54
Тримільська культура	2,56

Таким чином, за антропологічними ознаками похованій у скороченому на лівому боці положенні під курганом у Василівці був представником південної європеїдів, а точіше, належав до мезокраничного варіанту масивного протосевропеїдного типу. До цього ж антропологічного типу належать люди новоданиловської культурної групи, окрім групованої середньостогівської культури та, звичайно, населення доноро-донецької етнокультурної спільноти. Останнє, можливо, зіграла роль генетичного джерела при формуванні антропологічного типу скіфських енеолітичних груп населення.

По групі скіфських на боці поховань належать також два черепи чоловіків (з Кочкар та Багатого) з території Північно-Західного Причорномор'я.

Протосхрональний комплекс ознак, але в деяко пом'якшенній формі (табл. 2), спостерігається на черепі із скорченого на лівому боці кістяка із поховання в Кошарах (могила 20) у гирлі Тілігула. Це поховання датується кінцем IV — початком III тис. до н. е. (періодом В II — С I Трипілля) і, на думку В. Г. Петренка, належить до передусатівської обрядової групи Кошари-Хаджидер.

Череп із скорченого на боці поховання в Багатому (к. 1, п. 3), на відміну від описаних вище, характеризується середземноморським комплексом ознак (табл. 2).

Для характеристики жіночого черепа із скорченого на боці поховання у Відрядному (к. 1, п. 10) ми користуємося вимірювальними даними, які були одержані С. І. Крук. За усним визначенням Д. Я. Телегіна, це поховання належить до нижньомихайлівської культури. На жаль, від черепа збереглася лише черепина кризи. Вона має мезокранну форму при дуже великому поздовжньому, середньому поперечному та малому висотному діаметрах. Черепний індекс становить 75,8 (табл. 2).

Друга умова група енеолітичних поховань під курганами, де антропологічної характеристики якої ми тепер переходимо, вирізняється скорченням на спині положенням кістяків (табл. 1). Найкращу збереженість серед чоловічих черепів цієї групи має череп з Ольгівки (к. 1, п. 3). Вимірювальні дані про нього опубліковані С. І. Крук⁵, а саме поховання, на думку Д. Я. Телегіна, можна віднести до нижньомихайлівської культури. Череп з Ольгівки десьть масивний, має мезокрану форму (черепний покажчик 75,4) при дуже великих поздовжньому та помірному поперечному діаметрах (табл. 4). Чоло дуже широке, діаметр вінниць також дуже великий (144 см.). Поперечний черепно-лицевий покажчик дорівнює 100, що свідчить про не зовсім гармонійне поєднання широтних розмірів обличчя і черепної коробки. За горизонтальним покажчиком обличчя середньошироке, абсолютна висота його помірна (73 мм.). Орбіти дуже низькі, які середньозирський. Горизонтальний профіль виразний, кут виступання носа великий. Вертикальний профіль мезогнатний.

Слід зазначити, що хоча останнім часом на півдні України відкрито багато десятирічіх поховань нижньомихайлівської культури, зона все ще заливається сценею з найменше вивчених в антропологічному відношенні через погану збереженість кістяків. Лише двома черепами — з Відрядного та Ольгівки — можна що вичерпуються матеріали для вивчення фізичного типу людей цієї культури. Вивчені черепи об'єднують сильну форму — на межі долинокранії і бражікранії, їх краніологічний комплекс відповідає одному з варіантів протосхронального типу. Звичайно, такий величезнений матеріал не дає підстав для висновку про антропологічний склад «нижньомихайлів», а лише започаткує чого дослідження.

Рисунок 4.
Нижньомихайлівські розміри черепів з підкурганових поховань у скорченому на спині положенні

№ за Маріюм	Ознаки	Чоловічі черепи				Жіночий
		Ольгівка, к. 1, п. 3	Залка Окубова л. 2	Кам'янка- Балка к. 8, п. 11	Су- ворівська к. 1, п. 4	
1.	Поздовжній діаметр	151	153	215	206	182
2.	Поперечний діаметр	144	142	141	152	147
17.	Висотний діаметр	-	-	-	-	132
30.	Величина висоти	121	-	-	116	114
9.	Найменша широка лоба	108	103	113	104	95
45.	Лінійний діаметр видиць	143	-	-	148	155

48.	Верхня висота обличчя	73	-	-	-	62
	Ширина орбіти	47,0	-	-	-	40,0
52.	Висота орбіти	34,5	-	-	-	33,5
54.	Ширина носа	26,5	-	-	-	24,0
55.	Висота носа	55	-	-	-	45
77.	Назомаксиллярний кут	135	-	-	-	141
Zm.	Зигомаксиллярний кут	128,7	-	-	142,2	124
8:1.	Черепний покажчик	75,4	75,5	65,3	73,8	80,6
48:45.	Верхньоцільовий покажчик	50,7	-	-	-	45,9
54:55.	Носовий покажчик	49,1	-	-	-	53,3
52:51.	Орбітний покажчик	73,4	-	-	-	83,8

Продовжимо розгляд групи скорчених на спині поховань. Крім описаного вище черепа з Ольгівки, до їх числа належать, зокрема, черепи чоловіка та жінки досить поганої збереженості з Капулівського могильника (н. I, п. 5)⁶, чоловічий череп з Балки Скубової (п. 2), а також жіночий череп з Першоконстантинівки (к. 17, п. 26)⁷. За усним визначенням Д. Я. Телегіка, вказані поховання могли залишити носії середньостогівської культури. В антропологічному відношенні вони представлени протоєвропеїдним краніологічним комплексом (табл. 4).

Із скорчених на спині поховань вивчені також фрагмент чоловічого черепа з Кам'яної Балки (табл. 4) та нижня щелепа жінки з основного поховання в Новометрівцях II (к. 1, п. 12)*. Вивчення їх показує, що вони теж належать до протоєвропеїдного типу.

Значний інтерес в порівняльному плані становить переданий нам Ставропольським музеєм ранньоенеолітичний череп чоловіка, який походить з розкопаного у 1966 р. А. Л. Нечитайлізом могильника в станиці Суворівська на Південному Кавказі. Скелет (к. I, п. 4) лежав на глибині 1 м на спині з підіблізними ногами і випростаними відовж тулуба руками. Поховання густо посыпало вохрою, сунпроведкувалося крем'яною пластикою, датується серединною IV тис. до н. е.⁸. Череп має дуже великі розміри, надзвичайно широке і дещо сплющене обличчя (табл. 4). За комплексом ознак він належить до гіперморфного доліхокранного краніологічного варіанту протоєвропеїдного типу. Серед матеріалів з території України найбільш близькими до ранньоенеслітичного черепа з підкурганного поховання в ст. Суворівській в антропологічному плані є неолітичні черепи з могильників маріупольського типу, а також черепи з ранньоенеслітичних поховань новоданиївської культурної групи в м. Луганську та Маріуполі.

До третьої умовної групи підкурганних пам'яток входять випростані на спині поховання. Сюди, насамперед, належать матеріали з компактного маску, локалізовани в Орельсько-Самарському межиріччі, які І. Ф. Ковальова відносить до постмаріупольської культури⁹. Антропологічні матеріали цієї культури походять з поховань у Теріах, Жемчужному, Богданіїці та Бузівці (табл. 1). Найкращ зберігся скелет чоловіка з поховання I у Теріах (курганна група I, курган 5). Череп характеризується поєднанням доліхокраїн з дуже широким, пласким на рівні орбіт обличчям (табл. 5). Очевидно, антропологічний тип постмаріупольського населення сформувався в результаті взаємодії двох краніологічних варіантів протоєвропеїдного типу, які були виявлені у складі населення дніпро-донецької культури¹⁰. Один з них генетично поєднаний з місцевим мезолітичним населенням. Інший, який домінував на пізньому етапі існування могильників маріупольського типу, склався в архай найдавнішої північно-європейської раси і просунувся на південь з одноісю з міграційних хвиль.

* Вимірювальні дані люб'язно надані нам С. І. Круц.

Череп з постмаріупольського поховання в Тернах досить подібний за будовою до описаного зі ст. Суворівської. Серед енеолітичних серій території України найбільш близькими виявилися черепи з поховань новоданилівської культурної групи з Луганська (величина розбіжності за формуллю Гейнке становить 1,15). Деяло більше відмінностей виявлено між цим постмаріупольським черепом і серією середньостогівської культури з Александрії (величина розбіжності — 1,48). В цілому ж, антропологічний тип постмаріупольських, новоданилівських та середньостогівських племен генетично пов'язаний з попереднім неолітичним населенням Подніпров'я — Приазов'я, що і зумовлює їх певну антропологічну спорідненість (табл. 6).

Крім Орельсько-Самарських постмаріупольських матеріалів, група випростаних на спині поховань представлена чарепами з Подніпров'я. Це черепи чоловіків з Мар'ївки¹¹, Ігрені-3 і Балки Скубової (п. 1) (табл. 1). Вони відрізняються загальною масивністю кісток склепіння, мезокранією, великими широтними розмірами черепних коробок, що свідчить про їхprotoєвропейське походження (табл. 6).

Таблиця 5.

Індивідуальні розміри чарепів з підкурганних поховань, випростаних на спині

№ за Мартіном	Ознаки	Чоловічі черепи				
		Терни, к. гр. 1, к. 5, п. 1	Мар'ївка, к. 14, п. 7	Ігрень- 8, п. 2	Балка Скубо- ва, п. 1	Окниця, к. 17, п. 14
1.	Поздовжній діаметр	194	-	-	181	192
8.	Поперечний діаметр	142	148	145	143	139
17.	Висотний діаметр	145	-	-	-	141
20.	Вушна висота	116	-	-	110	115
9.	Найменша ширина лоба	105	113	102	100	94
45.	Діаметр вилиць	142	-	-	-	131
51.	Ширина орбти	43	-	-	-	37,2
52.	Висота орбти	34	-	-	-	34,0
54.	Ширина коси	23	-	22	-	23,5
77.	Назомаллярний кут	151,0	-	-	-	-
Zm.	Зигомаксиллярний кут	-	-	-	-	121,7
8:1	Черепний показчик	73,2	-	-	79,0	72,4
52:51	Орбітний показчик	79,1	-	-	-	91,4

Таблиця 6.

Порівняння черепів з постмаріупольського поховання у Тернах з країніологічними серіями епох неоліту та енеоліту за методом Гейнке

Країніологічна серія	Ступінь розбіжності з черепом Терни (1—5—1)
Могильський меріупольський типу	1,38
Новоданилівський культурний тип (Луганськ. Маріуполь)	1,15
Середньостогівська культура (Александрові)	1,48
Кем-субіцька культура	2,27
Трипільська культура (Вижватинці)	2,40

Іншим комплексом ознак характеризується енеолітичний череп чоловіка з Окниці, який репрезентує Дністровську групу випростаних поховань під курганами. На відміну від черепів з Орельсько-Самарського межиріччя і Подніпров'я, він спровокає враження більш граційного, «полегшеного», за рахунок менших розмірів та слабкого розвитку рельєфу, тонких кісток скле-

піння (табл. 5). Поєднання таких рис, як виражена доліхокранія, помірний діаметр вилиць (131 мм), дуже високі орбіти і сильне горизонтальне профілювання, дозволяє трактувати його краніологічний комплекс як середземноморський. На відміну від «чистих» середземноморців, він займає ніби проміжне положення між лептоморфними південними європеїдами та гіперморфнимиprotoєвропеїдами.

Вивчення антропологічних матеріалів з ранньоенеолітичних доямних підкурганників поховань території Подніпров'я та Північно-Західного Причорномор'я дозволяє встановити, що обряд поховання (випростаний на спині, скорочений на боці чи на спині) прямо не пов'язаний з антропологічним типом поховань. За отриманими даними, цей пласт ранньоенеолітичного населення формувався насамперед на основі різних варіантів гіперморфного protoєвропеїдного типу, оскільки саме цей краніологічний комплекс домінує у черепів як з випростаних, так і скорочених (на спині чи на боці) поховань. Разом з тим, у складенні антропологічного типу цього населення помітну роль відігравав і більш граціальній морфологічний компонент, який ототожнюють з дом'якшенім protoєвропеїдним або ж мезоморфним середземноморським¹² антропологічним типом.

Дещо більш чітко можна простежити географічну, територіальну приуроченість виявлених антропологічних типів ранньоенеолітичного населення півдня Східної Європи. У східній частині його ареалу (Надпоріжжя, Приазов'я, Орельсько-Самарське межиріччя, Ставрополля) переважали представники protoєвропеїдного типу, генетично пов'язані з попереднім неолітичним населенням цих територій. Цей антропологічний комплекс яскраво виражений, наприклад, матеріалами з Василівки, Першоконстантинівки, Тернів, Суворівської.

У західній частині ареалу (Північно-Західне Причорномор'я) помітна тенденція до посилення частки мезоморфного середземноморського компонента у складі ранньоенеолітичного населення (Багате, Окниця). Однак і тут зустрічаються protoєвропеїдні форми (Кошари).

Зазначена деяка мозайчність країнологічних варіантів у населення епохи раннього енеоліту півдня Східної Європи цілком закономірна. Адже посилення культурно-господарських контактів і міграцій у цей час каталізували метасаційні процеси, змінюючи картину розподілу антропологічних типів серед населення з підкурганним обрядом поковання. Це призводило до інтенсивного розмивання морфологічного бар'єру між масивними protoєвропеїдними і граціальними середземноморськими групами населення, який ще існував у попередню, неолітичну добу.

Примітки

¹ Потехіна І. Д. О искуствах культури Средний Стог II по антропологическим данным // СЛ.— 1983.— № 1.— С. 144—154; Жиляева-Крук С. І. До палеоантропології кеміобинської культури // МАУ.— К., 1972.— Вип. 6.— С. 33; Крук С. І. Население территории Украины эпохи меди-бронзы.— К., 1972.— 190 с.; Великанова М. С. Налевантропология Прутско-Днестровского междуречья.— М., 1975.— С. 11—31; Потехіна І. Д. Население усатівської культури за даними антропології // Археологія.— 1990.— № 2.— С. 56—67.

² Шаповалов О. Г. Пам'ятки типу нижнього шару Микайлівки // Археологія УРСР.— К., 1971; Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія.— 1971.— № 4; Королева И. Ф. Север Степного Подніпров'я в энеолите — бронзовом веке.— Дніпропетровськ, 1984.— 115 с.; Крилова Л. П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр. // Наш край — Дніпропетровськ, 1971.— С. 18—31; Дергачев А. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.— Кишинев, 1986.

³ Накарова А. В., Рассамакин Ю. Я. О позднеэнолитических памятниках Правобережья Днепра // СЛ.— 1985.— № 3.— С. 37—55; Рассамакин Ю. Я. Энеолитические погребения басейна р. Молочной // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— К., 1987; Рассамакин Ю. Я. Енеолитичні поховання Північно-Західного Приазов'я // Археологія.— 1990.— № 1.

⁴ Крук С. І. Налевантропологические исследования Степного Приднепровья.— К., 1984.— С. 106, 117—121.

⁵ Зіневич Г. П., Крук С. І. Антропологічна характеристика давнього населення території України.— К., 1988.— С. 13—31.

- ⁷ Круц С. И. Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья.— К., 1984.— С. 105.
- ⁸ Нечистайло А. Л. Найденіше поховання з трепанованим черепом на Ставрополі // Археологія.— 1972.— № 6.— С. 830—86.
- ⁹ Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите—бронзовом веке.— Днепропетровск, 1984.— 115 с.
- ¹⁰ Потехина И. Д. Об антропологической гетерогенности племен Днепро-Донецкой этно-культурной общности // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С.133, 134.
- ¹¹ Старовойтова Р. А. Костные остатки людей из раскопок курганных могильников Ерх-Петровской экспедиции 1976 г. // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины.— К., 1984.— С. 32.
- ¹² Беневоленская Ю. Д. Расовый и микрореволюционный аспекты краниологии древнего населения Северо-Восточной Европы // Балты, славяне, прибалтийские финны.— Рига, 1990.— С. 250, 256.

I. D. Потехина

К ВОПРОСУ ОБ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОМ СОСТАВЕ ЭНЕОЛИТИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПОДКУРГАННЫХ ПОГРЕБЕНИЙ)

В предлагаемой статье представлены новые краниологические материалы из ранне-энеолитических подкурганных доямных погребений юга Восточной Европы, вопросы культурной интерпретации которых еще не разработаны археологами. Рассматриваются три условные группы погребений: со скорченным на боку, скорченным на спине и вытянутым обрядом с территории Поднепровья, Орельско-Самарского междуречья, Северо-Западного Причерноморья, Северного Кавказа. Даётся антропологическая характеристика людей нижнемихайловского типа и постмаринопольской культуры.

Анализ новых краниологических материалов демонстрирует неоднородность антропологического состава раннеэнолитического населения с подкурганным обрядом. Это население сформировалось на основе различных вариантов гиперморфного протоевропеонидного типа, который доминирует как в вытянутых, так и в скорченных погребениях и при участии более грацильного, средиземноморского морфологического компонента. При этом не выявлено жесткой связи между обрядом погребения и антропологическим типом.

Более четко прослеживается территориальная приуроченность выявленных антропологических типов. В восточной части ареала преобладает протоевропеонидный тип, в западной — заметна тенденция к усилению доли средиземноморского типа.

I. D. Potekhina

CONCERNING THE ANTHROPOLOGICAL COMPOSITION OF THE ENEOLITHIC POPULATION OF UKRAINE (FROM FINDINGS OF SUBMOUND BURIALS)

The paper presents new craniological findings from early Eneolithic submound prepit burials of the South of Eastern Europe which cultural interpretation still waits for development. Three tentative groups of burials from the territories of the Dnieper banks, Orel-Samara interfluvium, North-Western Black Sea coast, North Caucasus are discussed: writhed position on the side, writhed position on the back and stretched position. Anthropological characteristics are given for peoples of low-Mikhaylovka type and post-Marupol culture.

An analysis of new craniological findings shows inhomogeneity of the anthropological composition of the early Eneolithic population with a submound ceremony. That population was formed on the basis of different variants of hypermorphic proto-Europeoid type which dominates both in stretched and in writhed burials with participation of a more gracile, Mediterranean morphological component. No tight correlation has been found between the burial rite and an anthropological type.

The territorial attribution of the anthropological types in question is traced more vividly. The proto-Europeoid type is more confined to the eastern part of the area, whereas the Mediterranean type is more frequent in the western part.

Обдержано 10.09.94.

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ VII—IV СТ. ДО Н. Е. ПОБЛИЗУ БІЛЬСЬКА

Б. А. Шрамко

Стаття присвячена публікації та дослідженняю нових матеріалів, отриманих під час розкопок біля Більського городища двох могильників, які досі не вивчалися.

У 1980—1981 рр. Скіфо-слов'янська експедиція ХДУ досліджувала поблизу с. Більськ Полтавської області Перещепинський могильник біля Західного укріплення та могильник на території Великого укріплення Більського городища. Ці могильники ще не досліджувались; не було даних про час їх спорудження та можливий зв'язок з містом Гелоном, з яким ототожнюється Більське городище¹.

Могильник в урочищі Перещепине розташований на височині правого берега р. Суха Грунь на захід від північно-західного кута городища, від якого він відокремлений стійким яром. Кургани були помічені ще В. О. Городцовим². Діланка, на якій вони розташовані, здавна розорюється, і невеликі насыпи постійно згладжуються (рис. 1, 1). Останнім часом тут провадяться будівельні роботи, пов'язані зі спорудженням бурової вишки. Курган № 1 розкопувався вручну, а решта — з використанням бульдозера. Розкопки дали наступні результати.

Курган № 1 був розташований майже в центрі досліджуваної групи (рис. 1, 2). Сильно розораний чорноземний насип мав висоту 0,5 при діаметрі близько 18 м. Під насипом майже в центрі кургану була прямокутна яма, оточена глинястим викидом (рис. 2). У західній позиції насипу на глибині 0,2 і 0,4 м виявлено по одному фрагменту стінок амфори. Крім того, на глибині 0,2 і 0,45 м над глинястим викидом знайдено уламки трубчастих кісток людей, позбавлені епіфізів, та уламок вінець ліпного горшка, оздобленого вазових краю польськими зашипами та проколами. Уламки амфор можна поз'язати із залишками тризни; решта знахідок потрапила до насипу в результаті дій грабіжників.

Могила являла собою дерев'яний склеп, влаштований в ямі розмірами 4,4x3,6 і глибиною 2,3 м. Глибини тут і далі даються від вершини кургану, окрім спеціально обумовлених випадків. У верхній частині з усіх боків ума мала заплічки шириною 0,3, глибиною 0,4 м. Яма орієнтована по лінії ПН—ПД. В цьому ж напрямку було поставлено колоди перекриття, що спирались на заплічки, по краю яких збереглися залишки дерева. У могильній ямі по кутах та в середній частині двох стінок були розташовані стовпи. Між стовпами та стінами могили простежувались рештки дощок чи плах від облицювання стін. Склеп мав дерев'яну підлогу, залишки якої були краще помітні в середній частині могили. Ями від стовпів діаметром 0,2—0,25 м залишилися нижче дна могили на 0,25 м.

У мішаному ґрунті заповнення могильної ями на глибині від 1,9 до 2,1 м зустрічалися розкидані грабіжниками окрім речі та невеликі уламки людських кісток. Серед речей — уламки стінок і денця ліпного горшка, уламок ручки чорнолакового лекіфа (рис. 3, 1—2), бронзова конічна ворварка (рис. 4, б). У кушиці однієї бляшки збереглися рештки пакіряного ременя. У південно-західному кутку могили знайдено 9 бронзових трилопатевих втулкових наконечників стріл трьох типів (рис. 4, 1—5). На дні могили в її центральній частині лежали ще 2 залишки конічні ворварки (рис. 4, 8), а біля ПД кута — 3 дрібні уламки людських кісток, які, на жаль, не дозволяють визначити положення всього кістяка і уточнити антропологічні дані.

Уламок лекіфа датується V—IV ст. до н. е.³. Прикраси вузди у вигляді

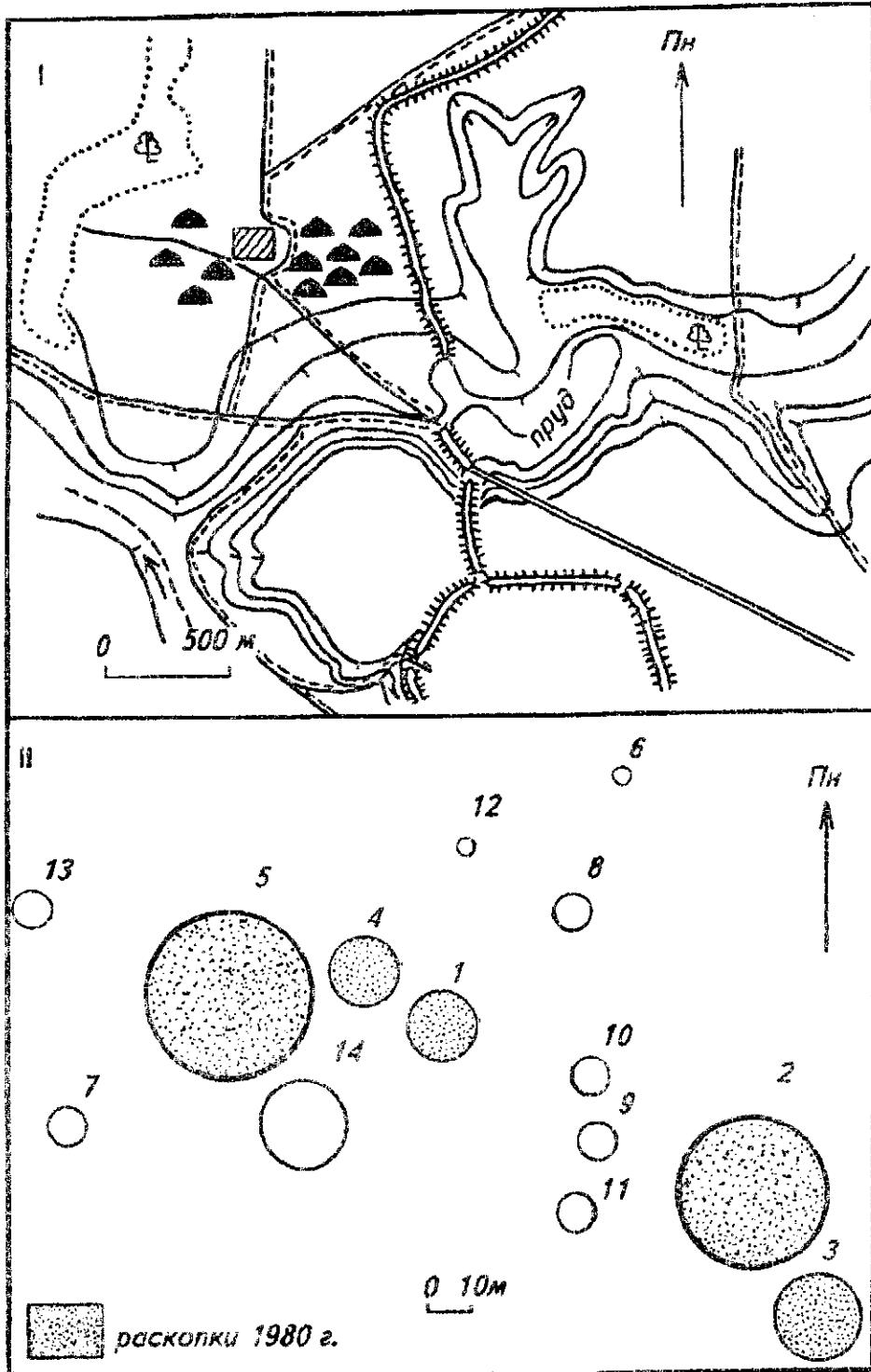

Рис. 1. 1—Перещепинський могильник; 2—розташування курганів у південно-східній частині Перещепинського могильника та кургани (1—5), розкопані в 1980 р.

руки мають аналогії в пам'ятках кінця V — початку IV ст. до н. е.⁴. Серед бронзових наконечників стріл переважають баштоподібні (6 екз.) з виступаючою втулкою (рис. 4, 1). Є два типи базисних наконечників (рис. 4, 2, 3)

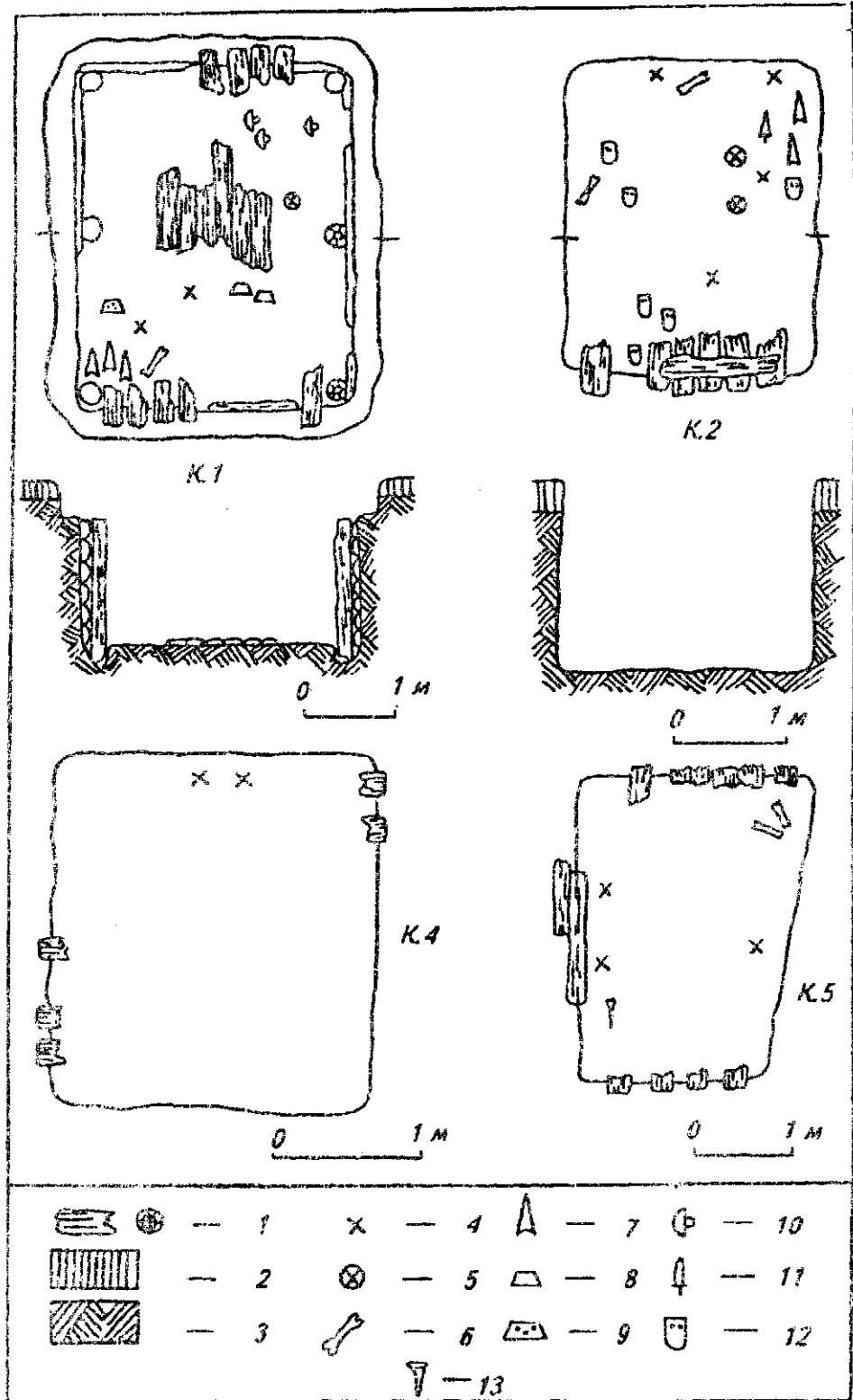

Рис. 2. Могильні ями в курганах №№ 1, 2, 4, 5 Перещепинського могильника: 1— дерево, 2— похованчий ґрунт, 3— материковий ґрунт, 4— ліпна кераміка, 5— антична кераміка, 6— кісткові залишки, 7— наконечники стріл, 8— залізні ворварки, 9— бронзова ворварка, 10— бляха від вуздечки, 11— ніж, 12— платівка панцира, 13— залізна шпилька.

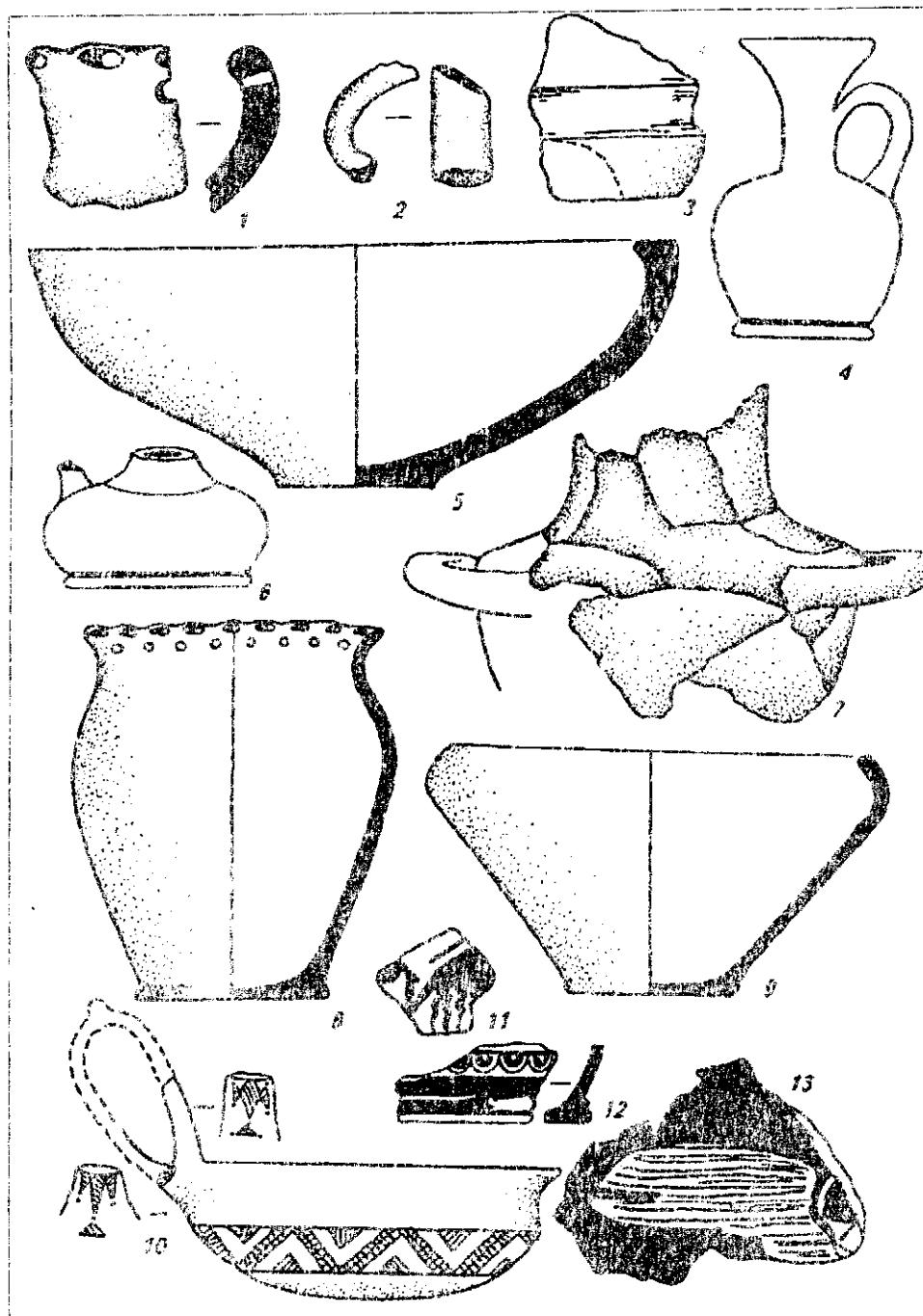

Рис. 3. Знахідки в курганах Перещепинського могильника: 1—фрагмент віноць горщика, 2—ручка чорнолакового лекіфу, 3—уламок ніжки амфори, 4, 6, 11, 13—чорнолакові лекіфи, 5—миска, 7—уламки античного скла, 8—горщик, 9—миска, 10—шарнірно-складений ківся.

та уламок наковаленіка з бантоподібною голівкою (рис. 4, 5). Загалом комплекс стріл за А. І. Мелюковою є типовим для другої половини V — початку IV ст. до н. е.⁵. Уточненка хронологія С. В. Поліна показує, що вони не виходять за межі другої половини V ст. до н. е.⁶. Поховання в кургані № 1, очевидно, слід віднести до кінця V ст. до н. е.

Курган № 2 мав висоту 1,9 м і діаметр близько 36 м. У південно-східній частині чорноземного насипу поблизу глинястого викиду, що оточував мон-

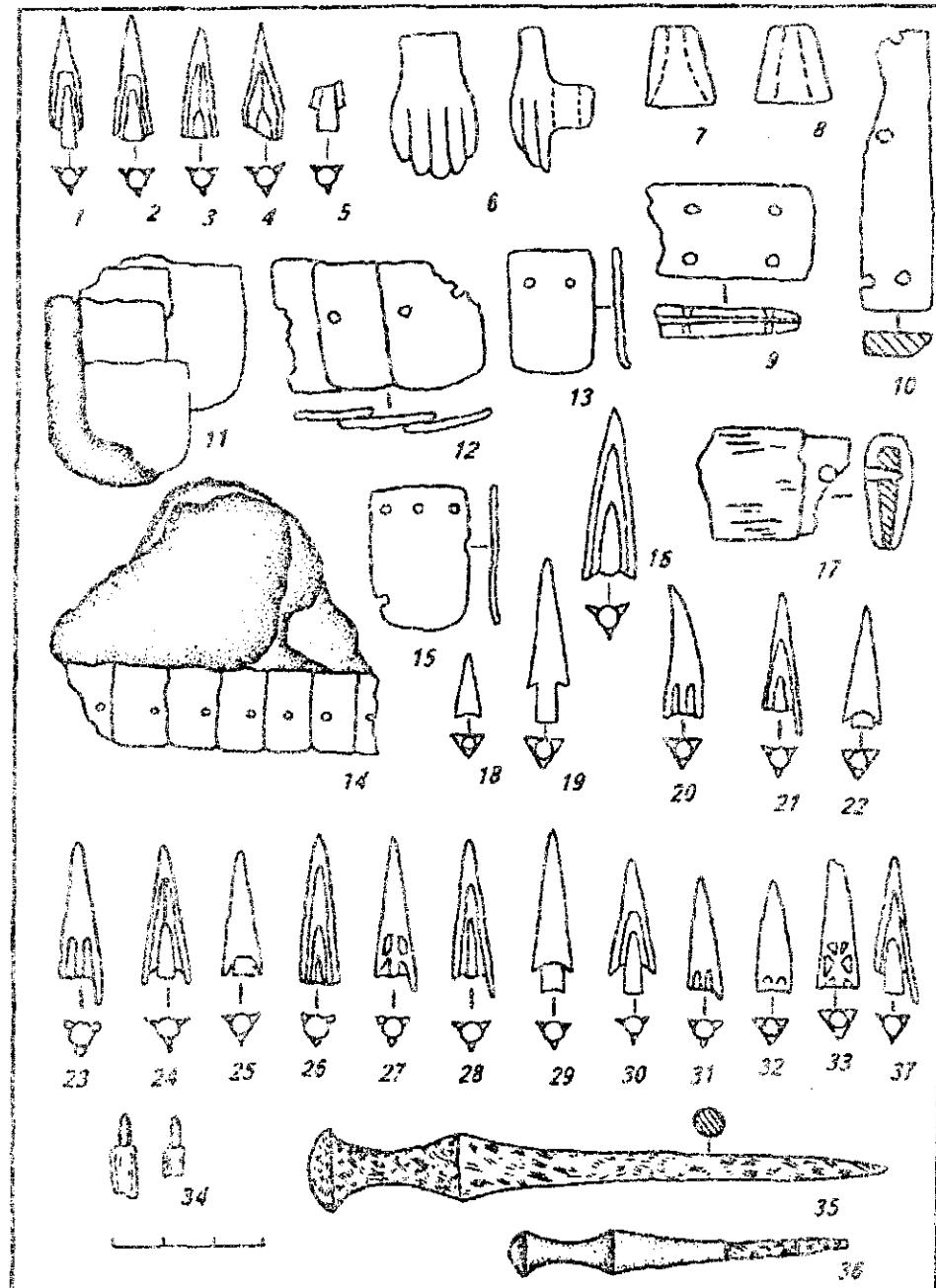

Рис. 4. Знайдені в курганах Перещепинського могильника: 1, 5, 16, 18, 33, 37 — бронзові наконечники стріл, 6 — бронзова бляшка, 7 — бронзова ворварка, 8 — залізна ворварка, 9, 10 — уламки хутірників ручок ножа, 11—14 — залиші платівки від панцира, 15 — бронзова платівка від панцира, 17 — уламок ножа, 34 — уламки ратин стріл, 35 — залізна шпилька, 36 — биметалева шпилька.

тилку иму, на глибкі 1,45 м у непорушенному шарі виявлено компактно складений комплекс із трьох вуздечок від яких збереглися залізні вудила та відповідно кількоєдно після залізник псаліїв і чотири прикипілі до них бронзових кільця (рис. 5). До першого набору належать прості вудила з прямими двогирчастими псаліями з голівками на кінцях і два бронзових кільця (рис. 5, 1—4). Другий набір складається із суворих вудил, обладнаних напускними платівками із шипами на кутах, двогирчастих прямих псаліїв і двох бронзових

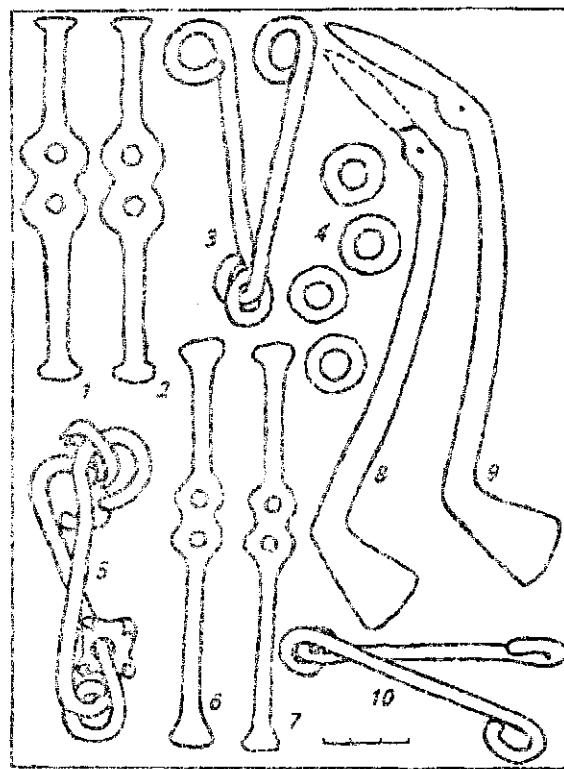

Рис. 5. Вудила з насипу кургану № 2 Перещепинського могильника.

кої стінки та ніжки (рис. 3, 3) та 4 уламки залізних лусочок від панцира.

Рефта речей знайдена в різних місцях заповнення мотильної ями та на її рівні. Прямокутна могильна яма орієнтована по лінії Пів-Північ і має розміри 2,9×2,2, глибину ями 3,7 м. Залишки плах перекриття добре пристежувались тільки з південного боку. Залишок ця яма не мала. Двоярусове перекриття спиралося на помований ґрунт і було покладене хрест-навхрест (рис. 2).

У мішканому ґрунті заповнення в різних місцях на глибині від 2,5 до 2,3 м знайдено різноманітні релікти. Серед них — два небеских уламки гомілкової кістки людини та залишки жертовкої іжі у вигляді частини щелевих та трьох зубів коня. Частково в заповненні, а частково из дні могил лежали уламки ліпкій миски, яку можливо повністю реконструювати (рис. 3, 5), та фрагменти червонофігурного лекіфа кінця V — початку IV ст. до н. е. зображенням сфінкса (рис. 3, 13). Із металевих речей в заповненні зустрічалось багато залізних і бронзових лусочок від панцира (рис. 4, 11—15), уламок залізного ножа з кістяною ручкою (рис. 4, 9) і 4 бронзових наконечники стріл (рис. 4, 16—19). На дні могили лежав уламок кістякої ручки залізного ножа (рис. 4, 10) і цілий чорнолаковий лекіф (рис. 4, 4), в якому зберігалася ароматична речовина, що має запах мигдалю. Аналогічний лекіф V—IV ст. до н. е. відомі серед знахідок в ольвійському некрополі⁸. Бронзові наконечники стріл представлени двома великими трипланетевими базисними наконечниками (рис. 4, 16), одним гладеньким тригранним з виступаючою втулкою (рис. 4, 17) і одним невеликим тригранним з дугомподібними гранями та внутрішньою втулкою з вирізом в основі (рис. 4, 18). Такий комплекс стріл характерний для кінця V — початку IV ст. до н. е.⁹ і разом з іншими знахідками визначає час походження.

Найцікавішим у цьому могильнику виявився курган № 3, розташований поруч з курганом № 2. Висота його 0,9 м. У плані він має форму овала з діаметрами 19,5 і 23 м. Насип складається із чорнозему з глинистими про-

кілець (рис. 5, 4—7). До третього набору входять прості вудила з писаліями, кінці яких зігнуті в противлежні боки. Один кінець оформленний у вигляді пташиної голівки з довгим дзьобом, а другий має розширену лопать (рис. 5, 8—10). Суворі вудила порад з простими характерні для IV—III ст. до н. е.¹⁰. Вудила з зігнутими в противлежні боки художньо оформленними писаліями були і з V ст. до н. е. Загалом набір вуздечок можна віднести до початку IV ст. до н. е. Компактність та цільність комплексу свідчить, що він опинився тут не випадково, а був покладений в біжній частині насипу спеціально при спорудженні кургану.

При заняті насипу простежувались також сліди дій грабіжників. На ПдС від могильної ями на глибині 1,6 м в мішканому ґрунті знайдено два уламки трубчастих людських кісток, уламки глифор-

шарками. Вивчення стратиграфії насипу і наступні розкопки показали, що курган містить два хронологічно близькі, але все ж різні за часом могили.

Основовою є північна могила (рис. 6). Друга, південна могила, була влаштована біля підошви насипу над першою. Потім насип був збільшений і утіваний біля підошви насипу над першою. Потім насип був збільшений і утіваний біля підошви насипу над першою.

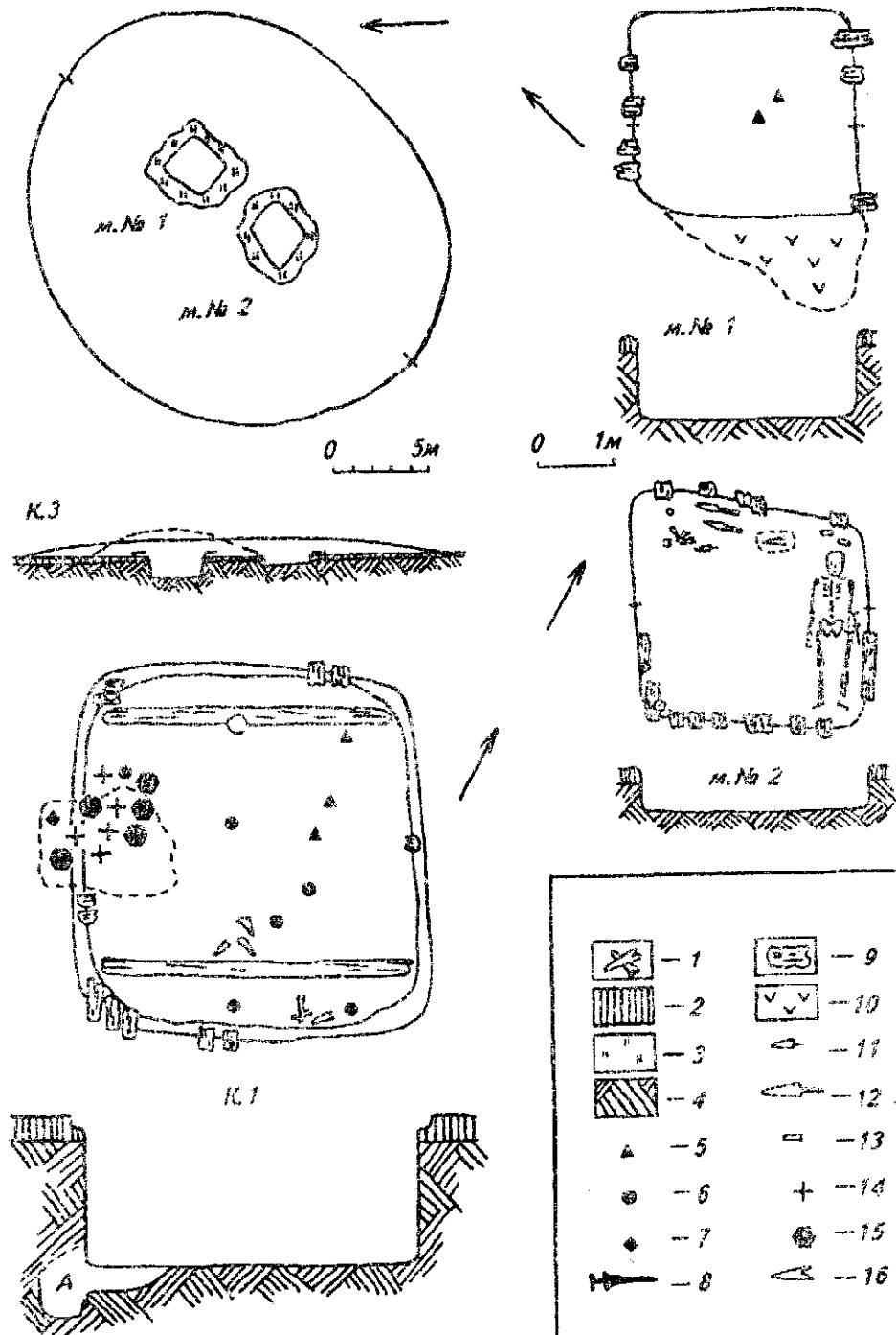

Рис. 6. Курган № 3 Перецелінського та курган № 1 Більського могильників.

1 — окремі кістки, 2 — паховальний ґрунт, 3 — глинистий викид, 4 — материковий ґрунт, 5 — ліпна кераміка, 6 — антична кераміка, 7 — бронзова ворварка, 8 — меч, 9 — залишки дерева, 10 — трабожницький хід, 11 — ніж, 12 — спис, 13 — підток, 14 — залишки ганцира, 15 — залишки щита, 16 — бронзові наконечники стріл.

зорив єдиний курган. Це особливо добре простежується на профілі, оскільки глинистий викид із другої могили північною частиною перекривав край ранішого насипу і добре окреслював його конфігурацію. Це дозволяє з'ясувати розміри первинного насипу, пов'язаного з основним похованням. Він був значно менший сучасного за діаметром, але вищим за нього. Діаметр первинного насипу був близько 9, висота — 1,4 м. Насип перекривав майже квадратну в плані яму основного поховання, оточену з усіх боків кільцевим глинистим викидом. Розмір ями $2,65 \times 2,8$, глибина 1,95 м. Яма орієнтована з ПдС на ПнЗ. Вже при знятті насипу, а потім при розкритті могильної ями був помічений грабіжницький хід, заповнений мішаним ґрунтом, який виявився набагато твердішим, ніж чорнозем решти насипу. Грабіжницький хід порушував частину кільцевого викиду і похило входив до могильної ями з південного-західного боку. Від перекриття по краях ями з південно-східного та північно-західного боків збереглись лише незначні рештки колод діаметром 15—20 см.

Основна могила виявилася повністю пограбованою. На дні її майже в центральній частині знайдено лише три уламки червонофігурного лекіфа кінця V — початку IV ст. до н. е. (рис. 3, 11—12). У викиді знайдений один три-

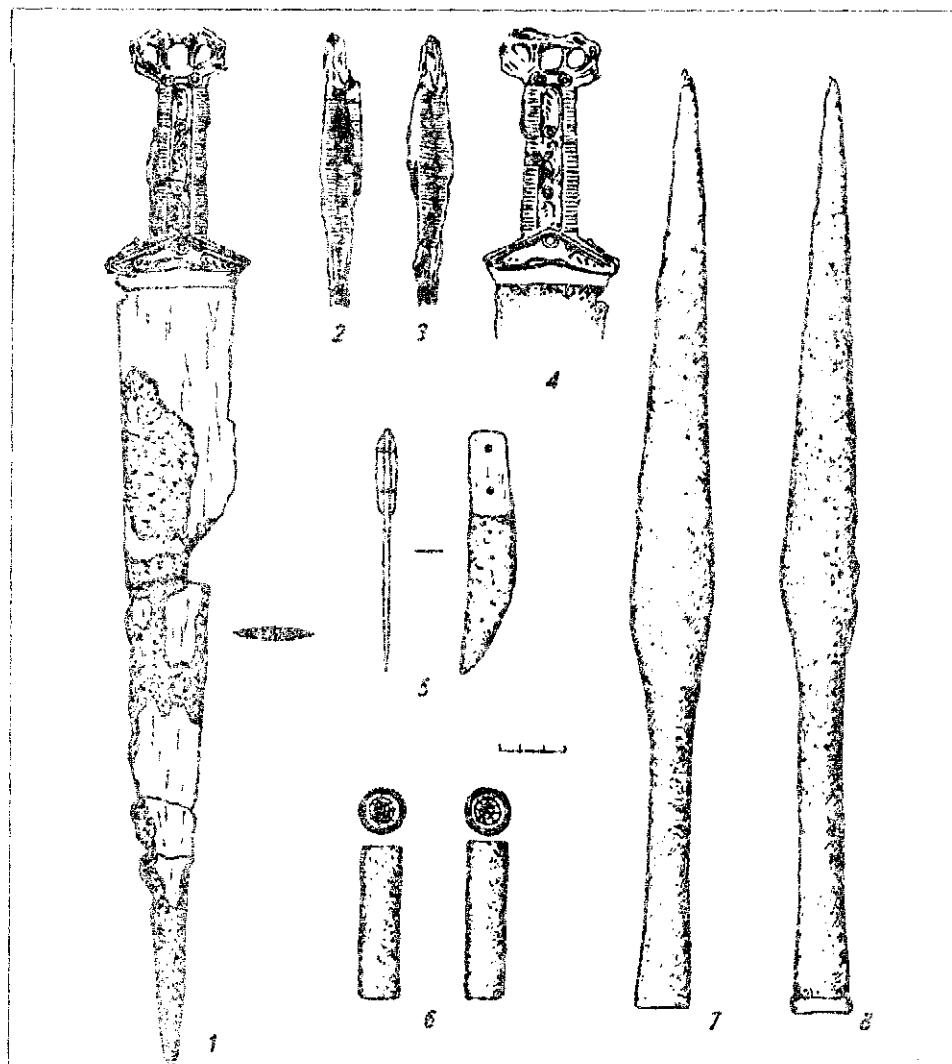

Рис. 7. Предмети сбрасили (к. № 3, п. 3 Перещепинського могильника). 1 — залізний меч з обтягнутим золотом руків'ям, 2, 3 — бокові частини руків'я, 4 — руків'я зі зворотного боку, 5 — ніж, 6 — підтоки, 7, 8 — наконечники списів.

гранний базисний наконечник стріли (рис. 4, 20), який також може належати до цього часу, а також уламок залишку ножа (рис. 4, 17).

Друга могила була споруджена на північний схід від першої, поблизу краю первинного насипу. Яма цього поховання розмірами $2,9 \times 3,1 \times 2,55 \times 2,75$, глибиною 1,30 м, мала форму неправильного ромба з трохи заокругленими кутами (рис. 6). По краях ями збереглись залишки перекрияття з колод діаметром 10—20 см. Їх було покладено в один ряд по лінії ПнЗ—ПдС. На дні ями в тому ж напрямку була настелена підлога з щоколадкою, від яких збереглися лише бурі смуги затлітого дерева.

Вздовж північно-східної стіни у випростаному стані на спині був покладений лебіжчик, орієнтований головою на Пн—ПнЗ. Кістки знаходились у правильному анатомічному порядку, але майже повністю зітліли. Крапле збереглися рештки черепа та зуби, що дозволило встановити, що поховання належить молодому чоловікові 20—30 років¹⁹. Біля лівого стегна похованого був покладений залишок мечу довжиною 47,5 см (рис. 7, 1—4). Меч має трикутний двогострійний клинок, на якому помітні сліди дерева від піхов; на одному боці, крім того, є сліди хутра (очевидно, від одягу похованого). Рукоі'я з антеною навершям та псевдотрикутним перехрестям обтягнуте двома золотими платівками, які чітко повторюють орнамент, викарбований на залиші основі. Таке золоте покриття ледве трималось і ясно призначалось лише для надання пишності похованальному інвентареві, оскільки практично використовувати меч із просто накладеними на рукоі'я золотими платівками було неможливо. Орнаментація свідчить про високу майстерність ковалія, який за допомогою кування з пущанонами, зміг виготовити гарне рукоі'я з ажурним навершям, оформленім у вигляді трикутних зігнутих штанинних пазурів, з'єднаних перемичками. В основі навершя зображені два круглих ока. Ймовірно, прототипом таких виробів були навершия у вигляді штанинних голів²⁰, але еволюція зображення призвела до появи нового типу з волистами пазуроподібного оформлення і відповідним семантичним засобуванням²¹. Перехрестя прикрашене стилізованим зображенням голови лося. Добре передана нахилена морда тварини з великими ніздramи та відмислою нижньою губою. Око оформлене за допомогою круглого штампу у вигляді кола з випуклістю в центрі. У трикутну схему перехрестя вписане вухо лося. Середня частина рукоі'я по краях оздоблена жолобками, а на центральній смужі зображене ще дві стилізовані голови лосів. Аналогічні зображення є і на зворотному боці рукоі'я (рис. 8). Під кістяком простежено крейдяну підсыпку.

Вздовж північно-західної стіни могили біля голови похованого було покладено два списи з залишками гостролистими наконечниками (рис. 7, 7, 8) та залишками підтаками (рис. 7, 6). У могилу списи були покладені зі зломаними ратцідами і тому відстакні між основами списів і краями підтаків колізалися в межах 1,1—1,2 м. На північний захід від голови похованого на відстані близько 0,5 м лежали залишки сагайдака зі стрілами, що мали бронзові втулкові наконечники. Від шкіряного з деревом сагайдака збереглися лише сліди у вигляді коричневого тілку, які показують, що він мав у плані форму прямокутника з заокругленнями на нижній стороні кутами. Довжина сагайдака сягала 40, а широта 25 см. Від ратищ збереглися незначні сліди, а в середині втулок деяких наконечників залишилися кінчики ішматочки дерева. Дослідження одного з уламків показало, що він березовий. Усього в сагайдаку виявилося 57 цілих та 5 уламків бронзових наконечників зі стріл. Неважають (31 шт.) тригранні пірамідальні наконечники зі слабовиступаючою втулкою та засострінними кінчики граней (рис. 4, 2, 5), що часто зустрічаються в курганах V ст. до н. е.²². Тригранні наконечники з прямокутною втулкою та довгим чіпом за одній грани представляють 14 екземплярами (рис. 4, 23). У таї же кількості знайдено трилопатеві опорновтулкові наконечники з погостреми кінчики лопатей (рис. 4, 24). Форма типів представлена поодинокими експонатами (рис. 4, 26—33). Всі вони існували в той же час.

Поблизу західного кутка могили простежувались рештки майже повністю зотлілих кісток від жергової іжі зі слідами посипання їх червонюю всеруною. Поруч лежав залишок кіж (рис. 7, 3) та два лекіфи. Один з них простий червонояковий (рис. 3, б.), а другий — червонофігурний, прикрашений зоб-

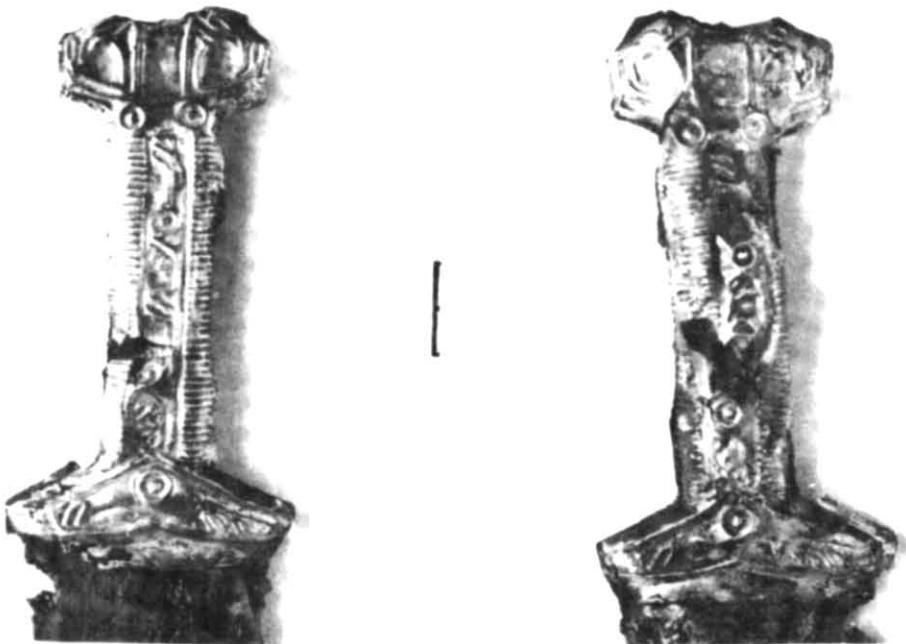

Рис. 8. Руків'я меча (к. № 3, п. 2). Перещепинський могильник.

раженням сфінкса (рис. 9). Верхні частини лекіфів були розбиті, але у другого шийка реставрована. Нарешті, у південному кутку могили на залишках поваленого перекриття знайдено уламки античного глека з двома горизонтальними ручками (рис. 3, 7), виготовленого з дуже нетривкої глини, яка легко піддається розшаруванню.

Для датування цього кургану крім наконечників стріл важливим є червонофігурний лекіф кінця V — початку IV ст. до н. е. Аналогічна посудина виявлена у кургані цього ж часу поблизу с. Грищенці¹⁴. Особливі важливі знахідки меча, руків'я якого — точне повторення руків'я парадного меча з кургану Солоха¹⁵, що також дозволяє віднести перещепинське поховання до кінця V ст. до н. е. Дані аналогії одночасно вимагає відповіді і на ряд інших питань.

Як відомо, А. П. Манцевич висловила думку про те, що меч та піхви з кургану Солоха були виготовлені видатним фракійським майстром, який жив у районі, що майже не знав впливу традицій античного мистецтва¹⁶. Але слід

зраховувати, що технологія виготовлення художніх деталей та стиль оформлення руків'я солохинського парадного меча відрізняються від відповідних ознак у піхов. Можна погодитись з А. П. Манцевич у тому, що піхви солохинського меча дають нам чудовий зразок мистецького різьблення по дереву, в якому помітні риси, характерні для фракійського художнього ремесла¹⁷. Інша справа — меч та його оздоблене золотом руків'я. Художнє оформлення руків'я виконане ковалем в зовсім іншій манері, характерній для східноєвропейського звіриного стилю. А. П. Манцевич вказує, що на руків'ї солохинського меча зображені голови самців оленя¹⁸, але горбата морда тварини, як і на перещепинському мечі типова для зображені лося, які дуже часто зустрічаються в пам'ятках лісостепової Скіфи¹⁹. Наверши обидвох мечів також оформлені у скідноєвропейському звіриному стилі. Ніяких слідів фракійського або античного впливу тут не простежується. Залізне руків'я солохинського меча

Рис. 9. Лекіф із зображенням сфінкса (к. № 3, п. 3). Перещепинський могильник.

обтягує тонка золота платівка (оболонка), яка не має самостійного значення, як і в меча з Перещепинського могильника, а є просто відбитком, що повторює рельєф залізного руків'я меча. Залізна основа руків'я солохинського меча, сильно пошкоджена корозією. Але на руків'ї перещепинського меча в деяких місцях, де золота платівка відходить вбік, добре видно художнє карбування по залізу, виконане талановитим майстром. Аналогічним шляхом було отримане зображення і на інших мечах з антеною чи брускоподібним навершям, що мають обкладку з тонких золотих платівок²⁰. Тому золоті обкладки руків'їв не можна розглядати окремо від мечів як художні вироби грецьких торевтів²¹. Важливим підтвердженням того, що ковалі Скіфії вміли за допомогою кування та карбування виготовляти високохудожні вироби є знахідки мечів V—IV ст. до н. е., які не мають золотих обкладок, але прикрашені художніми, нерідко ажурними руків'ями²². Серед них є і екземпляр меча із зруйнованого кургану поблизу с. Волоська Балаклійка в Харківській обл., що також має антенове пазуроподібне навершя з перемичками і зображенням круглих очей у основі. Середня частина руків'я цього меча прикрашена фігурками двох тварин. Таким чином, наявні дані дозволяють вважати, що перещепинський меч, так як і меч із кургану Солоха, не привезений з Фракії і не виготовлений в грецьких майстернях.

Нові дослідження дозволяють визначити і конкретнє місце виготовлення мечів цього типу. І. Б. Шрамко проаналізувала зведення щодо таких мечів та їх наслідувань і зробила висновок, що вони становлять своєрідну групу²³. Остання відрізняється від інших мечів з антеною чи пазуроподібним навершям тихологічними і технологічними ознаками. Руків'я їх мають постійні пропорції і сталі розміри окремих деталей. Виготовлені вони за допомогою кування, карбування, рубки, пробивання отворів та штампування з улюбленими формами орнаменту, в якому часто використовуються зображення лося. Мечі цієї групи зустрічаються переважно на Дніпровському Лівобережжі і два з них, з руків'ями, прикрашеними золотом, знайдені в курганах поблизу Більського городища. Внаслідок торговельних зв'язків такі мечі поширювалися на інші території, де іноді з'являлися імітації. На думку І. Б. Шрамко мечі цієї групи виготовляли на Більському городищі, де була розвинена обробка металів і ремісниками якого робили зброя, прикрашенну у звіриному стилі.

Тут же слід зауважити, що висловлювалась думка про те, що поперечні жолобки по краях руків'я солохинського та деяких інших мечів імітують обмотку руїз'ї дротом чи змотузкою у архайчних мечів, коли воно не становило одне ціле з клинком, а складалось з кількох стрижнів чи платівок²⁴. Такий генезис не зуходить підтвердження в археологічному матеріалі. Відомі перескіфські та ранньоскіфські біметалічні мечі, у яких руків'я не становило одне ціле з клинком, але серед них немає таких примітивних, у яких руків'я виготовлялось би з кількох стрижнів чи платівок, скріплених дротом або мотузкою. Слід вважати, що таких руків'їв взагалі ніколи не було. Поперечні жолобки або виступи, що перекоджають ковзанню руки, відомі на багатьох руків'ях мечів та кинджалів ще з доскіфського часу²⁵, але до обмотки дротом чи мотузкою воно відношення не мають.

Курган № 4 мав висоту 0,3 та діаметр близько 16 м. У сильно розораному чорноземному насипу на глибині 0,2 м знайдено уламок амфорної ручки і простежено глинистий викид, що оточував прямокутну в плані могильну яму, орієнтовану по лінії північ-півден. (рис. 2). Розміри ями 2×2,3 м, глибина 1,2 м. Біля країв ями з західного та східного боків збереглись незначні залишки колод від перекриття. Могила була пограбована так, що в ній збереглося тільки сім зубів небіжчика, за якими можна визначити, що це був молодий чоловік віком 20–25 років. На дні могили поблизу нівничої стінки виязлеко уламки ліпного горщика, прикрашеного по вінцях зашпилами і про-колзми (рис. 3, 8), уламки глиняної миски (рис. 3, 9), два невеликих уламки заліза та 7 бронзових тригранних наконечників стріл (рис. 4, 21, 22, 37) початку IV ст. до н. е.

Курган 5 мав висоту 0,3 м, але насип його сильно розляжився від тривалого розорювання і діаметр його досягав 40 м. У насипу, який складався із чорнозему, знахідок не було. Пляма глинистого викиду охалювала могильну

яму з усіх боків, але так, що зі східного боку біля ями залишався вільний майданчик майже однакової площини з самою ямою. Яма (рис. 2) трапецієподібної форми. Довжина західної стінки ями 3,2, а північної — 2,4 м. Глибина ями 2,25 м. Біля країв ями знайдено залишки перекриття з колод, які лежало вздовж довгої осі могили, тобто, по лінії північ-півден. Слабко простежувались рештки другого ряду поперечних колод. Поховання було пограбоване. У нижній частині заповнення та на дні могили поблизу західної стінки знайдено уламки чорнолощеного черпака, прикрашеного геометричним орнаментом з інкрустацією білою пастою (рис. 3, 10). Поруч була залізна шпилька з візбитком тканини полотняного переплетення (рис. 4, 35). У середній частині могили знайдено два залізні, сильно кородовані уламки. Біля східної стінки містились уламки посудини типу чорнолощеної корчаги (рис. 10, 1). Нарешті, в північно-східному кутку могили двома купками безладно лежали сильно роздрібнені кістки людини. Із цих знахідок цікавою є залізна шпилька кінця VII — початку VI ст. до н. е. рідкісного 9 типу за класифікацією В. Г. Петренка²⁶. Уламки корчаги і черпака з геометричним орнаментом і інкрустацією білою пастою також вказують найімовірніше на VII ст. до н. е. Це підтверджується також знахідкою на Більському городищі біметалічної шпильки цього типу, верхня частина у якій відлита з бронзи²⁷. Біметалізм, як відомо, характерний для виробів передскіфської та ранньо-скіфської епох. Таке ж поєднання шпильки 9 типу з ковшем, прикрашеним геометричним орнаментом, спостерігається в кургані № 139 на р. Тенетинка, датованому В. А. Іллінською VII ст. до н. е.²⁸. Очевидно, до цього ж часу слід відносити і поховання у кургані № 5.

Особливо цікавим є курган, розкопаний саме на території Більського городища. Як відомо, пов'язані з городищем великі кургани-могильники розташовані на заході від Більського городища, в основному на лісовому березі р. Суха Грунь (могильник в уроч. Скоробор та Оснаға) і частково на правому (Перещепинський могильник). Розміри цих могильників дуже великі. Незважаючи на те, що зони вже не одне століття розорюються, ще О. О. Бобринський²⁹ і Д. Я. Самоквасов³⁰ відзначали у Скороборі не менше тисячі курганів. Під час нашої обстеження у 1975 р. було також нараховано понад тисячу курганических часин³¹, але точну кількість їх з'ясувати не вдалось, оскільки невеликі кургани були зовсім розгорані, або ледьє помітні. У Перо-

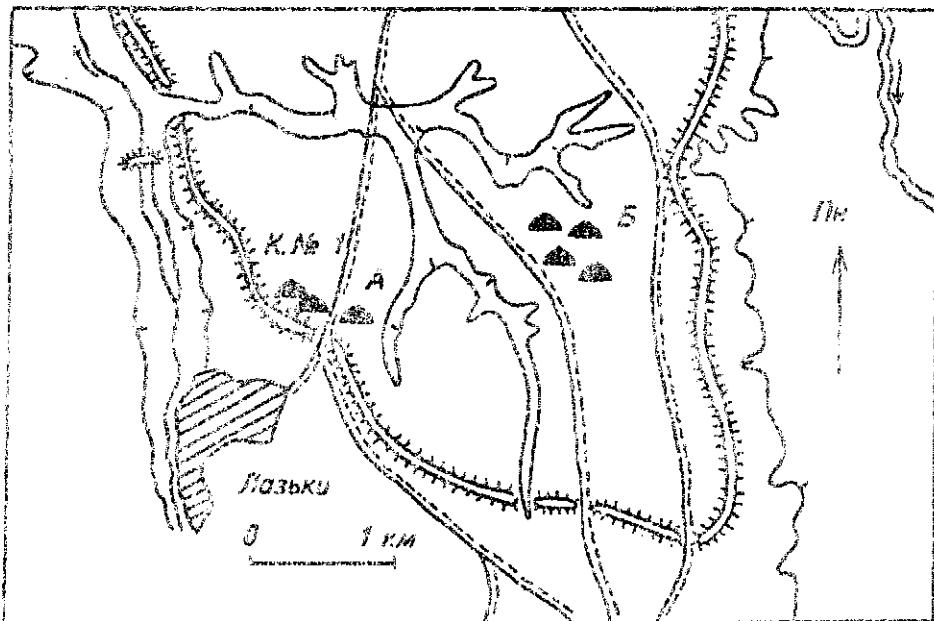

Рис. 18. Більський курганний могильник. А — західна група, Б — східна група.

щепинському могильнику налічувалось понад 150 курганів. Розкопки показали, що поховання у цих могильниках відбувалися з VII до III ст. до н. е. і охоплюють весь період існування городища. Браховуючи, що поховання раннього залізного віку є і в інших найближчих могильниках — поблизу с. Довжик, Саранцевка та хут. Блажки³², можна припустити, що цих могильників було досить для поховання певних категорій мешканців Більського городища протягом усього часу його існування.

Однак ще В. О. Городцов на своєму плані у двох місцях відзначив ще 7 курганів, розташованих зсередині Більського городища³³ (рис. 10). Група «А» з трьох курганів зафіксована біля південної частини валу Великого укріплення обабіч дороги, що веде з Більська до с. Лазьки. Група «Б» з чотирьох курганів позначена на схід від центральної дороги, що веде до с. Глинськ. Кургани її не орались і важко було тоді сказати, до якого часу вони належать і чи мають зв'язок з Більським городищем. Браховуючи наявність в околицях залишків поселень бронзового віку та раннього середньовіччя, можна було чекати, що ці кургани випадково опинились у межах городища і належать до іншого часу.

Огляд першої групи курганів поблизу дороги до с. Лазьки показав, що найменший західний курган знищений оранкою. Другий курган, розташований на схід від дороги, виявився сильно зруйнованим. Західна половина його насипу була повністю знищена при будівництві дороги, а східна порита глибокими ямами, оскільки в цьому місці було влаштоване сковище для пального. Для дослідження був придатний лише курган, розташований на захід від дороги біля лісоструги, який і позначений як № 1 (1981 р.) Більського могильника (група «А», рис. 10).

Більський курган № 1 розташований за 200 м на північ від південної частини валу Великого укріплення Більського городища та за 75 м від сруйнованого західного кургану № 2. В останні часи курган розорюється, але насип ще зберігається на висоту до 2,1 м. Діаметр близько 48 м. Верхня частина насипу порушена ямами та грабіжницьким ходом. Насип споруджувався з ґрунту культурного шару городища і містив його залишки. Еже з глибини 0,3 м у насипу почали траплятися фрагменти ліпкої кераміки ранньоскіфського часу — уламки стіск, деянець та вінець архаїчних горщиків, оздоблені по краю насірізними проколами і наліпним валиком з пальцевими вдавленнями (рис. 11, 3, 4), верхньої частини миски з загнутим всередину краєм (рис. 11, 5), амфори, круглий глиняний диск з отвором у центрі. В ґрунті насипу було знайдено також крем'яне хресало, шматочки реалігара та окремі кістки тварин, в тому числі фаланги ноги корови та баранячий астрагал.

Вивчення стратиграфії профілю показало, що насип споруджувався у два прийоми. Спочатку він був доведений до висоти 1,1 м від рівня похованого чернозему і на цьому насипі було відправлено тризну, від якої залишилась плакма зогніща з деревним вугіллям, фрагменти ліпної кераміки, в тому числі уламок вінця горщика, оздобленого по краю пальцевими вдавленнями та насірізними проколами (рис. 11, 2), уламки кісток тварин. Потім насип був досыпаний. На глибині 1,4 м виявилася верхня частина зикиду з могильної ями. Викид сточував могильну яму з усіх боків. Могильна яма (рис. 6) мала у плані форму чотирикутника розмірами 4,6×4,15 м, орієнтованого довгою віссю маючи го лілії ІІІ—ІІІС. Глибина ями 3,8 м. У верхній частині яма мала запліччу шириною 5–10 та глибиною 12–15 см. По краях ями та на уступах залишків в деяких місцях простежувались рештки дерев'яного жакетника, колоди якого були розташовані навхрест. У нижньому ряду краї колод спиралися на звичайчка, а у верхньому — на край ями.

У заповненні ґрунту був сильно порушеній грабіжниками. Від самого верху і до дна зустрічались невеликі уламки частин людського кістника, а також кісткові залишки корови та коня (очевидно, від жертвової йжі), фрагменти ліпної кераміки, уламки амфор, залізних лусочок панцира та пілатиков щита. Аналогічні залишки краї до збереженості зафіксовані і на дні могилі. Вони були вкрите підлогою з дерев'яних дощок, які спиралися на два бруси покладені виперек могильної ями.

У заповненні ґрунту був сильно порушеній грабіжниками. Від самого верху

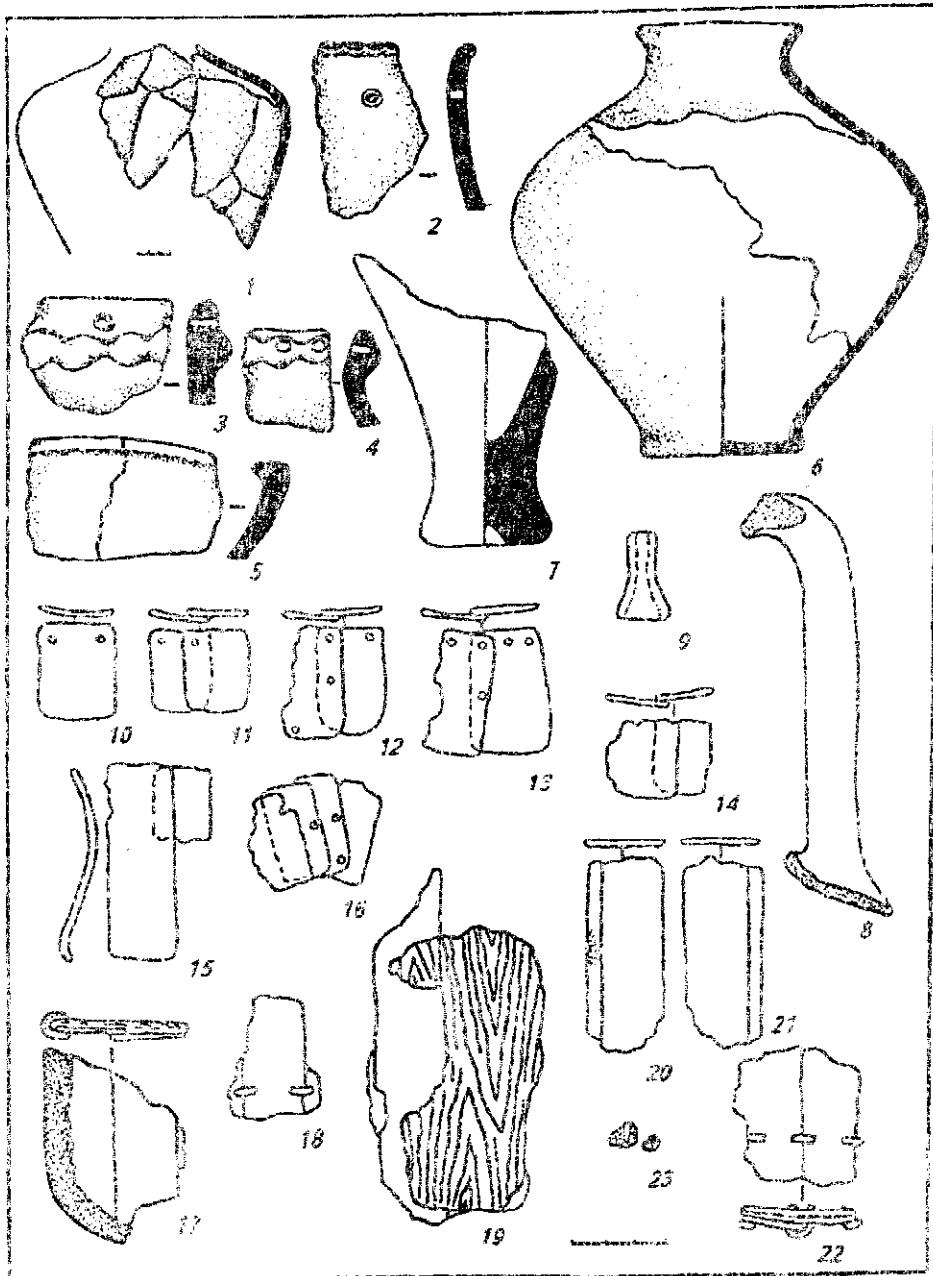

Рис. 11. Знахідки у курганах Перещепинського та Більського могильників.

1, 6 — уламки кісток, 2, 4 — уламки горщика, 5 — миски, 7, 9 — уламки амфор, 9 — бронзова ворварка, 10—16 — залізні лусочки панцира, 17—22 — залізні пластини щита. 1 — Перещепинський могильник к. № 5; 2—22 — Більський могильник к. № 1.

і до дна зустрічалися невеликі уламки частин людського кістяка, а також кісткові залишки корови та коня (очевидно, від жертовної йжі), фрагменти лінійкої кераміки, уламки амфор, залізних лусочек панцира та пластинок щита. Аналогічні залишки країдої збереженості зафіксовані і на дні могили. Воно було вкрите підлогою з дерев'яних дощок, які спиралися на два бруси, покладені вплотерек могильної ями.

Первинне положення кісткових залишків встановити важко, оскільки воно були розкидані грабіжниками та сильно подрібнені. Антропологічні додіжки показали, що, крім дорослого воїна похилого віку, якому, очевидно,

належали рештки озброєння (панцир, пов'язані з ним ворварка та щит), у могилі ще був похований підліток років 10—12, очевидно, служник. Інвентаря, пов'язаного з цим похованням не виявлено, але біля решток цього кістяка в південно-західній частині могили та біля південно-східної стіни зо-середженні основні уламки амфор. Найбільші фрагменти ліпної кераміки зустрічались переважно в північно-східній частині могили біля залишків жертвоної іжі у вигляді хісток корови та коня, хоча окремі уламки цієї кераміки та кісток тварин траплялися і в інших місцях могили. Уламки зализного панцира та щита зберегувались головним чином в північно-західній частині могили і тайнику.

Залишки панцира представлені зализними платівками різних розмірів та конфігурацій, серед яких переважна більшість невеликих із заокругленими нижніми краями (рис. 11, 10—16), розмірами: 1,6×2,9; 2,1×3,4; 2,2×2,6; 2,2×3,8; 2,3×3,1 см. Платівки мали від 2 до 4 отворів для кріплення до шкіряної основи панцира. Можливо частина їх належала до шолома. Є кілька довших та S-подібно зігнутих платівок розмірами 6,0×2,2 см від нижньої частини панцира (рис. 11, 15). Бронзова ворварка висотою 2,2 см має дзвоноподібну форму (рис. 11, 9). Залишки щита представлені більшими і гострими платівками, з яких юдна не збереглася повністю. Ширина їх 2,2 і 2,3 см, а довжина найбільшої з них, що збереглись — 10,9 см. На ряді уламків, що збереглися залишки декількох платівок, добре помітні дротяні петлі, що їх з'єднували (рис. 11, 18—22). На зворотному боці видно сліди дерев'яної основи щита у вигляді добре обструганих тонких дощок. Зберігся заокруглений кут щита зі шкіряною окантовкою (рис. 11, 17). Можливо, щит був прямокутним із закругленими кутами (рис. 11, 17—22).

З уламків ліпної кераміки реконструюється бура посудина типу корчаги (рис. 11, 6) із глини з домішкою шамоту. Висота її 25,4 см. Знайдено окремий уламок миски, але він, очевидно, потрапив у заповнення разом з ґрунтом насипу. Амфорні уламки (рис. 11, 7—8), за визначенням Н. О. Онайко, належать двом амфорам V ст. до н. е.: одна типу фасоської, а друга — кеайдомського сирецько-морського центру.

Таким чином, незважаючи на наявність великих могильників раннього залишного етапу в околицях Більська, в V ст. до н. е. на дуже помітному місці на самому городищі біля входу з південної сторони було влаштоване поховання воїна із слугою. Залишки дорогої захисного озброєння незважаючи на по-грабованість кургану дозволяють говорити про те, що воїн належав до числа місцевої знать, а вибір місця його поховання свідчить, можливо, про якісь особливі заслуги цієї людини або примітні якийсь соціальний статус у суспільстві, оскільки рештки інших мешканців, у тому числі представників знать, хвалью в могильниках поза городищем. Це підтверджується і тим, що кургани поховання на городищах скіфського часу зустрічаються дуже рідко. На території Дніпровського Лівобережжя можна відрізнити єще городище в урочищі Січ на березі р. Хмелівки (притока Сули) між селами Великі Будки та Бовківки. В. А. Іллінська відзначила тут земляний вал, але не вважала цю позем'ятку поселенням типу городища, оскільки не виявила тут культурних залишків і не установила датування³⁴. Під час наших досліджень 1967 р. було встановлено, що за всіма характерними ознаками це городище скіфського часу, звичайне валом та ровом. У розрізі рову видно, що він має ширину 10, глибину 3,5 м і закінчується пласким дном ширину 3,5 м. Від дна рову до сучасної вершини розориного валу 13,6 м. У закладених на городищі шурфах та при зборі підйомного матеріалу була виявлено ліпна кераміка скіфської епохи у вигляді фрагментів горщиків та чорнолощених мисок із загнутими все-радіальну краєм, уламки античних амфор, кварцитових зерногерок тощо³⁵. Все-рединні городища Січ є не менше чотирьох курганів, з яких два розкопані і виглядають як майдани. Ніяких відомостей про знахідки у курганах, на халь, немає і за'язок їх з городищем не ясний: тим більше, що заляючох курганів продовжується і за валом городища. Д. Я. Телегін та Б. Д. Йаденко відзначили по одному кургану і на городищах ранньоскіфського часу Крутинки та Заскуринці між гирлами рік Супій та Сула³⁶, але за'язок їх з городищами також не встановлений, оскільки кургани не розкопувались. Як далеку, але

цікаву аналогію можна відзначити ще Неаполь Скіфський, де в мавзолеї біля фортечної стіни були поховані представники вищої знаті³⁷. У лісостеповому Лівобережжі на Більському городищі вперше вдалося зафіксувати такого роду поховання всередині городища біля валу, що являв собою рештки дерев'яної фортечної стіни³⁸.

Примітки

- ¹ Шрамко Б. А. Бельское городище скіфской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
- ² Геродот Е. А. Дневник археологических исследований в Земльковском Полтавской губ. в 1906 г. // Труды XIV АС. — М., 1911. — Т. III.
- ³ Визначення фрагментів античної кераміки провадила Н. О. Онайко.
- ⁴ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — М., 1967. — Вып. ДІ—4. — Табл. 30, 9, 10; Ільинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья (курганы Пусулья). — К., 1968. — Табл. V, 19; Сидоренко Г. О. Скіфський курган на р. Удай // Археология. — 1964. — XVI. — С. 194. — Рис. 6; Маневич А. П. Курган Солоха. — Л., 1987. — С. 44. — Рис. 27.
- ⁵ Меликова А. И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. ДІ—4. — С. 23, 24.
- ⁶ Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — 1987. — № 59. — С. 32.
- ⁷ Меликова А. И. Краснокутский курган. — М., 1981. — С. 57.
- ⁸ Козуб Ю. І. Лекіфи слів'їського некрополя V—IV ст. до н. е. // Археологія. — 1962. — Т. XIV. — С. 123. — Табл. II, 4.
- ⁹ Меликова А. И. Вооружение скифов. — С. 23, 24; Полін С. В. Вказ. праця. — С. 31, 32.
- ¹⁰ Визначення антропологічних решток із цього та інших курганів провадили антрополог біологічного факультету ХДУ М. П. Еалакірев.
- ¹¹ Маневич А. П. Парадный меч из кургана Солоха // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. — М., 1969. — С. 98.
- ¹² Мернерт Н. Я. Акинак с когтевидным навершием // КСИИМК. — 1948. — Вып. 22. — С. 74—79.
- ¹³ Меликова А. И. Вооружение скифов. — С. 24. — Табл. III; Полін С. В. Вказ. праця — С. 31, 32.
- ¹⁴ Козуб Ю. І. Вказ. праця. — Табл. 13, 16.
- ¹⁵ Маневич А. П. Курган Солоха. — С. 63, 69.
- ¹⁶ Маневич А. П. Парадный меч... — С. 118. — Рис. 4.
- ¹⁷ Маневич А. П. Там же. — С. 117.
- ¹⁸ Маневич А. П. Там же. — С. 98.
- ¹⁹ Шрамко Б. А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // ИСА. — М., 1971. — С. 101, 102; Шкурко А. И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 90—105.
- ²⁰ Ільинская В. А. Указ. соч. — Табл. XV, I; Замятин С. Н. Скифский могильник «Частые, курганы» под Боронежем // СА. — 1946. — Т. VIII. — С. 26. — Рис. 11; Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов степного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976; Мозолевский Е. М. Тысяча могил. — К., 1979. — С. 69, 70
- ²¹ Олейко Н. А. О центрах производства золотых обжигов ножен и рукояток ранних скіфских мечей, найденных в Приднепровье // Культура античного мира. — М., 1966. — С. 159—176.
- ²² Ханенко Б. И. и В. И. Древности Приднепровья. — К., 1899. — Вып. 2. — Табл. VII, 59; К., 1900. — Вып. 3. — Табл. XXXVII, 167. — Табл. LV, а, б.
- ²³ Шрамко И. Б. Об одном типе мечей скіфской эпохи // История и археология Слобожанской Украины. — Харьков, 1932. — С. 221—223.
- ²⁴ Маневич А. П. Парадный меч... — С. 100.
- ²⁵ Тереножкин А. И. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. — К., 1975. — Рис. 1, 13; 8; 9, 8; Шрамко Б. А., Фомин Н. Д., Солдатов Л. А. Начальный этап обработки железа в Восточной Европе (до斯基фский период) // СА. — 1977. — № 1. — Рис. 1, 1, 2, 3; Шрамко Б. А. Из истории скіфского вооружения // Вооружение скіфов и сарматов. — К., 1984. — С. 22—39.
- ²⁶ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ. — 1973. — Вып. ДІ—4. — С. 13.
- ²⁷ Шрамко Б. А. Бельское городище.... — С. 122. — Рис. 58, 7.

- ²⁸ Ильинская В. А. Фаннескифские курганы бассейна р. Тясмин.— К., 1975.— С. 120.— Табл. XXVIII, 1—3.
- ²⁹ Бобринский А. А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ., в окрестностях с. Глинница, и на границе губерний Полтавской и Харьковской // ОАК за 1895 г.— СПб., 1897.— С. 128.
- ³⁰ Самоксасов Д. Я. Выписки из дел ИАК // Труды московского предварительного комитета по устройству XIV АС.— М., 1906.— Вып. 1.
- ³¹ Шрамко Б. А. Раскопки Бельского городища и могильника Скоробор // АО 1975.— М., 1976.— С. 409.
- ³² Гродцов Б. А. Указ. соч.— С. 144—148.
- ³³ Там же.— С. 94.— Рис. 97.
- ³⁴ Іллінська В. А. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946) // АП УРСР.— К., 1949.— Т. II.— С. 139—141.
- ³⁵ Шрамко Б. А. Исследования памятников скифского времени в бассейнах Ворсклы, Сулы и Северского Донца // АО 1967.— М., 1968.— С. 210.
- ³⁶ Телегин Д. Я., Дяденко В. Д. Нові скіфські городища і поселення на Середньому Дніпрі. // Археологія, 1970.— Т. ХХІУ.— С. 173—175.
- ³⁷ Перецкова Н. Н. Мавзолей Невполя скифского // КСИИМК.— 1947.— Вып. 21.— С. 22—32.
- ³⁸ Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени.— М., 1981.— С. 30, 31 та ін. Авторка помилково згадує «Бельські кургани», насправді тут йдееться про кургани в уроч. Скоробор і Оснити, тому що дослідниця не мала зразків із курганів Бельського могильника.

B. A. Шрамко

РАСКОПКИ КУРГАНОВ VII—IV ВВ. ДО Н. Э. В ОКРЕСТНОСТЯХ БЕЛЬСКА

Статья посвящена изучению 5 курганов Перещепинского могильника вблизи с. Бельск Полтавской области и одного кургана на территории Бельского городища (город Гелон). Даётся характеристика погребального обряда и сопровождающего инвентаря. В одном кургане найден железный меч с золотой рукояткой, рассматривается вопрос о месте изготовления таких мечей. Предполагается, что такие мечи делали местные кузнецы.

B. A. Shramko

EXCAVATION OF THE BARROWS OF THE 7TH-4TH CENTURIES B. C. NEAR VIL. BELSK

The paper is devoted to the study of 5 barrows Pereshchepovo sepulchre near vil. Belsk o the Poltava Region and 1 barrow which is situated on the territory of the /belsk ancient town (Helon town). Funeral ceremony and accompanying stocks are characterized. The iron sword with a golden sword-hilt has been found in one of the barrows. It is being discussed now where those swords were produced. It is supposed that such swords were usch swords were usually made by the local smiths.

Одержано 8.01.90.

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ГОНЧАРНИХ ГОРЩИКІВ ВОЛИНЦЕВСЬКОГО ТИПУ

В. В. Майко

У статті, зосередженої на розробленій методіці дослідження кераміки, автор намагається з'ясувати рівень розвитку гончарства слов'ян Середнього Подніпров'я у VIII — на початку IX ст. і встановити причини пози в цей період горщиців з прямыми вінцями.

Зростання ролі кераміки як історичного джерела піднімає питання про необхідність вдосконалення методики її обробки. Останнім часом виділились два основні напрямки. Перший пов'язаний з реконструкцією технологічних етапів гончарства з використанням методів природничих наук. В той же час розвивається метод візуального вивчення орнаментації та морфології кераміки, пов'язаний з обробкою даних за допомогою статистики та ЕОМ. Значно менше розвинуті візуально-траєкторіальні дослідження технології виготовлення кераміки, хоча цей напрямок, запечаткований ще В. О. Городцовим, далеко не вичерпаний. Це засвідчують праці О. О. Бобринського¹, який останнім часом розвинув цей напрямок, створив універсальну методику, застосовану на практиці². Твотче використання і подальше вдосконалення цієї методики для аналізу слов'янської кераміки VIII—IX ст. Середнього Подніпров'я дозволить конкретніше розглянути проблему рівня розвитку та шляхів еволюції слов'янського гончарства перед утворенням давньоруської держави.

У зв'язку з цим цікава волинцевська археологічна культура, а саме т. з. горщики волинцевського типу (у подальшому — ГВТ) — посудини з прямыми вінцями, крутими глечиками і конічним тулем, що є відмінною особливістю цього керамічного комплексу. Встановлення походження та виробників цієї хатостії посуду багато в чому дозволить вирішити вказану проблему.

Незважаючи на ГВТ традиційному лінійному керамічному комплексу слов'янських культур другої половини I тис. н. е. стала підставою для дискусії, основні напрямки якої зводяться до з'ясування походження форми, орнаменту, технології ГВТ, етнічної приналежності виробників і місця виробництва. Якщо у питанні про орнаментацію і технологію ГВТ переважає практично єдина точка зору, яка, з деякими застереженнями, пов'язує ці горщики з салтівсько-маяцькою культурою³, то з приводу форми думки розійшлися. Панівна думка про слов'янську або таку, що має аналоги в слов'янському середовищі форму ГВТ⁴, заперечується рядом учених, які вважають її салтівською⁵. В. О. Петрашенко не може віднести форму ГВТ ні до салтівських, ні до слов'янських посудин, залишаючи це питання кідкритим⁶. М. І. Артамонов, згідно зі своєю концепцією слов'янського етногенезу, і форму, і технологію, і орнаментацію ГВТ вважав безпосередньо спадщиною листирсько-пеньківської культури⁷. Незважаючи на відносну єдність поглядів, питання про походження ГВТ й етнічну приналежність їх виробників залишається дискусійним. Основні точки зору зводяться до ствердження алано-болгарського або слов'янського етнозу точлярів, місцевих чи немісцевих іскрів виробництва. Перша — представлена думкою С. О. Плетньової, що виробництво ГВТ було зосереджене на слов'янських поселеннях, звідки вони і потрапляли до салтівців⁸; І. М. Третьяков вважав виробниками ГВТ вихідців із слов'янського середовища, які виготовляли посуд на території салтівської культури⁹. А. В. Седов, С. О. Гончаров, В. О. Горюнов, В. О. Петрашенко, О. О. Щеглова вважають виробниками ГВТ вихідців, відповідно, з алано-сарматського та алано-болгарського середовищ¹⁰. Останнім часом, завдяки розкопкам І. І. Литушкіна¹¹ та багаторічним дослідженням Битицького городища¹², до-

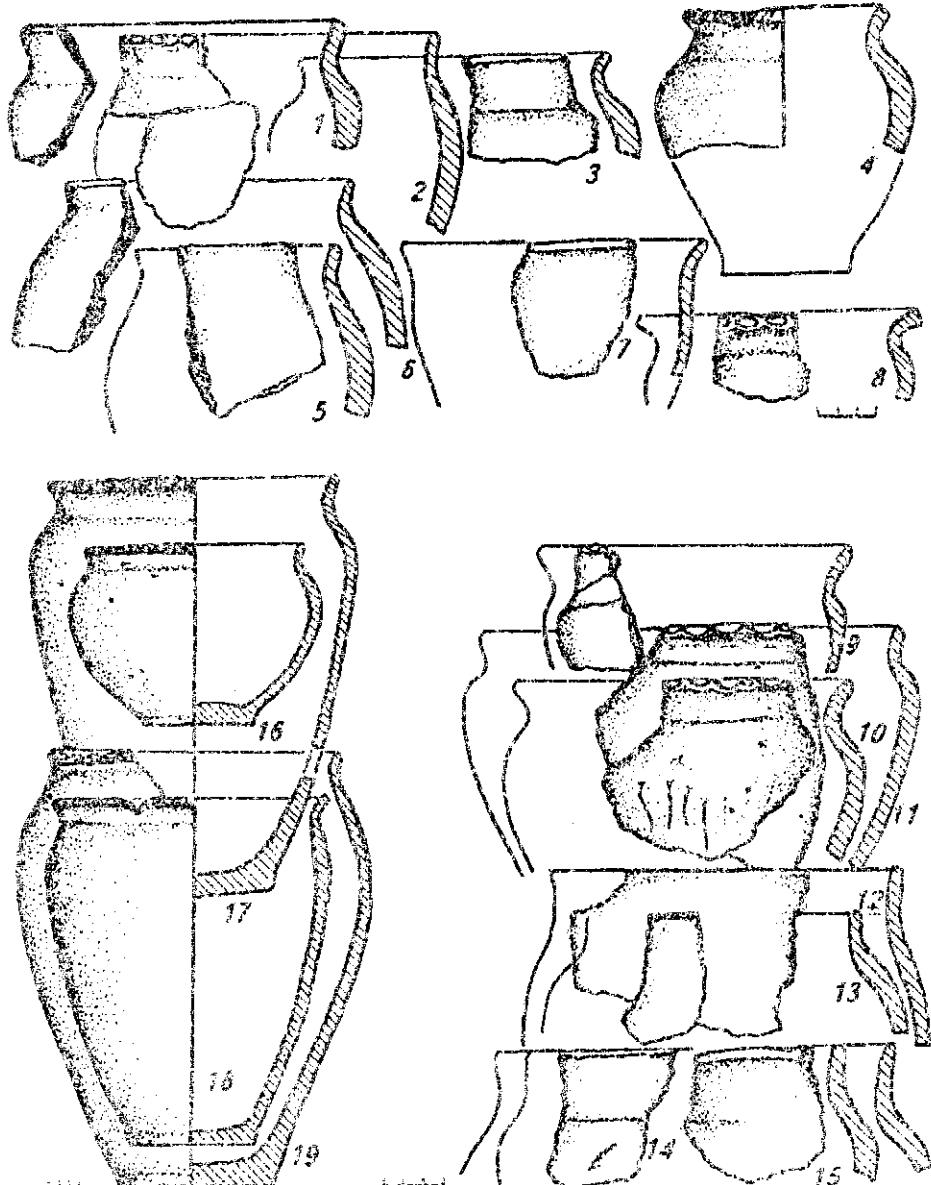

Рис. 1. Кераміка І і ІІ технологічних типів. 1—8 — тип І варіант а; 9—15 — тип І варіант б; 16—19 — тип ІІ варіант а; 1—9, 12—14, 16—19 — Обухів II; 10, 11, 15 — Волинець.

ширилась думка, висловлена ще Д. Т. Березовцом, згідно якої ГВТ виробляли салтівські майстри Битиці для верхівки слов'янського суспільства¹³.

Конкретизуючи думку Д. Т. Березовця, С. П. Юрченко вважає, що ГВТ відповідали смакам і традиціям місцевих гончарів¹⁴. На думку В. О. Петрашенка бастірсько-волинецький посуд виробляли, імітуючи традиції слов'янського гончарства і для його потреб¹⁵. О. В. Сухобоков висловлюється про виникнення ГВТ завдяки діяльності гончарів Битиці¹⁶. Його підтримують В. В. Порайко та М. І. Бечінська¹⁷. Аналогічної точки зору не називаючи Битиці, підтримуються О. В. Григор'єв та В. О. Петрашенко¹⁸, О. О. Шелестова, використовуючи відсорток поширення ГВТ на волинецьких пам'ятках, виражені виробниками ГВТ майстрів Битиці¹⁹. Багато уваги цій проблемі приділяє А. З. Винников, який не тільки проголосив диференційований підхід до

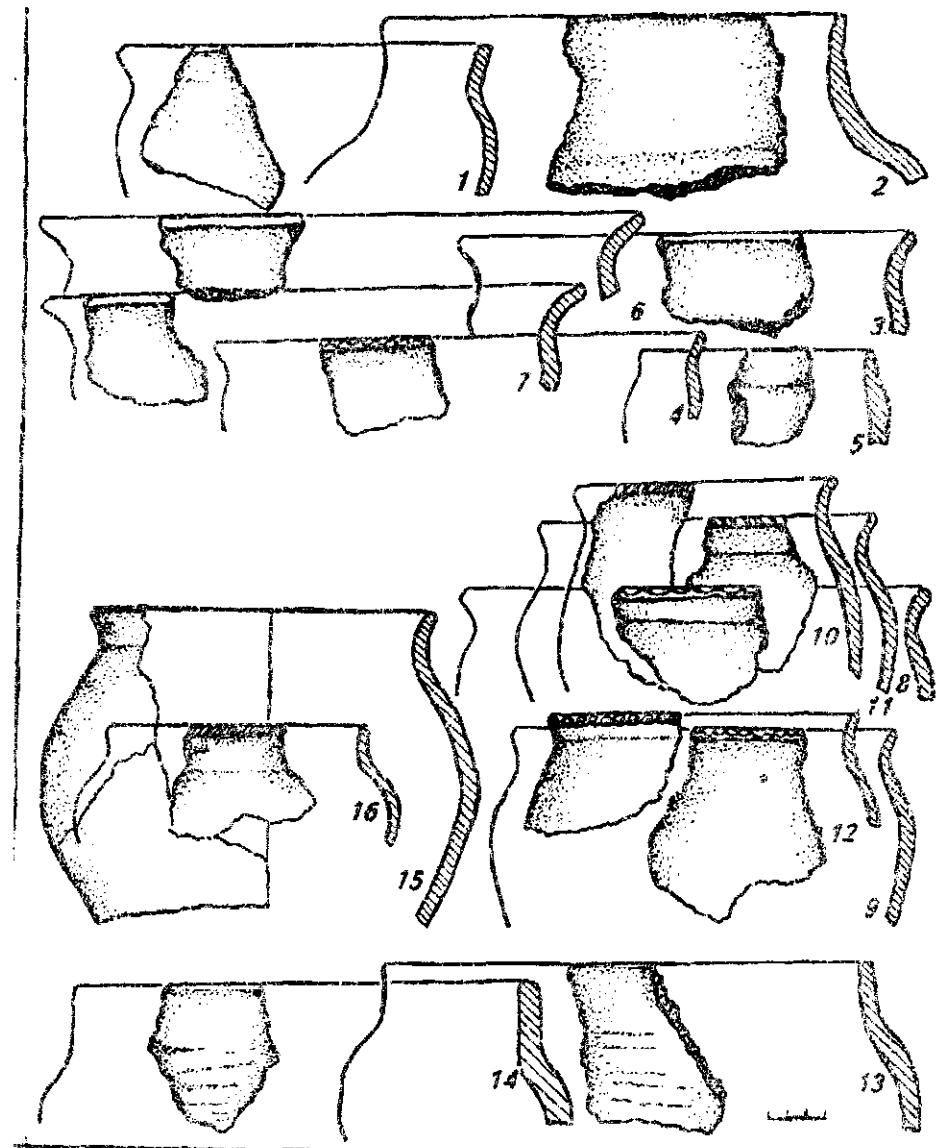

Рис. 2. Кераміка II і III технологічних типів: 1–7 — тип II варіант 6; 8–16 — тип III варіант а; 6, 7, 10–15 — Обухів II; 1–5, 8, 9, 16 — Волинцево.

ГВТ²⁰, але й, користуючись ним, проаналізував слов'яно-салтівські контакти у Подонні і на р. Вороніж²¹.

Вирішення проблеми рівня розвитку слов'яnskого гончарства Середнього Подніпров'я VIII–IX ст. та появі ГВТ на цій території в цей період перспективно шукати в межах керамічного комплексу певної археологічної культури шляхом порівняння ліпної частини волинцевського посуду та ГВТ. Традиційне типологічне розчленування кераміки за морфологічними ознаками або візуальне визначення посудин як ліпних чи як гончарник не давало позитивного результату. Перспективним уявляється порівняння керамічних посудин будь-якої археологічної культури, а особливо волинцевської, з точки зору їх відповідності різним етапам керамічного виробництва, для яких характерна конкретна технологія виготовлення посуду. Виходячи з цього, в даній статті пропонується технологічна типологія волинцевської кераміки. Джерелом визначення є 16 так званих закритих комплексів поселення

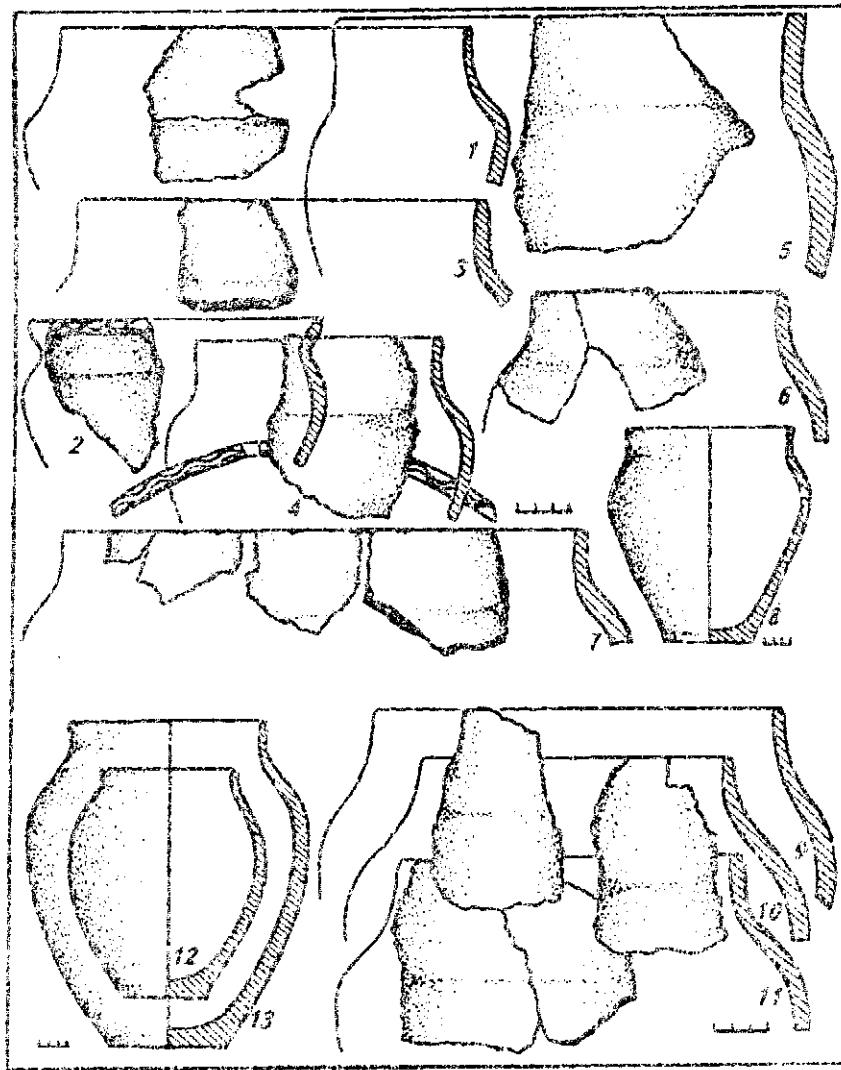

Рис. 3. Кераміка III і IV технологічних типів. 1—8 — тип III варіант б; 9—13 — тип IV, варіант а; 5—15 — Обухів II; 1—4 — Волинцево.

Обухів II, що відповідає волинцевському етапу його існування. Для пошуку аналогій в прямі використані 12 керамічних комплексів стоянкового поселення волинцевської культури — Волинцево* зберігаються у фондах ІА НАН України ф. № IV—116, ст. 65, 66.

Спроба створення технологічної типології привела автора до пошуку морфічних критеріїв. Грунтуючись на дослідженнях О. О. Бобриківського та власних спостереженнях², за типологічні ознаки обрано різноманітні сліди, залишені на посудині завдяки різним гончаричким операціям з різним ступенем використання можливостей гончарного круга. Була створена грасологічна типологія слідів-ознак як критерій для технологічної типології волинцевської кераміки. Укладання І відбувалося в три етапи:

І етап: виділення слідів, пов'язаних з формоутворенням посудин і її об-

* Матеріали поселення Обухів II зберігаються у фондах лабораторії Кіївського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. Висловлюю щиру подяку І. М. Країченко за дозвіл використати матеріали та надану допомогу при обробці колекції. Матеріали поселення Волинцево (розвідки Д. Т. Бересюка 1965/1966 рр.)

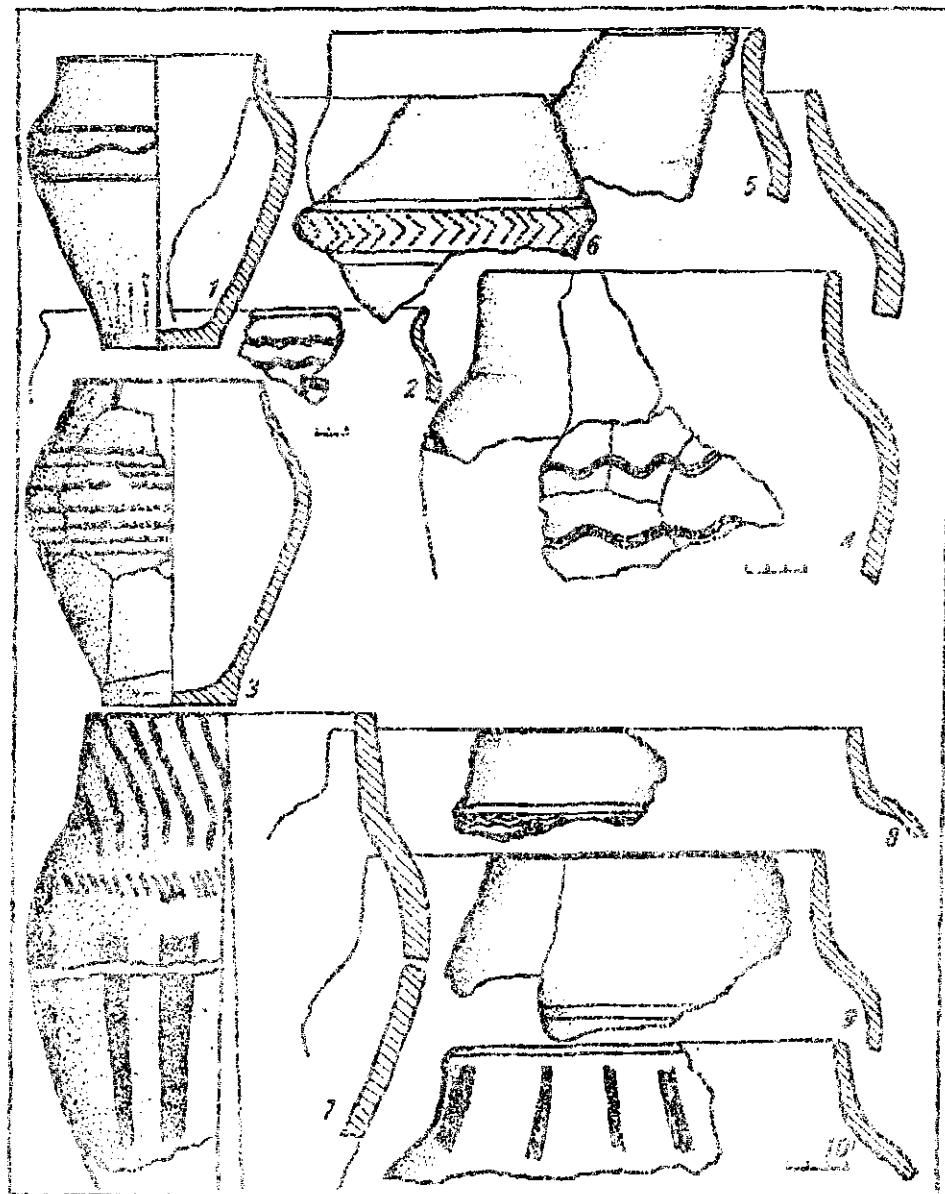

Рис. 4. Кераміка IV технологічного типу. 1—6 — варіант б; 7—10 — варіант в; 1—4, 7 — Обуда; 5, 6, 8—10 — Волинсько.

роблено (3 і 4 ступені творчої стадії гончарного виробництва за О. О. Водранським³³). Необхідно зазначити, що 1 і 2 ступені та поз'язані з ними ознаки³⁴ не використовувались, оскільки, за справедливим зауваженням Я. О. Петрашинсько, способ конструкування порожнистого тіла посудин у населення Середнього Подніпров'я VIII—IX ст. залишився практично незмінним. Це спіральний та спірально-запальний способ, і для висновків про еволюцію технологій менш інформативний³⁵.

³³ Дослідження С. І. Юрченка, що спираються 1 і 2 ступенів керамічного виробництва у колинських гончарів, дозволяють зафіксувати використання спірального клаптевого візкену спірального і піхвового наливів, а також три види формувальних мас, що дозволяє на думку дослідника, судити про вітчизняний склад, гончарів.

ІІ етап: створення типології слідів-ознак, в основу якої було покладено їх спрямування (вертикальне, хаотично-діагональне та горизонтальне). Сліди кожного напрямку розбиті за довжиною та глибиною* (випадкові) і поділені на широкі сліди та лінії. В результаті одержався 50 типів слідів. Okрім власне трасологічних ознак-слідів були виділені т. з. морфолого-трасологічні ознаки, пов'язані з обробкою вінця посудин (наявність: чіткого краю, розривчастого краю, хвилястості езкрайни, бортика на поверхні вінця). Виділені морфолого-технологічні ознаки розподілені за чіткістю та довжиною на посередину вінця (табл. 1). При створенні типології враховувались і т. з. некріяні ознаки профілювання, виділені С. О. Бобринським²⁶. За сточографічними елементами всі 50 типів слідів разом з морфолого-технологічними та некріянними ознаками профілювання, враховуючи експериментальні дані моделювання процесів виробництва посуду, відповідають трьом основним операціям гончарного виробництва: загледжуванню машинному й ручному, обточуванню машинному й ручному та профілюванню. Дані ознаки-сліди характеризують ступінь сводіння цими керамічними операціями, які є шаблями еволюції гончарного виробництва у використанні можливостей гончарного круга. Вихідчи з експериментальних даних, індикаторами ступеня сводіння можна вважати спрямування слідів конкретної операції від вертикального до хаотично-діагонального і, навпаки, до горизонтального, глибину слідів від глибоких до менш глибоких; місце розташування слідів на посудині, починаючи від вінця і далі через шийку і плічка до дна. Це підтверджує думку Б. О. Рибакова про більш прогресивний розвиток обробки на самперед вінць посудин.

Таким чином, гончарка операція в стадії зародження фіксується на вінцях, та, що розвивається — на вінцях і на шийці, розвинута — на всій поверхні посудини.

ІІІ етап: кореляція типів слідів і відповідних гончарних операцій (табл. 2).

Внаслідок проходження трьох етапів створилася основа для технологічної типології. Кореляція керамічних матеріалів з типами слідів і відповідними етапами розвитку гончарних операцій дозволила виділити чотири технологічні типи і дзвінка технологічних підтипу (рис. 1—4).

Аналізуючи наведену типологію волинецької кераміки (табл. 3), зазначимо, що кожний технологічний тип є результатом своєрідного розвитку попереднього і напрямку професійного сводіння гончарним кругом. Еволюційність цього процесу підтверджують і виділені її підтипи. Стадусомість у технології виготовлення волинецької кераміки визнається послідовністю²⁷, складність і дискусійність полягає у визначені хронології ГВТ та місцій частин керамічного комплексу, особливо ліній посудин, морфологічно складних в ГВТ. Встановлено, що в них переважає, дозволяє статочно ширіше поставлене питання.

Як відомо, джерелом для визначення хронології слов'янської кераміки є т. з. закриті комплекси з датувичними знахідками. Проте, загальновідома їх кількість також комплексів для слов'янських культур, згідно з мало із відомих датувичних речей, в датуванні існуючих, до того ж, суперечлив. Давні про періодизацію поселень, їх стратиграфію, хронологічні особливості морфології та орнаментації посудин не завжди надають додаткову інформацію. Ця проблема ускладнюється й тим, що питання щодо абсолютної хронології волинецької культури суперечлив. І ця дискусійна проблема ни складні так само далека від свою вирішення як і тридцять років тому. Не розглядаючи історіографічних питання, десять широко вживаних в літературі²⁸, відзначено за оснізу певну лінію хронології волинецької культури. Середнього Бодайров'я в межах VIII — початку IX ст.²⁹, тим більше, що це відповідає джерелу праці — поселенню Обухів II, що належить до пізнього періоду волинецької культури³⁰.

Вихідчи з поставленого питання, зупинимося детальніше на відносній хронології волинецьких комплексів поселення Обухів II. Згідно з типо-

* Ширина — 10—15 см (всередині), середньої довжини — 6—9 см (періодичні), короткі) — 5 см.

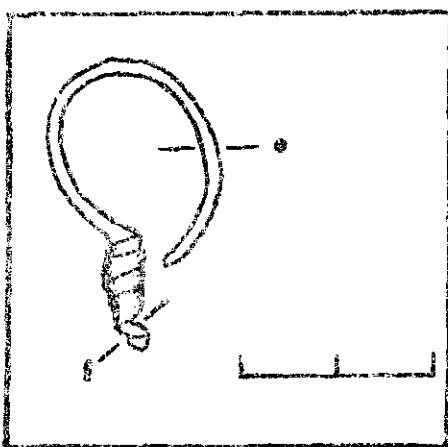

Рис. 5. Срібна підвіска з Обухова II.
Комплекс V типу за Н. М. Кравченко.

логією, розробленою Н. М. Кравченко, волинцевському часу відповідають комплекси V та VI типів³¹, які послідовно заступають один одного. Хронологія комплексів V типу, подібних до комплексів з керамікою схновського типу³², на підставі двох срібних підвісок^{*} і намиста пастирського кола старожитностей, визначається серединкою VIII ст. (рис. 5). Комплекси VI типу датуються другою половиною VIII — початком IX ст.³³, на підставі салтівської амфори типу II, за І. А. Барановим³⁴. Наведена типологія дала можливість виділити перспективні комплекси другої половини VIII ст., проте це не сприяє вирішенню завдання хронологічного розчленування закритих комплексів, що становить V і VI типи за Н. М. Кравченко.

У даному дослідженні на основі наведених спостережень та використання розробленої методики пропонується новий підхід до проблеми відносної хронології. Грунтуючись на уявленнях про еволюцію керамічної технології, основними хронологічними реперами виступають час виникнення, розвитку, удосконалення і відмирания гончарних операцій та відповідних технологічних типів кераміки, які й ілюструють цей процес в межах хронологічної шкали волинцевських матеріалів поселення Обухів II. Користуючись методом, коли хронологичним репером є технологічні типи кераміки, вірівамо їх із закритими комплексами поселення Обухів II волинцевського горизонту. Розподіл закритих комплексів за технологічними типами наведено у табл. 4.

Підбиваючи деякі підсумки, можна констатувати, що еволюційний розвиток технології ліпних горщиків і, як наслідок цього, посудин морфологічно схожих з ГВТ, стали основою для виникнення гончарних горщиків волинцевського типу. Таким чином, останні можна розглядати як один з еволюційних етапів розвитку технології виготовлення ліпних горщиків поселення Обухів II. Виходячи із загальновизнакової думки про слов'янську привілежність лінійчастини волинцевського керамічного комплексу, можна інтерпретувати ГВТ поселення Обухів-II як одну з модифікацій слов'янської кераміки. Аргументоване обґрутування місцевого виробництва ГВТ неможливе без вирішення проблеми соціальної організації слов'янського гончарства цього часу. Інакше кажучи, чи відповідала якість ГВТ гончарному обладнанню і професійній майстерності місцевих майстрів VIII—IX ст.? Традиційним аргументом на користь імпортного характеру ГВТ є цей термінологічний аналізу подібної кераміки. Вони свідчать, що температура випалу такої посудини досягає велика і досягти її можна лише при закритому випалі в спеціальних печах. Загальністю є те, що подібні печі та відповідні їм майстерні неодинокі на слов'янських поселеннях цього часу. З одного боку це пояснюється недостатністю джерелознанчої бази, але за останні роки, завдяки розкопкам В. О. Петровенка та П. І. Хавлюка³⁵, роботам інших дослідників, кількість виявлених споруд, пов'язаних з виробництвом кераміки, зросла. Особливо слід виділити чочку зору Н. М. Кравченко про існування житлового будинку, колишнього з гончарним виробництвом, на поселенні Обухів II³⁶. Безперечністі уваги заслуговують дані чеських і словацьких фахівців, згідно яких високої температури можна досягти і при випалі на відкритому вогниші. Після модельування цих гончарних операцій, дотримуючись найпростіших вимог, досягнуту температури 750—980 °C у заглибленому та 920—980 °C у

* О. О. Шевчук видає, що воїн характерні для набору речей є так званих ліній скіфів старожитностей зони.

земному вогнищі³⁷. Найголовніше, на нашу думку, полягає в тому, що під дією природних умов, з плином часу практично зникають сліди цих найпростіших випалювальних споруд³⁸, що багато в чому пояснює описану вище проблему.

Причини позив прямих вінець саме у розглядуваних посудин складні, оскільки, за існуючими стереотипами, для слов'янських культур другої половини I тис. н. е. характерні посудини з відгинутими вінцями. Для усунення цієї суперечності необхідно звернутися до археологічних культур, що лежать в основі утворення волинцевської культури Середнього Подніпров'я. Згідно зауважень В. О. Петрашека та власних спостережень, це старожитності V–VII ст. поселення Обухів II генетично й хронологічно пов'язані з волинцевськими³⁹. Саме в них ми знаходимо два основних типи горщиків: т. з. закриті й відкриті типи⁴⁰. «Закриті» аналогічні типу I варіанту I корчакської кераміки, за типологією О. М. Приходнюка⁴¹, або типу IB варіанту 3 і типу II празької кераміки, за типологією В. Д. Барана⁴². Саме ці «закриті» типи і були прообразом ГВТ. Еволюція, вірогідно, йшла в напрямку збільшення прямих вінець і, вірогідно, крутизни плічок, що, в свою чергу, сприяло появи конусоподібних форм. Це припущення, на наш погляд, підтверджують синхронні старожитності Поділля (розкопки О. М. Приходнюка)⁴³. З іншого боку, посудини з прямими віндами були поширені у багатьох взаємів у різні історичні періоди: в тому числі й у слов'янах.

Підбиваючи підсумки, необхідно зауважити, що завдяки розробленій методіці з'явилася можливість, по-перше, використати кераміку як історичне джерело для аналізу рівного розвитку і шляхів еволюції слов'янського гончарства Середнього Подніпров'я VIII–IX ст. По-друге, спробувати з'ясувати причини появи ГВТ на місцевій основі як один із можливих шляхів цієї еволюції. Це дає можливість детальніше вивчати слов'яно-хазарські контакти у Середньому Подніпров'ї.

Таблиця 1

Типологія ознак-слідів і морфолого-технологічних ознак

	Ліній			Широкі сліди		
	довгі	середньої довжини	короткі	довгі	середньої довжини	короткі
Вертикальний напрямок						
Глибокі	Тип 1 Тип 2	Тип 5 Тип 6	Тип 8	Тип 10	Тип 13 Тип 14	Тип 15 Тип 16
Середньої глибини	Тип 3 Тип 4	Тип 7	Тип 9	Тип 11 Тип 12		Тип 17
Косичний та діагональний напрямки						
Глибокі	Тип 18	Тип 21 Тип 22	Тип 24	Тип 26	Тип 29 Тип 30	Тип 31
Середньої глибини	Тип 19 Тип 20	Тип 23	Тип 25	Тип 27 Тип 28		Тип 32
Горизонтальний напрямок						
Глибокі	Тип 33 Тип 34	Тип 39 Тип 40	Тип 42	Тип 44 Тип 45	Тип 47 Тип 48	Тип 49
Середньої глибини	Тип 35 Тип 36 Тип 37 Тип 38	Тип 41	Тип 43	Тип 45		Тип 50
Ірик на зовнішній поверхні						
Чергування	постійна	періодична	змінкова	постійна	періодична	змінкова
Чергування-стилі	Тип 51	Тип 52	Тип 53	Тип 57	Тип 58	Тип 59
	Тип 54	Тип 55	Тип 56	Тип 60	Тип 61	Тип 62

Таблиця 2.

Співвідношення слідів-ознажік і керамічних операцій

Керамічні операції	Ступінь складування	Типи слідів	Код
Обточування	розчинене	3, 5, 7, 9, 10, 14, 17, 26, 30—32 1, 6, 8, 10, 14, 15, 30—32	A2 A3
Обточування (машинне)	зароджується	18, 22, 23, 25, 27, 30—32, 39, 42, 49, 52 18, 22, 23, 25, 27, 30—32, 39, 42, 49, 52	B1 B2
	розвивається	18, 22, 23, 25, 27, 30—32, 39, 42, 49, 52 19, 18, 23, 27, 30—32, 39, 42, 43, 45, 48—50, 52, 53	B3B1
		19, 18, 23, 27, 30—32, 39, 42, 43, 45, 48—50 19, 18, 23, 27, 30—32, 39, 42, 43, 45, 48—50	B2 B3
	розвинене	33, 34, 41, 43—46, 48, 50, 51, 53 33, 34, 41, 43—46, 48, 50 33, 34, 41, 43—46, 49, 50	G1 G2 G3
Загладжування (ручне)	розчинене	3, 7, 9, 11, 13, 15, 28, 29, 46	D2
		1, 3, 6, 9, 11, 13, 28, 29, 46, 47	D3
Загладжування (машинне)	зароджується	18, 22, 23, 25, 37, 39, 42, 56, 62	B1
		18, 22, 23, 25, 27, 39, 42	B2
		18, 22, 23, 25, 27, 39, 42	B3
	розвивається	18, 19, 23, 27, 39, 42, 43, 45, 52, 55, 61 18, 19, 23, 27, 39, 42, 43, 45 18, 19, 23, 27, 39, 42, 43, 45	Ж1 Ж2 Ж3
	розвинене	33, 34, 41, 43, 45, 53, 54, 60 33, 34, 41, 43, 45 33, 34, 41, 43, 45	31 32 33
Профілювання	зароджується	34—39, 41, 45, 53, 59	H1
		34—36, 41, 45	H2
		34—38, 41, 45	H3
	розвивається	34, 35, 37, 45, 52, 58	K1
		34, 38, 41, 45	K2
	розвинене	51, 57	L1
		34, 35	L2

Таблиця 3

Технологічні типи і підтипи кераміки поселень Субуків II і Болинцево

Тип I		Підтип IБ	
E1, E2, E3, A2, A3		E1, E2, E3, A2, A3, D3	
Тип II		Підтип IIБ	
B1, B2, B3, E2, E3, B4, B5		B1, B2, B3, E2, E3, B4, B5	
Тип III		Підтип IIIБ	
F1, F2, F3, F4, F5, F6, F7, F8, F9, F10		F1, F2, F3, F4, F5, F6, F7, F8, F9, F10	
Тип IV		Підтип IVБ	
H1, H2, H3, H4, H5, H6, H7, H8, H9, H10		H1, H2, H3, H4, H5, H6, H7, H8, H9, H10	

Таблиця 4

Розподіл закритих комплексів Обухова II за технологічними типами і їх хронологією

Закриті комплекси *	Технологічний тип і підтипи	Хронологія
27	IVa	початок IX ст.
27 15 14	IVb	
15 14 16 19 18	IVa	
15 14 16 19 18 22 26	IIIb	
15 14 16 19 18 22 26	IIIa	
15 19 18 22 26	IIb	
15 19 18	IIa	
17 23 21 19 20 24 25	Ib	
17 18 21 19 20 24 25	Ia	серед. VIII ст.

* Нумерація закритих комплексів власна.

Примітки

¹ Бобринський А. А. Гончарство Восточної Європи.— М., 1978.

² Юрченко С. П. Дніпровське лесостепне Лівобереж'є в VII—VIII вв. н. е. (волинецька культура).— Автореферат дис. ... канд. ист. наук // НА ІА НАН України.— К., 1983.— С. 149, 150; Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянські пам'ятники у с. Монастирек на Средньому Дністрі.— К., 1988.— С. 101.

³ Березовець Д. Г. Слов'яні і племена салтівської культури // Археологія.— 1965.— Т. 19.— С. 57; Плетнєва С. А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами // СА.— 1962.— № 1.— С. 91; Третяков П. Н. По следам древних славянских племен.— М., 1982.— С. 131; Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я.— К., 1992.— С. 33.

⁴ Плетнєва С. А. Указ. соч.— С. 91; Ільїнський І. І. Городище Новогригорівка // УМІА.— 1983.— № 74.— С. 40; Федоров В. С. Іслямська кераміка салтівсько-маяцької культури як історичний істочник.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1981.— С. 3, 4.; Беланська Л. Н. К запрошує розглянути проблему салтівської культури // Проблеми археології Сумщини. Тез. докт.— Суми, 1989.— С. 73.

⁵ Березовець Д. Г. Вказ. праця.— С. 57; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР.— М., 1982.— С. 137; Щеглова О. А. Ранние элементы в керамическом комплексе памятника волынцевского типа // КСИА АН СССР.— 1987.— Вып. 187.— С. 22.

⁶ Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка...— С. 38.

⁷ Артамонов М. И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА.— 1990.— № 2.— С. 277, 280.

⁸ Плетнєва С. А. Указ. соч.— С. 91, 93.

⁹ Третяков П. Н. Указ. соч.— С. 122.

¹⁰ Седов В. В. Указ. соч.— С. 137, 138; Гординов Е. А. О пам'ятниках волынцевского типа // КСИА АН СССР.— 1975.— Вып. 144.— С. 3, 9; Петрашенко В. О. Вказ. праця.— С. 39; Щеглова О. А. Среднее Поднепровье конца VII — первой половины VIII вв.: Причины смисла культур // Соціобензін та культурологізм в історичному аспекті. Матеріали методологічного семінару ІІІІАК АН СССР.— СПб., 1991.— С. 47.

¹¹ Ільїнський І. І. К вопросу о пам'ятниках волынцевского типа // КСИА АН СССР.— 1989.— Вып. XXIX—XXX.— С. 76, 77.

¹² Сухобоков О. В. Охоронні і ритуальні роботи Лівобережної слов'яно-русської експедиції ІА АН УРСР // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні.— Іванівка, 1990.— С. 80.

¹³ Березовець Д. Г. Вказ. праця.— С. 55.

¹⁴ Юрченко С. П. Вказ. праця.— С. 146.

¹⁵ Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка...— С. 38.

¹⁶ Сухобоков О. В., Юрченко С. П. Кераміческий комплекс Опошнинского городища // Археологические исследования на Полтавщине.— Полтава, 1990.— С. 92.

¹⁷ Гришак В. В., Беланська Л. І. Охоронні раскопки археологіческих пам'ятників конця

- 1 — начала II тысячелетия из Суминки // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Тез. докл. и сообщ.— Полтава, 1989.— С. 64, 65.
- 18 Григорьев А. В. О роменской культуре в Среднем Подесенье // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— С. 68; Петрашенко В. О. Волынцевская культура наПравобережнему Поднепров'ї // Археология.— 1989.— № 2.— С. 43.
- 19 Щеглова О. А. Проблемы формирования славянской культуры VIII—IX вв. в Среднем Поднепровье.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1987.— С. 10.
- 20 Бинников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона.— Боровеж, 1984.— С. 141.
- 21 Бинников А. З. Контакты донских славян с византийско-болгарским миром // СА.— 1990.— №3.— С. 124—137.
- 22 Бобринский А. А. Указ. соч.— С. 213—242; Майко В. В. Зволоження техники гончарного производство у населення Среднього Поднепров'я I тис. н. е. // Актуальні проблеми історико-археологіческих исследований. Тез. докл.— К., 1987.— С. 104, 105.
- 23 Бобринский А. А. Указ. соч.— С. 14.
- 24 Там же.— С. 14.
- 25 Юрченко С. П. Указ. соч.— С. 147, 148.
- 26 Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Указ. соч.— С. 101.
- 27 Юрченко С. П. Указ. соч.— С. 149, 150.
- 28 Сухобоков О. В. Славянские древности последней четверти I тыс. н. э. Днепровского Левобережья // Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 199—201; Смиленко А. Т., Юрченко С. П. Восточные славяне в VIII—IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 304.
- 29 Петрашенко В. О. Волынцевская культура...— С. 42; Кравченко Н. М. Исследования славянских памятников на Ступне // Славяне и Русь.— К., 1979.— С. 91.
- 30 Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. е.— К., 1985.— С. 182.
- 31 Кравченко Н. М. Указ. соч.— С. 88—90.
- 32 Приходнюк О. М. Славяни на Поділлі (VI—VII вв.).— К., 1975.— С. 117.
- 33 Кравченко Н. М. Указ. соч.— С. 90.
- 34 Бирюков И. А. Таєрика в епоху раннього середньовіччя (салтово-маяцька культура).— К., 1990.— С. 32.
- 35 Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Указ. соч.— С. 102; Хавлюк П. И. О начальных этапах развития раннеславянского ремесла // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов.— К., 1986.— Т. 4.— С. 226—231.
- 36 Кравченко Н. М. К изучению восточнославянской общинны // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 4.— С. 133.
- 37 Малиновая Р., Малин Я. Прижжок в прошлом.— М., 1988.— С. 163—165.
- 38 Там же.— С. 167.
- 39 Петрашенко В. О. Волынцевская культура...— С. 43; Кравченко Н. М. Исследования славянских памятников...— С. 91; Майко В. В. Указ. соч.— С. 104, 105.
- 40 Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников...— С. 89.
- 41 Приходнюк О. М. Указ. соч.— С. 29.
- 42 Борон В. Д. Пражская культура Поднестровья.— К., 1988.— С. 12.
- 43 Приходнюк О. М. Указ. соч.— С. 117.— Табл. VII, 6; С. 111.— Табл. VII, 13; Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е.— К., 1980.— С. 58.— Рис. 27, 28, 35.

В. В. Майко

О ПРОИСХОДЯЩИХ ГОНЧАРНЫХ ГОРШКОВ ВОЛЫНЦЕВСКОГО ТИПА

Разработка методики изучения древней керамики основанной на визуально-трассологическом подходе, позволила создать технологическую типологию волынцевской посуды Среднего Поднепровья. Выделенные технологические типы дали возможность не только определить уровень развития и профессионального мастерства местных гончаров, но и рассмотреть пути эволюции этого вида производства. В качестве одного из таких путей, можно рассматривать появление гончарных горшков с прямым венчиком т. н. волынцевского типа на данной территории в рассматриваемый период. Выходы с местной основе производства этой посуды подтверждают и

данные относительной хронологии. При этом, в качестве хронологических реперов были впервые избраны различные стадии изучения гончарных операций в направлении профессионального освоения гончарного круга. Дальнейшее совершенствование методики обработки керамики, позволит достичь определенных результатов и явится шагом вперед в разработке археологического и исторического источниковедения.

V. V. Maiko

CONCERNING THE PROBLEM ON ORIGIN OF POTTERY OF THE VOLYNTSEV TYPE

Development of the methods for studying ancient pottery based on the bisual-tracing approach has permitted creating a technological typology of the Vokytsev-type pottery of the mid-Dnieper area. Identified technological types made it possible not only to determine the level of development and professional skill of local potters, but also to trace the ways of evolution of that type of production. One of these ways is production of earthenware pots with an erect halo of the so-called Volyntsev type in the given territory at the period of concern. Data of relative chronology also support conclusions on the local basis of production of that pottery. In this case it was for the first time that different stages of the study of potter's operations on the way of professional mastering of a potter's wheel were chosen as chronological bench-marks. The further improvement of the methods for treating pottery will permit attaining certain results and will be a step forward in development of archaeological and historical source study.

Одержано 13.06.91.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

ОЛЕГ КАНДИБА (ОЛЬЖИЧ)
(1907—1944) — АРХЕОЛОГ

Т. Г. Мовша

Олег Кандиба (Ольжич) — відомий археолог, народився у Житомирі в родині визначного українського поета Олеся Кандиби і Віри Антонівни (Свадковської) Кандиби, освіченої жінки, слухачки Бестужівських курсів у Санкт-Петербурзі. Пізніше родина переїжджає до Києва, мешкає в Пущі-Водиці. 1919 р. батько виїздить за кордон, що значно ускладнило матеріальні і моральні становище сім'ї. Літіше 1923 р. родина зустрілася у Берліні й незабаром перебігала до Праги, пізніше оселилась поблизу столиці в Горіні Черношиях, потім у Ржевницях, де проживе всі роки нелегкої еміграції, мріючи про повернення на Батьківщину.

У Празі Олег Кандиба успішно закінчує гімназію і вступає до філософського факультету Карлового університету, де викладали відомі вчені — Любомир Нідерле, Альбін Стоцький та ін. Одночасно слухає лекції в Українському вільному Університеті, з яким було пов'язане ім'я видатного українського археолога Вадима Щербаківського.

У студентські роки наукові інтереси О. Кандиби зосереджуються на вивченні мальованої кераміки трипільської культури. Він опрацьовує колекції в музеях Львова, Кракова, Відня.

Пікаві дані про цей період життя О. Кандиби знаходимо в його листах до батьків. Так, в одному з листів (від 2.09.1928 р.) йдеться про затримку у Львові ще на якийсь час для опрацювання нових матеріалів з розкопок Ю. Полянського, що мають надійти. І далі «... маю єдину в своїм роді збирку кераміки з більшості селищ Галичини». Повідомляється про чекання на коніти від Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка для розкопок на Галицькому Поділлі. Тут після двох років праці і розкопів можна дати певну і тривалу систему розвитку цієї культури».

1928—1929 рр. О. Кандиба здійснює розвідки та розкопки у Верхньому Придністров'ї, про які йшлося у цитованому листі. Зокрема, розкопки в с. Ланівці, Добрівляни, Більче Золоте та Заліщиках на Тернопільщині. Результати цих польових досліджень висвітлені ним у статті «Досліди на Галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929», надрукованій в Записках наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка.

У с. Ланівці урочище Замчище ним досліджено три житла: в Заліщиках у цегельні баронів Турнав-ями; в Добрівлянах — залишки жителів зі слідами дворазового заселення цієї пам'ятки. Прикладені кресленики розрізів, як і роботи в Більче Золотому (печера Вертеба), свідчать про високий рівень методики розкопок дослідника. Автор не обмежується констатацією фактів, а ставить ці поселення в ряд з іншими у Верхній Наддністрянщині, порівнюючи кераміку Ланівців з Городищею над Дністром, а Добрівляни — з Городищею Медоборською.

Значення пам'ятки в Добрівлянах О. Кандиба вбачає у безперечній стратиграфії, опірній для побудови схем розвитку української мальованої кераміки.

Протягом наукове значення мали його польові роботи та їх наслідки в Більче Золотому (печери Вертеба), уже відомої за розкопками польських археологів — А. Кіркора, В. Деметрикевича, Г. Осовського. Детальним обстеженням біля стін всередині печeri та в бокових ходах О. Кандиба виявив непорушений шар. Це приводить його до думки, що «загалом велика частина печeri не використана».

Розкопки печeri здійснені в трьох місцях: ліворуч від лівого виходу ("в малому залі"); у найбільшому ході; у великий брамі перед поворотом з непорушеною стіною (пробні розкопки до глибини 1,50 м).

У результаті робіт в печeri Вертеба простежена чітка стратиграфія трипільських культурних шарів, розділених стерильним прошарком.

Перший культурний шар залягав у сіруму ґрунті, другий — також у сіруму ґрунті з вкрапленням чорних прошарків, третій — у намуленому гумусі, товщиною 53 см з перевідкладеними людськими кістками, перемішаними з уламками посудин та брілами каміння.

О. Кандиба пояснює наявність кісток людей в печeri Вертеба наслідком катастрофи або воєнного нападу.

Стратиграфічне залягання двох шарів трипільської культури, за даними дослідника, пов'язане з пам'ятками двох різних типів. Так, у нижньому шарі залягала кераміка більчанського типу, у верхньому — копиловецького. Це дає можливість по-новому підійти, на думку О. Кандиби,

до розуміння унікальної пам'ятки, виходячи з еволюційного розвитку Трипілля у Верхній Наддністрянщині та осмислити вже здобуті попередниками матеріали, типологічно класифікувавши їх. У цьому велике наукове значення польових досліджень О. Кандиби в печері Вертеба.

У 1928—1929 навчальних роках Олег Кандиба захистив у Карловому університеті докторську дисертацію на тему «Неолітична мальована кераміка Галичини» (130 с., 16 табл.), після чого був запрошений професором Вадимом Шербаківським на посаду асистента кафедри археології Українського Вільного університету. Одночасно дослідник працює в археологічному відділі Чеського Національного музею в Празі.

1931 р. молодий вчений багато мандрує по Німеччині (Потсдам, Вісмар, Любек, Гамбург), Відвідує Париж, науково збагачуючись, працюючи з матеріалами в музеях.

У листі до батьків від 31 травня — 2 червня 1931 р. О. Кандиба повідомляє про те, що свою роботу показував професору Губерту Шмідту — відомому вченому і що той «... погоджується зі мною».

Результати опрацьованих матеріалів в музеях дослідник планував оформити у вигляді кількох статей та доповінти дисертацію. У листі від 2 липня 1931 р. йдеється про знайомство з румунським археологом «...дуже мілій і цікавий».

Після польових робіт на Галицькому Поділлі О. Кандибу запрошуєть у різні археологічні експедиції. Він активно працює на півдні Чехії, в печерах Моравії, Румунії, Австрії та Югославії (Старчево у складі американської експедиції). Бере участь у наукових конференціях, симпозіумах. У 1936 р. на запрошення Міжуніверситетського інституту здійснює поїздку до Італії. Крім того, ще до переїзду до Америки (1937 р.) О. Кандиба читає лекції студентам цієї країни, виступає експертом її музеїв, працює у Гарвардському університеті. У США дослідник зосереджує навколо себе наукове життя української діаспори, стає одним із організаторів Українського наукового Інституту. 1939 р. під його редакцією виходить науковий збірник цього Інституту, в якому надрукована стаття про пам'ятки раннього періоду на Галичині «Старша мальована кераміка в Галичині».

Великі наукові здібності О. Кандиби, глибоке знання археологічних матеріалів, володіння дів'ятьма європейськими мовами, приносять вченому заслужену славу.

Наукова спадщина О. Кандиби ще не вивчена, як і не завершена його бібліографія. Зараз вона нараховує 30 наукових позицій (монографію та статті), а також вісім рецензій на праці інших археологів. До того ж архів ученого тільки передано до Інституту літератури НАН України та й не всі його праці є у бібліотеках Києва. Тому значення їх повністю не осмислене.

У статті «Старша мальована кераміка в Галичині» О. Кандиба об'єднав 13 поселень, де знайдено своєрідний посуд, розписаний чорною і червоною фарбами по білому тлу, віднісши їх до пам'яток з керамікою так званого Заліщицького типу, вперше виділеного ним у літературі. Це Заліщики, Більче Сад (нижній горизонт), Бучач, Васильківці, Повосілки Костюкові, Філіпківці та ін., в яких поряд з розписним посудом в одних і тих же комплексах трапляється кухонна кераміка, зображенна «гребінцевим» орнаментом та кераміка з грубо обробленою поверхнею.

О. Кандибі належать оригінальні змістовні статті, надруковані на чеській, англійській та німецькій мовах. Серед них і публікація матеріалів із збирки В. Хвойки з Середньої Наддністрянщини, яка зберігається у Карловому університеті в Празі. Автор порівнює їх з наддністрянськими та типами кераміки, виділеними В. Козловською за колекцією з Версем'я. Крім того, опубліковані праці: «Перегляд поглядів на мальовану неолітичну кераміку»; «Галицька мальована кераміка»; «Розкопки в Галичині в 1928 р.»; «Погляди М. Грушевського на початки людської громади».

Окреме місце в творчій спадщині О. Кандиби посідає монографічне дослідження, присвячене кераміці поселення Шипинці на Прutі «Schipenitz. Kunststudi Geräte eines neolithischen Dorfes» (1937). Вона містить чітку періодизацію кераміки трипільської культури, яка за характером розпису, формами, стилем поділяється на два періоди, що в свою чергу поділяються на основні та проміжні між ними фази. До першого ступеня — А, або раннього періоду, дослідник відносить незвіску фазу посуду, виділену ще Л. Козловським, і зіставляє її з посудом Кукутень А в Румунії. Після незвіскої фази йде проміжна заліщицька з розписним посудом типу Шипинців А більш рання та типу Заліщиків (пізняша), які відрізняються за кольором тла та орнаментом. Заліщицька фаза зіставляється з Кукутень А—В. Третя фаза — городницька є перехідною від Кукутень А—В до В. Пам'ятки періоду Б також поділяються на ранню та пізню фази. Рання фаза характеризується посудом більчанського типу, до якого О. Кандиба відносить Шипинці Б. Це має принципове значення тому, що самим автором монографії поділяється керамічний комплекс цієї пам'ятки на два різночасові ступені — А та Б. Пізня фаза періоду Б, на його погляд, характеризується посудом кошиловецького типу. О. Кандиба кореспондує її з Кукутень В.

Ця періодизація, побудована на матеріалах розписного посуду з поселень Наддністрянщини (регіону вище р. Збруч) та Попруття, чітко відображає лінію еволюції Трипілля зазначених територій і не втратила значення і зараз, хоч зроблено типологічне уточнення деяких пам'яток.

Запропонована 1947 р. К. Маєвським періодизація поселень не внесла значних уточнень у схему О. Кандиби.

О. Кандиба був людиною обдарованою і багатогранною, його інтереси поширювалися і на археологію і на літературу, як про це свідчать листи до батьків. «Я переконався, що наука і мистецтво себе взаємовиключають». Але наприкінці свого недовгого яскраво-творчого життя він обрав лише політику. О. Кандиба загинув 9 червня 1944 р. у нацистському концтаборі Саксенгаузен під Берліном.

За життя О. Кандиба — Ольжич на Україні не згадувався. Тепер він повернений Батьківщині і всьому людству. Його спадщина ще прислужиться народу України.

Одержано 23.10.94.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК
БРОНЗОВОЇ ДОБИ
ПОБЛИЗУ С. ГОРДІЙВКА
НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ
(попереднє повідомлення)

С. С. Березанська, Б. І. Лобай

Могильник, виявлений гідромеліораторами під час будівництва зрошувальної системи, розташувався на правому березі р. Південний Буг у Тростянецькому районі Вінницької області за 0,5 км від с. Гордійка. Він займав досить рівну ділянку вододілу, окреслену двома притоками Південного Бугу: річками Битюг та Тростянчик. Розміри майданчика, на якому був розташований могильник, становлять приблизно 2×1,5 км. Він помітно підвищувався над навколишнім рельєфом. На час розкопок кургани були вже майже розорані: являли собою хвилеподібні пагорби більш-менш округлої форми, полі яких у більшості випадків майже змикалися. Могильник почали розкопувати співробітники Вінницького краєзнавчого музею під керівництвом Б. І. Лобая. Наступного року, зважаючи на неординарність пам'ятки та виявленого в ній інвентаря і, щоб уникнути припущених спочатку похибок при фіксації поховальних споруд та деталей обряду, розкопки проводилися за участю співробітників Інституту археології НАН України під керівництвом С. С. Березанської.

Пам'ятка досліджувалася протягом чотирьох літніх сезонів у 1986—1989 роках.

Планування могильника. Необхідно відзначити, що він складався з нагромадження розташованих поряд курганних насипів. Під час розкопок не зафіковано жодного випадку, коли б один курган порушив чи хоча б перекрив інший. На першій схемі, складений ще меліораторами, було зафіковано 45 пагорбів, з яких тільки 40 виявилися курганами. Слід, очевидно, припустити, що деяка кількість курганів була цілком розорана і випала із загального плану могильника. Ділянка, де був розташований могильник, мала форму досить правильного чотирикутника, витягнутого з ПдС на ПнЗ, довжиною близько 2 і шириною 1,2—1,5 км. По гребеню підвищення, зайнятого могильником, ланцюжком були споруджені три кургани, розташовані приблизно на однаковій відстані один від одного. Поряд з іншими вони вирізнялися більшими розмірами та своєрідною будовою насипу, зокрема використанням обпаленої глини.

Іншим, досить чітко простежуваним елементом планування могильника є наявність двох ділянок, одна з яких локалізована у західній, а друга — у східній частинах підвищення. Між ділянками був невеликий, вільний від курганів простір. У межах ділянок насипи розташовувались компактними групами і, що найголовніше, кургани західної та східної ділянок розрізнялися хронологічно: розташовані на сході були ранішими, на заході — пізнішими. Третію особливістю планування могильника на обох його ділянках є розташування курганів у кілька рядів обабіч центральної лінії, фіксованої трьома величими насипами. При цьому ряди не завжди рівні і відстань між курганами в ряду — різна. Проте сама тенденція є викликає сумнівів (рис. 1).

Поховальний обряд. Единим типом поховальних споруд, виявлених на Гордійському могильнику, були кургани. Ретельне дослідження простору між насипами показало повну відсутність тут безкурганних поховань. За розмірами кургани можна поділити на три групи. До першої належать три великі насипи, що проходять по осі могильника. Судячи з кургану у лісосмузі, який частково зберіється, їх висота сягала 4—5 при діаметрі близько 50 м. Решту курганів, вже майже розораних, можна по плямах давнього горизонту реконструювати таким чином: меншу частину становлять кургани висотою 1,8—2 і діаметром 25—30 м, решта — діаметром 15—20 та висотою не більше 1,5 м. Будь-якої закономірності у розташуванні курганів та їх розмірах не простежується, можливо, через різну інтенсивність та тривалість розорювання. Особливістю курганів є інша у більшості випадків не кругла, а видовжена, як правило, зі сходу на захід форма.

Насипи зводилися із чорносмузу, часто змішаного із світлим суглинком, який залигає у цій місцевості на глибині 0,4—0,5 м від сучасної поверхні. Винятком є три великі кургани, в конструкції яких застосоване глиняне (інколи обпалене) кільце, певно як зміцнююча основа земляного насипу.

Усі кургани мали по одному похованню. Винятком є лише два з них: в одному знайдено дві, напевно, одночасові поховальні споруди, і у другому два поховання — дорослого та дитини.

Загалом поховальні ями розташовані під центром насипу. Випадки, коли вони виявилися

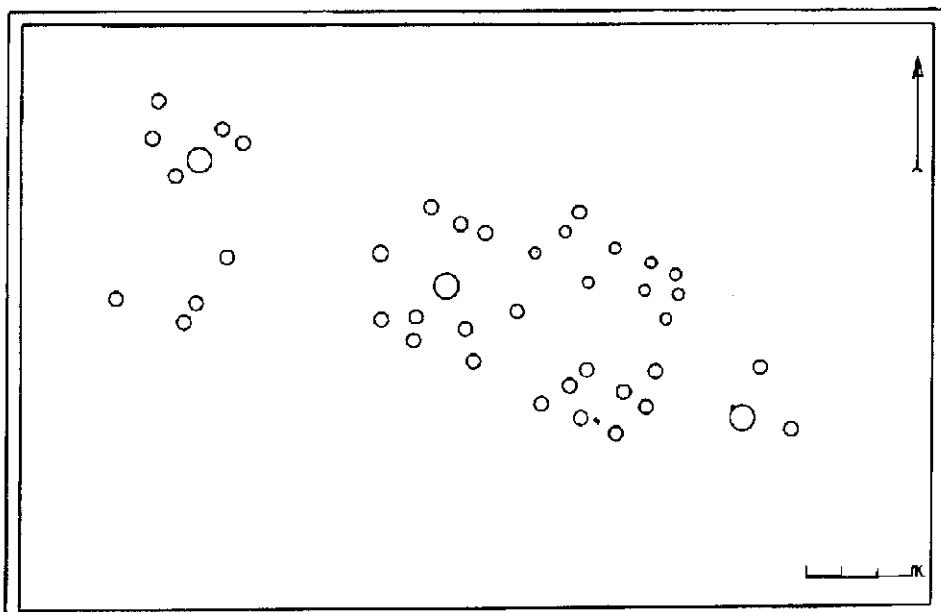

Рис. 1. План розташування курганів Гордіївського могильника.

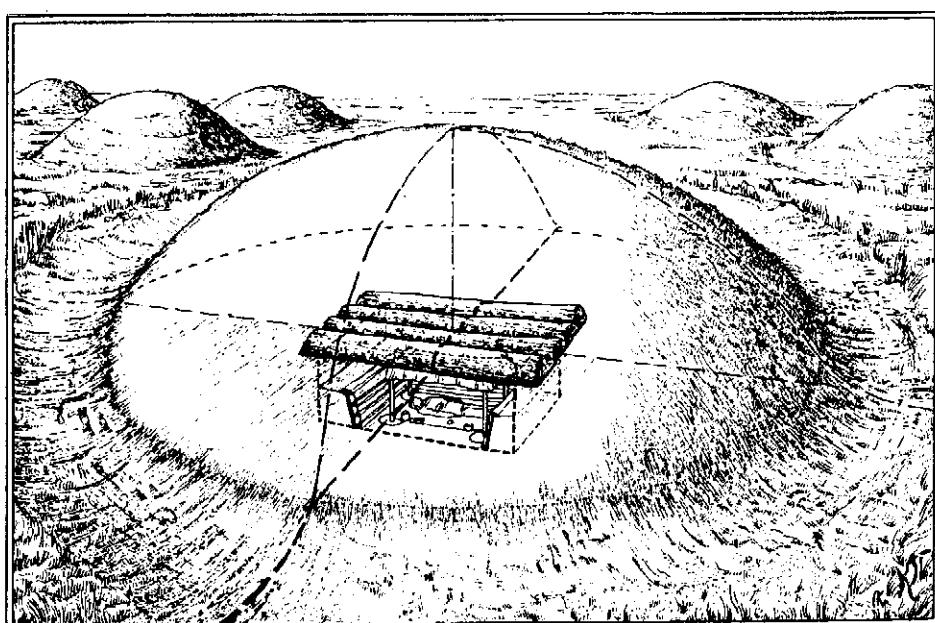

Рис. 2. Реконструкція поховальної споруди (автор — С. С. Березанська, художник — П. Л. Корнієнко).

зсунутими, слід, певно, пояснювати пізнішими змінами у конфігурації курганів, пов'язаними з оранкою.

Земля, що виймалася з могили (викид), або купою лежала з одного чи кількох боків, або утворювала кільце навколо ями, інколи у вигляді утрамбованого і навіть обмазаного майданчика. На таких майданчиках трапляються залишки вогнища, розбиті горщики та інші залишки різних ритуальних дій, що передували похованню.

Виділяється кілька типів поховальних конструкцій, хоча загальне влаштування і оформлення курганів більш-менш однотипне.

У кількісному відношенні значно переважають прямокутні видовженні ями. Їх нараховується близько 30. Вони мали найрізноманітніші розміри. Серед найбільш поширені — $1,5 \times 2,5$ м;

2×3 м. Глибина ям в основному відповідала їх розмірам, проте були й винятки, коли маленькі ями були глибокими й навпаки. Більшість з них мала глибину 0,9—1,1 м і лише декілька досягали 2 і 2,5 м. Ям, за формуою близьких до квадрата — 10. Їх розміри більш-менш одинакові і коливаються межах 2,5×2,6 — 3,3×3,6 м. Звертає увагу ретельність і акуратність влаштування поховань ям. Стінки рівні, звичайно строго вертикальні, іноді для запобігання зсувам трохи звужені до дна, завжди горизонтально вирівняного і підвищеного. В декількох випадках збереглися сліди знарядь, за допомогою яких викопувались ями. Мабуть, це були кайла, один кінець яких був клиноподібно загострений, а інший — теслоподібно розширений.

Незважаючи на істотні відмінності в побудові поховань споруд, пов'язаних з розмірами й формою ям, складається враження, що основна ідея у всіх випадках була єдиною і полягала у використанні всіх існуючих засобів та можливостей для ізоляції мертвого від живих, щоб максимально розмежувати два світи, стосунки між якими були складними і не завжди мирними. Здійснювалася ця ідея різноманітними засобами. Крім глибокої ями та земляного насипу зверху для ізоляції небіжчика часто використовувалося дерево і глина. Стіни більшості ям обкладені цільно припасованими товстими плахами. Зверху, вздовж або поперек ями також перекривалися деревом у вигляді колоди чи напівкургулич плах, товщина яких інколи досягала 0,4—0,5 м. У всіх випадках, коли проводилися визначення породи дерева, це були стовбури дуба.

Другий тип поховань споруд відрізняється тим, що дерево використовувалось не тільки для обкладення стінок і перекриття ями, але й для спорудження у центрі похованальної ями додаткового ящика або аруба з дерев'яною підлогою, стінками та перекриттям. Простір між саркофагом, стінками ями та її перекриттям щільно засипався землею, яка утрамбовувалася. У кількох курганах простежена цікава деталь обмазки дерев'яних ящиков: глиною, точніше глянічними вальками та джутами, ретельно замашувалися усі отвори й щілини, що залишалися після дерев'яними деталями.

У поховань ямах, незалежно від їх розмірів і форми, часто зустрічаються залишки якихось легких конструкцій на зразок носилок або балдахінів. В кількох випадках знайдено залишки вояннях і рослинних підстилок та подушечок, на які клали небіжчика. Практично всі кургани виявилися пограбованими, а кістки, які ще не розклалися, витягнутими із ям. Грабіжники, мабуть, були сучасниками померлих, можливо навіть сучасниками похорон, бо точно знали розташування інвентаря, особливо коштовних речей. Збереглося лише те, що їх не цікавило: посуд, дрібні знаряддя, прикраси та окремі, інколи дуже цінні, предмети, загублені під час пограбування поховання.

Відносно добра збереженість кількох поховань, а також зіставлення і аналіз окремих деталей дозволяють все ж таки судити про позу та орієнтацію поховань. Перенажна більшість з них (приблизно 90%) були покладені головою на захід або північний захід. Іноді простежено протилежну орієнтацію — схід — південний схід. Важливим підтвердженням сказаному є той факт, що так само була орієнтована більшість поховань ям. На основі розташування деяких частин скелетів, розмірів ям, дерев'яних конструкцій, підстилок і т. п. можна зробити висновок, що небіжчиків у більшості випадків клали в скорочений, іноді дуже скорочений позі на боці, частіше правому, з руками, зігнутими в ліктях і піднятими до обличчя кистями. У двох випадках можна припустити положення на спині з зігнутими в колінах ногами. Значна довжина багатьох ям (понад 2 м) не виключає витягнутого положення поховань, проте прямих доказів цьому немає.

На завершення характеристики похованального обряду необхідно відзначити, що в ньому значне місце посідав культ ноги. Це виявилось в тому, що дно й невеликі ділянки навколо кількох поховань ям були посыпані червоною вохрою. У багатьох курганах під насипами біля поховань збереглися рештки багатьох у вигляді скручені пополу і плям обпаленого ґрунту. У ряді випадків було встановлено, що після того, як похованальні ями були накрите потужним дерев'яним покриттям, воно підпалювалось. Збереглися рештки не повністю згорілих плах, вугілля, зола. Стіни деяких ям майже до дна пропеклися до цегляного кольору. У кількох випадках сліди ноги простежувалися на кістках скелета й різних предметах похованального інвентаря.

Загалом, аналізуючи деталі похованального обряду, то збереглися в різних курганах, слід підкреслити два моменти: стійкість та одноманітність обряду протягом всього часу функціонування могильника; розвиненість та складність самих форм обрядовості. У загальних рисах похованальний обряд реконструюється таким чином. Місце влаштування чергового кургану на території могильника, очевидно, було відомо наперед. Майданчик, на якому він споруджувався, відповідним чином готувався — очищався, вирівнювався, обмазувався, обпалювався тощо. Похованья яма, орієнтування якої з деякими відхиленнями від прийнятій лінії схід-захід залежно від пори року оформлювалася, очевидно, за існуючими (відмінними для різних верств населення) нормами. Потім в яму на носилках чи якимось іншим чином опускався небіжчик. Яму закривали і після здійснення ряду тризнових та інших культових церемоній над нею споруджували земляний насип. Виходячи з того, що в товщі куртів зустрічаються залишки багатьох кісток тварин, можна припустити, що для остаточного оформлення насипу до нього повертались кілька разів.

Похованальний інвентар. Враховуючи, що практично всі поховання були пограбовані, кількість і склад похованального інвентаря, який зберігся, свідчить про виключне багатство могильника, а також про ряд унікальних особливостей, що його характеризують та які не можна повністю пояснити. Серед останніх відзначимо явну перевагу жіночих поховань з великою кількістю прикрас та повну відсутність у похованнях зброй, яка часто зустрічається в інших могильниках подібного типу. Винятком є два найлінініші поховання, де знайдені наконечники стріл та кілька предметів кінської зброй.

У розміціні похованального інвентаря, а також в експонатах небіжчиків існували, можливо, усталені канони. У Гордіївському могильнику з ряд поховань, в яких повторюється не тільки набір, але й місце розташування інвентаря. Грабіжників, в основному, цікавили цінні прикраси, одягнені на небіжчиків. Звичайно їх витягували зі скелетом, при цьому якесь частина губилася.

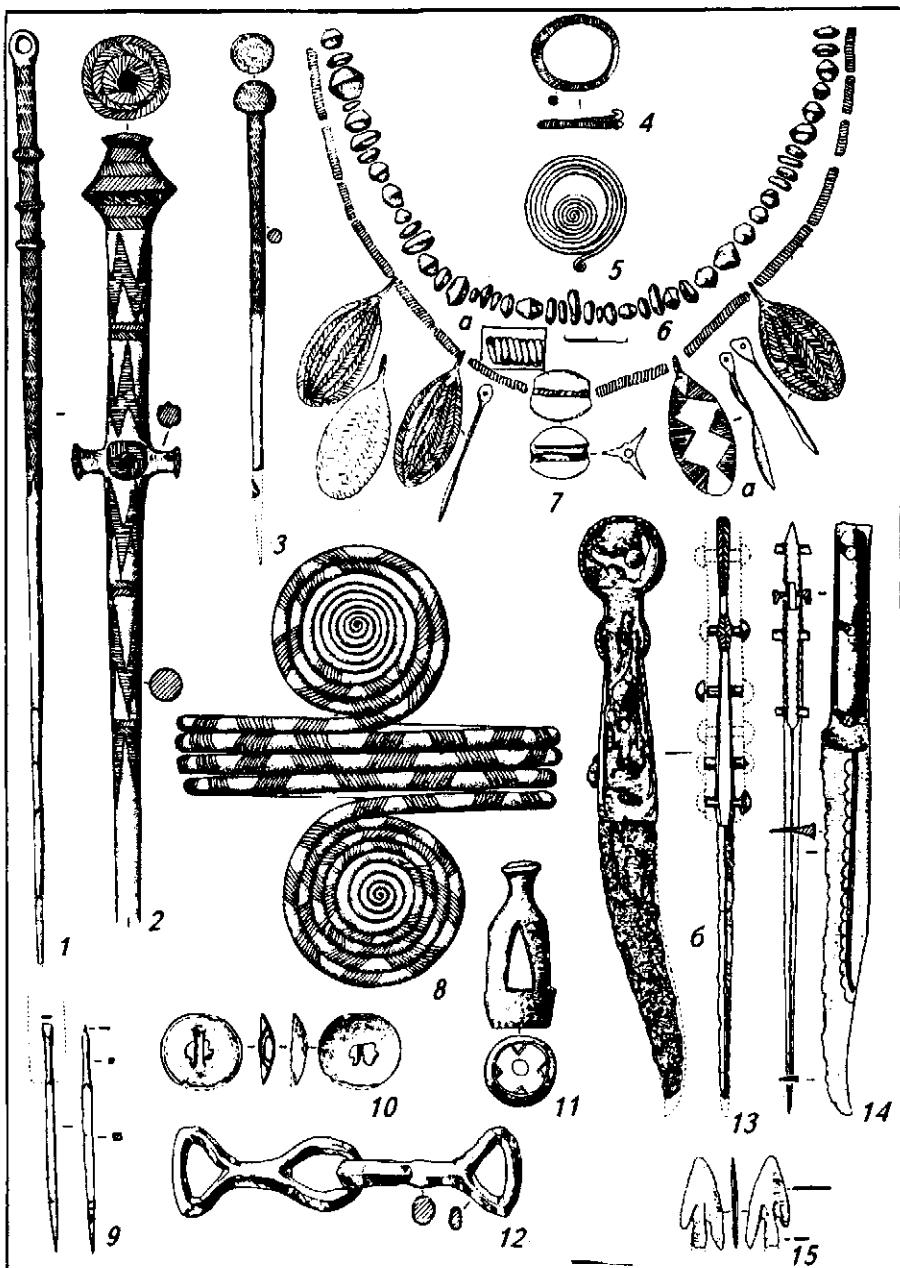

Рис. 3. Інвентар поховань Гордіївського могильника: 1—3 — шпильки; 4, 5 — підвіски; 6, 7 — намисто; 8 — браслет; 9 — шило; 10 — гудзик; 11 — бубонець; 12 — вудила; 13, 14 — ножі; 15 — вістря стріли. 1—3, 8—12, 14, 15 — бронза; 4, 5, 7 — золото; 6 — бурштин; 13 — залізо, золото.

В цілому, поховальне вбрання жінок реконструюється досить повно. Волосся прикрашалося металевими нитками, пронизками та підвісками, найчастіше спіралеподібної форми, що полегшувало спорудження пишного головного убору. На шию одягалися одна або кілька низок намиста, на передпліччя та кисті рук — браслети, на пальці — персні. Одяг на грудях та талії закріплювався шпильками. Деякою мірою можна відновити первинне розташування й решти предметів. Так, у багатьох курганах під південною або південно-західною стіною похованої ями стоять один або кілька горщиків, поряд лежать ніж, шило або голка та маленьке знаряддя з теслоподібним кінцем.

Весь поховальний інвентар за призначенням можна поділити на кілька груп: прикраси; знаряддя праці; зброя та деталі кінської зброй; кераміка. Виготовлені з золота, срібла, бронзи, бурштину, скла прикраси вражают різноманітністю форм, багатством орнаменту, рівнем технологій.

Невелика група знарядь праці представлена залізними з паралельними лезами, суцільно-бронзовими та двома біметалевими ножами із залізними клинками та бронзовим і золотим руків'ям, шилами, голками, пряслами. За технологією найцікавішими виявилися ножі. Гордіївські майстри добре опанували обробку бронзи залежно від її хімічного складу. Їм було відоме литво за восковою моделлю, гомогенізація, техніка доливу.

Прикраси становлять найчисленнішу групу. Це шпильки, браслети на руки та ноги, скроневі кільця, персні та різноманітні намистини. Виготовлені із золота, срібла, бронзи, бурштину, скла, вони вражають різноманітністю форм, багатством орнаменту та високим рівнем технології. Тут майстри використовували такі технологічні прийоми: литво за восковою моделлю, кування на жолобчастому ковадлі, навивання на бовван, карбування.

До зброй і кінської збрії можна віднести поодинокі предмети. Це два бронзових наконечники стріл, два іспалі та кілька блях і кілець.

Глиняні посудини та їх фрагменти знайдені у багатьох похованнях. Серед цілих і тих, що можна реставрувати, виділяються великі горщики тюльпаноподібної форми, миски, вазо- та кубкоподібні посудини. Частина кераміки виготовлена дуже ретельно і пишно орнаментована, решта складається з грубих, товстостінних горщиків, інколи зовсім без орнаменту.

Культурна принадлежність могильника. Визначення культурної принадлежності виявилося дуже складним питанням, остаточно не вирішеним до цього часу. У районі розташування могильника в Південному Побужжі і на ширшій території усієї Правобережної України немає археологічної культури доби бронзи, до якої можна було б віднести Гордіївський могильник. При цьому окремі риси похованального обряду й особливість інвентаря могильника знаходять аналогії серед пам'яток комарівської, східногшинецької, висоцької та білогрудівської культур. Ще більше аналогій Гордіївському могильнику є у так званій центральноєвропейській курганній культурі, що обіймала у другій половині II тис. до н. е. велику територію Середньої та Східної Європи. Вона з'явилася тут начебто у результаті масового пересування із заходу, з областей Верхнього і Середнього Рейну на Дунаю. Пам'ятки курганної культури, без сумніву, близькі до Гордіївського могильника. Подібність виявляється не тільки у речах. Саме курганний культурі властиві величезні могильники, розташовані на вододільних підвищеннях, що займають площу у кілька квадратних кілометрів і складаються з багатьох десятків і навіть сотень поховань.

З точки зору похованального обряду у першу чергу треба відзначити саме звичай спорудження курганних насипів, а також використання дерев'яних (стовпових, зрубних та ін.) конструкцій, обряд покладення тіл, поза та орієнтація небіжчиків, багатство інвентаря. Схожість виявляється і в інших, дрібніших, але не менш показових рисах. Наприклад, у курганній культурі інвентар'я чоловічих поховань чітко відрізняється від жіночих. Зокрема поширеніший звичай — у жіночі поховання класти по два одинакових предмети: дві шпильки, два браслети, дві каблучки і т. ін. Ця особливість чітко простежується у Гордіївському могильнику. Можна вказати ще на одну рису, характерну для похованального обряду курганної культури та Гордіївського могильника — наявність культу вогню у численних і різноманітних проявах. Найсильніше враження спровалює схожість інвентаря, перш за все його багатство, численність і різноманітність, зокрема велика кількість золотих прикрас у жіночих похованнях. Схожість виявляється і в кераміці. Її високі технології, різноманітні формах (наприклад, посудини на порожнистих ніжках), дуже своєрідному орнаменту. При цьому для могильників курганної культури, як і для Гордіївського, типове рідкісне, точніше, дуже обмежене використання кераміки в складі похованального інвентаря. Найближчі аналогі Гордіївському могильнику має в пам'ятках східних груп курганної культури, локалізованих у західних районах Польщі, у Чехії, Словаччині, Південній Німеччині й Північно-Західній Угорщині. До останнього часу найбільш східною групою курганної культури вважалася передлужицька. Відкриття й дослідження Гордіївського могильника дає змогу зробити деякі нові висновки. Відсутність на території України пам'яток, аналогічних Гордіївському, неможливісті віднести її до однієї з відомих в Україні культур бронзового віку і стрімкє зростання кількості таких пам'яток у напрямку зі сходу на захід з епіцентрим у Середній Європі — місці локалізації курганної культури — дозволяють пов'язати з нею Гордіївський могильник. Таке, найбільш імовірне визначення культурної принадлежності Гордіївського могильника вже зараз відається не зовсім вичерпним. Важко пояснити унікальність пам'яток для району Південного Побужжя та її значний відрив від найближчої до неї передлужицької культури. Якщо навіть припустити, що з часом на проміжній території будуть виявлені близькі могильники, своєрідність Гордіївського, виявлені у виключному багатстві інвентаря й потужності дерев'яних конструкцій, настільки значна, що віднести її до передлужицької культури безперечно неможливо. Більш обґрунтовано бачити в ній пам'ятку якось що однієї групи курганної культури з рисами східних північно-причорноморських культур. Слід нагадати, що кургани в Центральній Європі з'являються тільки в II тис. до н. е. разом з поширенням курганної культури. Разом з тим на території на схід від Гордіївського могильника курганний обряд відомий з енеоліту і був поширеній в таких основних культурах епохи бронзи Шівнічного Причорномор'я як ямна, катакомбна і зрубна. Це ж слід сказати і про дерев'яні похованальні конструкції. У жодній з культур Центральної Європи не відомо такого широкого і різноманітного використання дерева при спорудженні похованальних конструкцій, як в ямній і особливо зрубній культурах. Навряд чи цей факт може бути випадковістю, мабуть його слід розіціювати як показник надзвичайно складних етнокультурних процесів, що відбувалися в II тис. до н. е., зокрема процесу виникнення центральноєвропейської курганної культури й ролі в цьому процесі племен Північного Причорномор'я. Відсутність якихось істотних відмінностей в похованальному обряді дозволяє говорити про єдину культурну принадлежність всього могильника і вказує на генетичну спадковість рис, що характеризують як ранні, так і пізніші поховання.

Визначення загальної хронології могильника не становить великих труднощів. Вона базується на великій кількості металевих виробів та кераміки, що мають численні аналогії у курганній

культурі, датування якої добро розроблене у великій серії спеціальних досліджень. Особливо важливі для хронології Гордіївського могильника знайдені у ньому золоті та бронзові прикраси: настинки, шильди, браслети, а також бронзові та залізні ножі, наконечники стріл і пеалі.

Аналіз інвентаря дає змогу говорити, що могильник функціонував тривалий час, найвірогідніше з кінця XIV до початку X ст. до н. е., що за центральноєвропейською хронологічною системою Рейнке відповідає BC-HA₂. Досить зрозумілим і обґрунтованим є виділення на могильнику двох різночасових груп курганів — більш ранньої, пов'язаної з добою бронзи, та пізнішої, що належить вже до гальштату. Для пізніх поховань, локалізованих у східній частині могильника, найчіткішим хронологічним показником є поява залізних виробів, а також своєрідної кераміки типу тюльпаноподібних посудин, мисок та черпаків. Важко сказати, функціонував могильник безперервно чи були періоди, коли поховання на ньому не провадилися? Це пояснюється складністю або навіть неможливістю встановлення точної хронології ряду курганів, у яких або зовсім був відсутній датуючий матеріал, або знайдені вироби побутували тривалий час. Проте факт, що на могильнику простежується єдине планування, відсутні порушення одних курганів іншими, а також випадки, коли ранні поховання були б розташовані на території пізньої (східної) групи і навпаки, дає змогу припустити безперервне функціонування могильника протягом всього фіксованого датуючими речами хронологічного періоду.

На теренах Правобережної України, археологічно дослідженої досить добре, пам'яток аналогічних Гордіївському могильнику, поки що немас. Певну близькість до нього виявляють могильники тшинецької та комарівської культур, зокрема, Войцехівський та Комарівський¹. Висловлена думка стосується головним чином ранніх поховань Гордіївського могильника. Пізні ж поховання знаходять аналогії у білозерській, тарновжеській, висоцькій та білогрудівській культурах. Гордіївський могильник істотно відрізняється від синхронних поховань пам'яток, і не лише великими розмірами, грандіозністю поховань споруд та багатством речового супроводу. Відмінні мають принциповий характер й засвідчують, що ці пам'ятки далеко не однакові за призначением та суттю. Вони відображають різні типи соціальних організмів стародавнього суспільства.

Поблизу Гордіївки не знайдено поселення, яке могло б бути пов'язане з могильником. Слід нагадати, що більшість некрополів курганної культури західніших районів перебуває у такій же ситуації. Це дає підстави припускати, що могильники такого типу були місцем поховання не одного якогось поселення, а більшого спорідненого колективу. Факт пограбування могильника, практично кожного кургану, показовий сам по собі й свідчить про те, що грабіжники завчасно знали, на яку багату здобич вони можуть розраховувати. Виходячи з інвентаря, що зберігся, та враховуючи, що значна частина його була викрадена, Гордіївський могильник можна вважати унікально багатим. При цьому важливо відзначити, що цінністю супроводу та грандіозністю поховань споруд характеризуються практично всі поховання. Сказане дозволяє дійти висновку, що цей могильник правив за місце поховання лише для найбільш шляхетних та заможних членів групи споріднених племен. Близька інтерпретація запропонована щодо ряду могильників курганної культури, зокрема у передлужицькій групі, найближчій до Гордіївки². Влаштування таких пам'яток — «могильників для обраних» — зафіковане у середині II тис. до н. е. і на інших, східніших територіях — на Уралі, Поволжі. Серед них наземно Синташту³, Турбіно⁴, Сейму⁵, Покровський могильник⁶. Певною мірою цей факт, як і наявність на схід від Гордіївки монументальних поховань споруд з дерева та глини, цікавий у плані пошукув походження центральноєвропейської курганної культури.

Гордіївський могильник має ще одну цікаву особливість, яка виділяє його серед згаданих вище пам'яток. Складається враження, що у ньому переважна кількість поховань належала жінкам. З абсолютною певністю цього казати не можна, бо грабіжники знищили, зіпсували чи просто викинули з могильних ям більшість із кістяків. До того ж ішле не здійснене повне обстеження здобутого під час розкопок антропологічного матеріалу. Між тим, інвентар багатьох поховань такий виразний, що не залишає сумнівів у тому, що вони належали саме жінкам. Певним підтвердженням сказаному є факт практично повної відсутності зброї у поховань комплексах. Якщо ж врахувати, що інші могильники такого рангу, як правило, містять значну кількість зброї — кинджалів, мечів, списів, луків із стрілами, бойових сокир тощо, то її відсутність у Гордіївці викликає подив і навряд чи може бути пояснена зусиллями грабіжників. Тому велими обережно, як попереднє припущення, що потребує додаткових доказів, висловлюємо думку, що Гордіївський могильник був місцем поховання жінок, які вирізнялися шляхетністю та багатством.

Примітки

¹ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 47—59.

² Gedl M. Stufengliederung und chronologie des Gräberfeldes des Lausitzer Kultur in Kietrz // Prace archeologiczne, zesz. 27.— Zęczyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DXXII.— Warszawa-Krakow, 1979.— 120 s.

³ Генинг Г. Ф., Зданович Г. В., Генинг В. В. Синташта.— Челябінск, 1992.— С. 111—242.

⁴ Schmidt A. Die Ausgrabungen bei dem Dorf Turbina an der Kama // Finno-Ugrischen Forschungen.— Anzeiger.— 1927.— Bd. 18.— Н. 1—3.

⁵ Бадер О. Н. Бассейн Оки в эпоху бронзы.— М., 1970.— С. 80—124.

⁶ Памятники срубной культуры. Волго-Уральское междуречье // САИ.— В-1—10.— Саратов, 1993.— С. 32—36.

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ!

До 75-річчя Анатолія Віссаріоновича Буракова

Цеї осені виповнилося 75 років відомому вітчизняному антикознавцю, неутомному досліднику історії та культури античних держав Північного Причорномор'я, кандидату історичних наук, кавалеру 12 бойових та мирних нагород Анатолію Віссаріоновичу Буракову.

А. В. Бураков народився 14 жовтня 1919 р. у с. Буракови Котельничеського повіту Вятської губернії (Росія) у великий селянській родині. Його життєва доля не була легкою, так само як і торування шляху до висот класичної науки. З раннього дитинства він пізнав гірку ціну виснажливої селянської праці, злідні тогочасного буття; біль втрат, життєві негаразди. Лише три неповні роки (1929—1931) пощастило йому провести у середній школі, а потім сімейні обставини примусили його піти працювати, щоб допомогти родині.

Далі вчився самотужки, опановуючи шкільний курс перед світлом неяскравої свічки в потаємному кутку рідної домівки. На щастя, знайшлися чуйні люди, які допомогли і оцінили жагу хлопця до знань

і домоглися того, щоб з далекого вятського села його було відправлено на рабфак до самого Ленінграда. Чотири роки (1936—1939) працював Анатолій Бураков на різних пітерських заводах і наполегливо вчився. Там, у Північній Пальмірі, де він вперше власними очима побачив в Ермітажі білосніжні античні статуї, розписні вази та стелі з таємничими написами і виникла гаряча юнача мрія бути археологом. Але на заваді стала війна, що вже стояла на порозі...

Весь випуск рабфаку 1939 р. було призвано до армійських лав і в цивільні, мирні життя А. В. Бураков зміг повернутись тільки через сім грозових років. У серпні 1941 р. при обороні Запоріжжя, в пеклі жорстоких боїв на острові Хортиця він був контужений і потрапив до німецького полону. На нього чекали нові, жорсткі випробування — три роки неволі у концтаборах. Він не змирився і декілька разів спробував втекти, але — марно. Лише в березні 1944 р. він разом з кількома товарищами здійснив довгоочікувану втечу і приєднався до одного з передових загонів Червоної Армії.

І знов — полон, на цей раз вже у своїх — камери, допити, «з'ясування», горе-звісний СМЕРШ, штрафбат і лише після багатьох боїв і поранень — підрозділ діючої армії і звання повноправного война-рядового... Але такий вже характер — лише за один рік (останній рік війни) А. В. Бураков, так би мовити, надолужив згаяне — за особливу особисту сміливість, безстрашність та відвагу був удостоєний 5 високих нагород — у тому числі — ордена Слави III ступеня, ордена Червоної Зірки, медалі «За відвагу». Його бойовий шлях, разом з військами 2-го Українського фронту, проліг від зеленавого Інгула на Кіровоградщині до Блакитного Дунаю у серці Європи. Він брав участь у звільненні від фашистської чуми Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Югославії, Австрії, у столиці якої — Відні — і зустрів Перемогу.

Згодом, весною 1946 р., демобілізувавшись із армії в чині старшого сержанта, А. В. Бураков повернувся до Ленінграда і поступив на історичний факультет Ленінградського університету. Живе спілкування в яскравому середовищі тодішньої ленінградської професури, лекцій А. А. Їессена, В. Равдонікаса, В. Ф. Гайдукевича, безпосереднє знайомство з пам'ятками Боспору, Ольвії, Херсонеса в колекціях Ермітажу, захоплююча робота в бібліотеках і активна участь в експедиціях остаточно сформували майбутнє коло наукових інтересів Анатолія Буракова — антична археологія. Але, як вже не раз бувало у його житті, шлях від мрії до її втілення не був прямим і коротким.

З відзнакою закінчивши університет у 1951 р., А. В. Бураков за розподіленням прибув до Інституту археології АН УРСР у Києві. Упродовж 1951—1952 рр. він керував роботою різних археологічних загонів по дослідженю пам'яток пізньобронзовової доби та слов'яно-руських селищ у зоні будівництва Каховської гідроелектростанції. Науковим результатом цих робіт були присвячені його перші друковані праці, що вийшли у «Віснику АН УРСР» (1953), КСІА (1955) та «Археологічних пам'ятках» (1961).

Весна 1953 року, яка після смерті Й. В. Сталіна стала рубіжною для всієї країни,

виявилася доленою і для Анатолія Віссаріоновича. На початку квітня він був відряджений тодішнім директором Інституту археології академіком П. П. Ефименком до с. Парутино Очаківського р-ну Миколаївської області «підіймати» заповідник «Ольвія», який дуже потерпів під час війни. Виїжджаючи до Ольвії «на два роки» А. В. Бураков ще не здав тоді, що тепер його життя буде повністю пов'язане з нею. Він уже ніколи не повернеться до Києва, понад сорок років самовіддано віддасть заповіднику — як завідуючий, як молодий, згодом — старший науковий співробітник, як учений секретар, як керівник Періферейного загону Ольвійської експедиції...

Спливли роки... Вони пройшли у напруженій, копіткій праці, невгамованому пошуку, постійному бажанні віднайти невідоме, відкрити непізнане і зробити його надбанням усіх. Нині А. В. Бураков — визнаний фахівець, авторитетний вчений, широко відомий і у нас, і за рубежем, автор багатьох праць, присвячених проблемам історії та культури Ольвії та її хори, висновки яких знайшли загальне визнання і підтвердились найновішими розкопками та дослідженнями. Багато з того, що вдалось здійснити А. В. Буракову у науці, мало й досі має грунтovну позначку — «вперше».

Так, він уперше провів великомасштабні, планомірні розкопки однієї з найцікавіших пам'яток римського часу у Нижньому Побужжі — Козирського городища поблизу Ольвії, яке й досі залишається єдиним античним сільським поселенням Північного Причорномор'я, дослідженням монографічно, в чому незаперечна заслуга вченого. За матеріалами розкопок А. В. Бураков підготував і з великим успіхом захистив кандидатську дисертацію (1970), а згодом видав окрему книжку (1976), яка є надійним археологічним репером для багатьох дослідників, що вивчають етнокультурні та соціально-економічні процеси в перші сторіччя нашої ери.

Він вперше ввів до наукового обігу (1966) нову, невідому раніше унікальну групу фресок і настінних ліпних прикрас з Козирки, яка постала в один ряд з видатними пам'ятками провінційно-римського мистецства. В іншій статті, написаній разом з С. Д. Крижицьким (1975) було вперше в історіографії запропоновано реконструкцію сільських житлових будинків античного Причорномор'я на прикладі кварталу будівель, розкопаних А. В. Бураковим у Козирці.

А. В. Бураков, разом зі своїми учнями — С. Б. Буйських, В. М. Отрешком, Б. В. Магомедовим уперше провів безпрецедентну археологічну розвідку (1973—1977) від узбережжя Одеської затоки до Північного Криму, що дало змогу надійно встановити кордони Ольвійського полісу на різних етапах існування і відкрити багато невідомих раніше пам'яток. Далі — вперше за відносно короткий час (1972—1978) він здійснив розкопки цілої низки городищ ольвійської хори перших сторіч нашої ери — Мис, Пітухівка-2, Стара Богданівка-2, Дніпровське-2, Станіслав, Скелька, Золотий Мис, розробив їх періодизацію, накреслив основні риси матеріальної діяльності та духовної культури.

Вінцем багаторічної самовідданої діяльності в полі стала праця А. В. Буракова «Хори Ольвії перших сторіч н. е.», яка органічно ввійшла до фундаментального колективного видання «Сільська округа Ольвії» (С. Д. Крижицький, С. Б. Буйських, А. В. Бураков, В. М. Отрешко, 1989), де вперше у вітчизняній та зарубіжній науці було проведено дослідження хори Ольвії — від заснування у VI ст. до н. е. перших археологічних поселень до припинення життя на хорі близько середини III ст. н. е.

Через примхи мінливої долі він пізно прийшов до своєї античності, пізно відшукав свою ноту у багатоголосії корифеїв та авторитетів археологічної науки, але те, що ним зроблено — викликає шире захоплення, подив і бажання вчитись у нього міцності духу, цілісності характеру, таланту шукача, розвідника, вченого і Людини з великої літери.

Чудові людські якості А. В. Буракова — доброта, чуйність, великий внутрішній такт, не дидактична, а жива мудрість та оптимізм, сприяли тому, що він зміг зібрати навколо себе чимале коло учнів та однодумців, яким щедро передає все, що надбав у житті та науці.

Побажаємо ж дорогому Віссаріоновичу, як ласково звати його колеги і друзі, міцного здоров'я, творчої наснаги, сонячного довголіття та добрих успіхів у всьому! Нових Вам відкриттів та звершень на теренах святої ольвійської землі!

НАШІ АВТОРИ

БЕРЕЗАНСЬКА Софія Станіславівна — доктор історичних наук, фахівець у галузі археології доби бронзи.

КОЕН Вадим Юрійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

ЛОБАЙ Борис Іванович — науковий співробітник Вінницького краєзнавчого музею. Вивчає стародавню історію України.

МАЙКО Вадим Владиславович — науковий співробітник Кримської філії ІА НАНУ. Вивчає контакти середньовічного населення Таврики з Середнім Подніпров'ям та Кавказом.

МАКСИМОВ Євген Володимирович — доктор історичних наук, фахівець у галузі слов'янської археології.

МИХАЙЛОВА Наталія Ремівна — старший бібліограф ІА НАНУ. Вивчає первісну археологію.

МОВША Тамара Григорівна — кандидат історичних наук, фахівець у галузі археології Трипілля.

ПАНЬКОВ Сергій Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі археології ранньозалізного віку.

ПЛЕШИВЕНКО Алла Григорівна — старший науковий співробітник Запорізького краєзнавчого музею. Вивчає археологію ранньозалізного віку.

ПОТЕХІНА Інна Дмитрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі палеоантропології доби бронзи.

РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

СКИБА Любов Єгорівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Вивчає зарубинецьку культуру.

ШРАМКО Борис Андрійович — доктор історичних наук, професор Харківського університету. Фахівець у галузі скіфської археології.

ЩІБЬОР Йозеф — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Окружного музею м. Сандомир (Польща). Фахівець у галузі первісної археології.

ЯКОВЛЄВА Людмила Анатоліївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі палеоліту

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДСВ —	Античная древность и средние века
АЖ —	Антропологічний журнал
АС —	Археологический сборник
ВДИ —	Вестник древней истории
ВУАК —	Всеукраїнський археологічний комітет
ГХЗ —	Государственный Херсонесский историко-археологический заповедник
ДКІАМ —	Дніпропетровський крайовий історико-археологічний музей
ДСППВГК —	Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации
ЗОСС —	Запорожская опытная сельскохозяйственная станция
ИАДК —	История и археология древнего Крыма
КСИА —	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК —	Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН УССР
МАСП —	Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА —	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ —	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НИАСП —	Новые исследования по археологии Северного Причерноморья
СА —	Советская археология
СЭ —	Советская этнография
ПИСПАЭ —	Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху
ПЭЭ —	Причерноморье в эпоху эллинизма
ТКИЧПЕ —	Труды комиссии по изучению Четвертичного периода Европы
BCH —	<i>Bulletin de correspondense hellénique</i>
BSPF —	<i>Bulletin Societe Prehistoire Francaise</i>
CNRS —	Centre National Recherches Scientifique
MDAI —	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts.</i>

Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1994 рік.

Статті

АНТИПІНА Е. Е., МАСЛОВ С. П.	К вопросу об организации охотничьего № 1 промысла в Древней Руси.	C. 60—65
БИЛКОВА В. П.	До питання про східну межу сільської округи Ольвії в пізньокласичний — ранньо-елліністичний період	№ 3 C. 19—32
БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю.	Аскольд и Олмош № 1	C. 65—71
БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю.	Періодизація історичного розвитку Східної № 3 Європи в I тис. н. е.	C. 13—19
БУЙСЬКИХ А. В.	Декоративні мотиви в античній архітектурі № 3 Ольвії та Херсонеса	C. 32—41
ВИСОЦЬКИЙ С. О.	Київська ротонда і питання її атрибуції № 1	C. 72—78
ГЕНІНГ В. Ф.	Археологічна парадигма соціоісторичного № 1 напрямку	C. 6—18
КОСН В. Ю.	Гріськокримська культура (до проблеми № 4 культурно-історичної типології фінального палеоліту)	C. 5—19
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., КРАПІВНА В. В., ЛЕЙПУНСЬКА Н. О.	Головні етапи історичного розвитку Ольвії № 2	C. 18—44
КРОТОВА О. О.	Виробництво та суспільні відносини насе- № 1 лення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту	C. 19—31
МАКСИМОВ Є. В.	Етногенез слов'ян у свіtlі археологічних № 4 джерел України III—I тис. до н. е.	C. 69—83
МИХАЙЛОВА Н. Р.	Походження і розвиток інституту «ша- № 4 манів» у суспільстві мисливців на оленя	C. 19—29
ОБЛОМСЬКИЙ А. М., ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В.	Посейм'я в латенський час № 3	C. 41—52
ОСТРОВЕРХОВ А. С.	Звіриний стиль у культурі Ольвії № 2	C. 58—69
ПАВЛЕНКО Ю. В.	Проблема індоєвропейської пра- № 3 батьківщини у контексті останніх лінгвістичних досліджень	C. 3—13
ПАНЬКОВ С. В.	Стародавня чорна металургія на території № 4 Східної Європи (до інтерпретації концепції розвитку)	C. 48—60
ПРИХОДНЮК О. М.	Технологія виробництва та витоки № 3 ювелірного стилю металевих прикрас Пас-тирського городища	C. 61—77
РУСЯЄВА А. С.	Ольвійська демократія № 2	C. 44—58
СЕРГЕЄВА М. С.	До реконструкції меблів часів Київської № 1 Русі	C. 48—59
СИМОНЕНКО О. В.	Ранньосарматський період у Північному № 1 Причорномор'ї	C. 32—48
СКИБА Л. Є	До проблеми відтворення світогляду насе- № 4 лення зарубинецької культури Середньої Наддніпрянщини	C. 60—69
ТУНКИНА И. В.	Начало изучения Ольвии № 2	C. 7—18
ЧЕРКУН Й. К.	Пам'ятки доби великого переселення на- № 3 родів у Верхньому Потисці	C. 52—61
ЩІБЬОР Й.	Культури пізнього Трипілля та лійчастого № 4 посуду на Волині	C. 30—48
Публікації археологічних матеріалів		
АБІКУЛОВА М. І.	Керамічна тара з пізньосіфських пам'яток № 3 Нижнього Дніпра	C. 78—85
АНДРОЩУК Ф. О., ОСАДЧИЙ Р. М.	Про культурний тип та конструктивно-ри- № 3 туальні особливості камерних поховань Південної Русі (за матеріалами Києва та Чернігова)	C. 99—106
ЖУРАКОВСЬКИЙ Б. С.	Про технологію виготовлення трипільської № 1 кераміки	C. 88—92
ЛЕЙПУНСЬКА Н. О.	Центральний житловий квартал Ольвії № 2	C. 70—88

МАЙКО В. В.	До питання про походження гончарних № 4 горщиків волинського типу	C. 134—145
МОВЧАН І. І., ПИСАРЕНКО Ю. Г.	Давньоруська Желянь (з історії київських № 3 околиць)	C. 106—112
НАЗАРОВ В. В.	До питання про морську справу № 2 ольвіонолітів	C. 94—102
НАЗАРОВА Т. О.	До антропологічної характеристики населе- № 3 лення Ольвії та Березані	C. 85—95
ПАРУСИМОВ І. М.	Курган скіфської доби з могильника Кол- № 1 дирі	C. 110—114
ПЛЕШИВЕНКО А. Г., РАССАМАКІН Ю. Я.	Про одну з груп енеолітичних поховань № 4 Дніпровського Лівобережжя	C. 98—107
ПОТЕХІНА І. Д.	До питання про антропологічний склад № 4 енеолітичного населення України (за ма-теріалами доямних підкурганних могиль-ників)	C. 107—116
РУСЯСВА М. В.	Золоті прикраси у вигляді голови Гери № 1	C. 104—109
САМОЙЛОВА Т. Л.	Деякі форми елліністичної кераміки з № 2 Ольвії	C. 88—94
СУБОТІН Л. В., ПЕТРЕНКО В. Г.	Курганий могильник Усатівського типу № 1 Жовтій Яр	C. 93—103
ЦИНДРОВСЬКА Л. О.	Жертвові тварини в поховальному обряді № 3 зарубинецької культури	C. 95—99
ШРАМКО Б. А.	Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. по- № 4 близу Більська	C. 117—133
ШУМОВА В. О.	Трипільське поселення Василівка на Се- № 1 редньому Дністрі	C. 79—87
ЯКОВЛЄВА Л. А.	Символіка поховань пізнього палеоліту № 4 Східної Європи та Сибіру	C. 84—97
Дискусії		
БЕРЕЗЯК В. В.	Бушанський скельний рельєф № 3	C. 113—122
ВИНОКУР І. С.	Дослідження Бушанського скельного № 3 рельєфу	C. 122—136
КРАПІВІНА В. В.	Про етнічний склад населення Ольвії в № 2 перші століття нової ери.	C. 123—129
ОТРЕШКО В. М.	Про основи економіки Березанського посе- № 2 лення	C. 112—123
ФОРМОЗОВ А. А.	Еще раз о наскальному барельєфе у с. Буша № 3 в Поднестров'ї	C. 136—138
Пам'ять археології		
АБАШИНА Н. С.	Свігенія Володимирівна Махно № 1	C. 131—133
МОВІША Т. Г.	Олег Кандиба (Ольжич) — археолог № 4	C. 146—147
ЩАВЕЛЬОВ С. П.	Українська археологія в листуванні № 1 Д. Я. Самоквасова	C. 115—131
Археологія за рубежем		
АБРАМОВА З. О.	Біфасіальні знаряддя в палеоліті Сибіру № 3	C. 139—148
До методики археологічних досліджень		
БЕСЛЯЕВ О. С., КУДРЕНКО А. І.	Про методику консервації і реставрації № 2 кам'яних будівельних залишків Ольвії	C. 103—111
Періоджерела з давньої історії та археології України		
СКРЖИПСЬКА М. В.	Ольвія в давньогрецьких і латинських пи- № 2 семних джерелах.	C. 130—140
Нові відкриття і знахідки		
БЕРЕЗАНСЬКА С. С., ЛОБАЙ Б. І.	Курганий могильник бронзової доби по- № 4 близу с. Гордіївка на Південному Бузі (по-переднє повідомлення)	C. 148—153
БУЙСЬКИХ С. Б.	Невідома праця А. Фогеля про Ольвію № 2	C. 152—154
ВИНОГРАДОВ Ю. Г.	От Риндака до Борисфена № 2	C. 144—148
ЗУБАР В. М.	Ольвія і Боспор у першій третині II ст. № 2	C. 148—152
КОСАКІВСЬКИЙ В. А.	Зображення тварин на кераміці з № 1 трипільського поселення Чечельник	C. 148—150
КУБИШЕВ А. І., КОВАЛЬОВ М. В.	Скіфський Братолюбівський курган V ст. № 1 до н. е. на Херсонщині	C. 141—144

ОВЧИННИКОВ Е. В.	Модель печі з трипільського поселення Березівка	№ 3	C. 149—152
ПАЛАГУТА І. В.	Нові дані про східні зв'язки трипільської культури	№ 1	C. 134—137
РЕДІНА С. Ф., РОСОХАЦЬКИЙ О. А.	До вивчення гунських старожитностей Північно-Західного Причорномор'я	№ 3	C. 152—155
РИНДЮК Н. В.	Деякі питання ідеології давньоземлеробських племен	№ 1	C. 145—147
РУСЯЄВА А. С., ДІАТРОПТОВ П. Д.	Новий кратер Лідося з Ольвії	№ 2	C. 141—144
СМИРНОВА І. І., ВОЙНАРОВСЬКИЙ В. М.	Мошанецький скарб бронз кімерійського типу з Верхнього Подністров'я		C. 137—141
Рецензії			
МАХОРТИХ С. В., ЧЕРНЕНКО С. В.	Цударев С. Л. Из истории связей насе- ления Кавказа с киммерийско-скифским ми- ром.— Грозный, 1991.— 124 с., 30 табл.	№ 1	C. 153
ПРИХОДІНОК О. М., КУПРІЙ С. П.	Falko Daim (Herausgeber). Awarenforschun- gen. Institut für ur- und frühgeschichte der universität wien.— 199.— Band *1, 1—577 s. Band 2, 577—1288 s.	№ 1	C. 150—153
ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ			
		№ 3	C. 156—159
		№ 4	C. 154—155
Пам'яті Анатолія Ілліча Кудренка		№ 2	C. 155
Пам'яті Володимира Федоровича Генінга		№ 1	C. 3—4
Інституту археології НАН України 60 років		№ 4	C. 3—4
Наші автори		№ 1	C. 158
		№ 2	C. 157
		№ 3	C. 160
		№ 4	C. 156

СОДЕРЖАНИЕ

Институту археологии НАН Украины 60 лет	3
Статьи	
КОЕН В. Ю. Горнокрымская культура (к проблеме культурно-исторической типологии финального палеолита)	5
МИХАЙЛОВА Н. Р. Происхождение и развитие института «шаманов» в обществе охотников на оленей	19
ЩИБИОР Й. Культуры позднего Триполья и воронковидных сосудов на Волыни	30
ПАНЬКОВ С. В. Древняя черная металлургия на территории юго-запада Восточной Европы (к концепции развития)	48
СКИБА Л. Е. К проблеме реконструкции мировоззрения населения зарубинецкой культуры Среднего Поднепровья	60
МАКСИМОВ Е. В. Этногенез славян в свете археологических источников Украины III—I тыс. до н. э.	69
Публикации археологических материалов	
ЯКОВЛЕВА Л. А. Символика погребений позднего палеолита Восточной Европы и Сибири	84
ГЛЕШИВЕНКО А. Г., РАССАМАКИН Ю. Я. Об одной из групп энеолитических погребений Днепровского Левобережья	98
ПОТЕХИНА И. Д. К вопросу об антропологическом составе энеолитического населения Украины (по материалам доярмых подкурганных захоронений)	107
ДИРАМКО Б. А. Раскопки курганов VII—IV ст. до н. э. около Бельска	117
МАЙКО В. В. О происхождении гончарных горшков волынцевского типа	134
Немать археологии	
МОВИЦА Т. Г. Олег Кандыба (Ольжич) (1907—1944) — археолог	146
Новые открытия и находки	
БЕРЕЗАНСКАЯ С. С., ЛОБАЙ Б. И. Курганный могильник эпохи бронзы у с. Гордеевка на Южном Буге (предварительное сообщение)	148
Поздравления юбиляров	
К 75-летию Анатолия Виссарионовича Буракова	154
И наши авторы	156
Словарь сокращений	157
Алфавитный указатель содержания журналов «Археология» за 1994 г.	158

ІНДЕКС 74006

"Київська академія Євробізнесу"

ISSN 02535 — 3490. Археологія. 1994. № 4. 1 — 160.